व्यासश्रीः
VYĀSAŚRĪḤ

Impact Factor 7.747
(A Peer Reviewed Research Journal of Indology)

July-December 2025

Date of Publication: 01.01.2026

: Chief Editor:
Dr. Buddheswar Sarangi

: Associate Editors:
Prof. Prasanta Kumar Mahala
Dr. Jagamohan Acharya
Dr. Gyanaranjan Panda
Dr. Swetapadma Satapathy
Dr. Dibakar Dash
Dr. Santosh Majhi
Dr. Priyavrat Mishra
Dr. J. Bali Chakravarthi
Dr. Runima Sharma

Publisher
Padmashree Ramaranjan Mukherjee Chair of
Maharshi Vyasadev National Research Institute
A Unit of Vyasayanam, Regd. No. 1635-IV-477/04
Vedavyas, Rourkela-4, Odisha
Contact No.: 7003415810, 7044016153
Email: vyasasri12@gmail.com
Website: www.vyasasri.com

Scholar Members for Scrutiny:
Prof. Sarita Sharma
Dr. Saroj Kumar Padhi
Dr. Somanath Dash
Dr. Bharat Bhushan Rath
Dr. Preeti Pujara
Dr. Sunil Joshi
Dr. Harapriya Behera
Dr. Prakash Gogikar
Dr. Pradeep Kumar Bag

Board of Advisors:
Prof. Abhiraj Rejendra Mishra
Prof. Radhaballava Tripathy
Prof. Harekrishna Satapathy
Prof. Shrinivasa Varakhedi
Prof. Prafulla Kumar Mishra
Prof. Somesh Kumar Mishra
Prof. Chandrakant Shukla
Prof. Arun Ranjan Mishra
Prof. Sukanta Kumar Senapati
Prof. Meera Dwivedi

Hon'ble Referees:
Prof. Kishor Chandra Padhi
Ex-Professor, S. J. S. V. Puri
Prof. Tapan Shankar Bhattacharya
Professor in Sanskrit, Jadavpur University, Kolkata
Prof. Satyanarayana Acharya
Professor in Sahitya, National Sanskrit University, Tirupati
Prof. Dharmananda Rout
Professor in Sahitya, LBS National Sanskrit University, New Delhi

Co-Ordinators:
Prof. Sarita Sharma (Academic)
Dr. Umakanta Panda (Finance)
Sri Chandradhwoja Majhi (Finance)
Smt. Laxmipriya Pahadi (Publicity)
Dr. Koushik Malakar (Printing)
Dr. Asha Singh Rawat (Printing)
Biswanath Mahata (Printing)

प्रास्ताविकम्

अग्नये गृहपतये स्वाहा।
सोमाय वनस्पतये स्वाहा।
मरुतामोजसे स्वाहा।
इन्द्रस्य इन्द्रियाय स्वाहा।
पृथिवि मातर्मा मा हिंसीर्मो अहं त्वाम्।।

(शुक्लयजुर्वेदः-१०/२३)

वैदिकमन्त्रद्रष्टा मन्त्रेस्मिन् दैवशक्तिभृत् भवितुं गृहपतिमग्निं, वनस्पतिं चन्द्रं बलवन्तं मरुतं इन्द्रियपुष्टिकर्त्तारमिन्द्रं च स्तौति। पृथिवमातरञ्च हिंसात्मकमतिं परित्यक्तुं प्रार्थयति। वस्तुतः सत्कर्म- प्रचोदको मन्त्रोऽयं पृथिवीतत्त्वस्य मङ्गलमयीं मतिं प्रति प्रेरयति यत्र मरुत्सोमाग्निपृथ्वीदेवताकृपया मानवो भवसागरे सुखेन कालं यापयति। लोककल्याणकारिकर्मणा भवकीर्त्तिस्सुप्राप्येति व्यङ्ग्यवस्तु व्यज्यते। रसे सारश्चमत्कार इति काव्यशास्त्रसमर्थनात् चमत्कारकारिकृतिरेव सहृदयचित्तचुम्बिनी भवति। व्यासश्रीपरिवारस्य शास्त्रालोडनकार्येषु पत्रिकाप्रकाशनमेव संस्कृतसेवायाः अङ्गभूतम्।तत्र भावयित्रीप्रतिभाभाजां शास्त्रसागरमथनोद्भूता कला प्रकाश्यते। वेदोपनिषत्पुराणदर्शनव्याकरणकाव्यादिक्षेत्रेषु गवेषणां ये कुर्वन्ति तेषामेव निबन्धान् प्रकाशतामाप्नोति।

अनेन कर्मणा विद्वत्सपर्या भवति सुरभाषानिराजानं च भवतीति।सत्कर्मणा जीवः परमपुरुषसान्निध्यमाप्नोतीत्यतः शास्त्रचर्च्चायामस्माकं दिनं यायादिति परमेशस्यसविधे प्रार्थना। अद्य २९तमाङ्को विद्वद्धृदयानन्दं वर्धयितु समर्प्यते। अङ्कोऽयं निसर्गतः सहृदयानन्ददस्स्यादिति द्रढीयान्नो विश्वासः।अन्तिमे मङ्गलमिदमस्तु-

सुरासुराणां हृदयारविन्दे
यत्सौरभं प्रैति रमेशदृष्ट्या।
तदेव लक्ष्मीनयनारविन्दे-
न्दिरा सदा स्यान्मतिचुम्बिनी नः।।

दिनाङ्कः ०१.०१.२०२६

विद्वज्जनसेवकाः

आचार्यबुद्धेश्वरषडङ्गी

मुख्यसम्पादकः, तथा परिवारसदस्याः

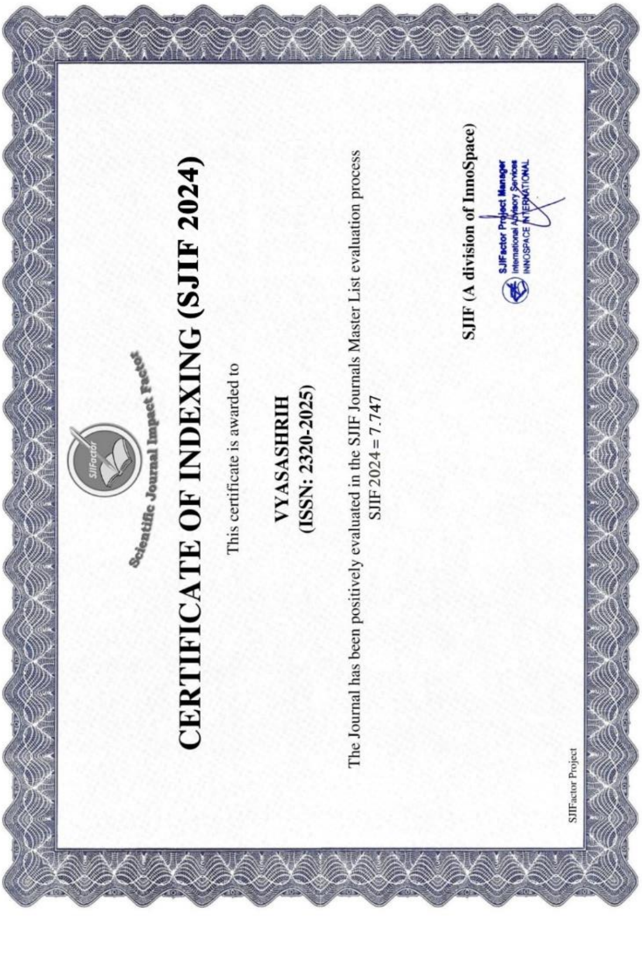

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2024)

This certificate is awarded to

VYASASHRIH
(ISSN: 2320-2025)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2024 = 7.747

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

GUIDELINE

1. Paper should be prepared with in10 pages**.**

2. Your paper should be recommended by an eminent scholar (Professor/Associate Professor/PhD Guide) of concern field. Send the pdf and soft copy of your paper with recommendation of the scholar to **vyasasri12@gmail.com** Send a message to the contact no.7003415810 that you have sent the paper.

3. Your paper will be sent to our expert committees for approval.

Guide line for the preparation of an article for VYASASHREE, ISSN 2320-2025

....

A. PRINTING AREA OF THE PAPER

Length- **17cm**
Wide-**10.5 cm**
Letter size- **13 for Hindi/Devanagari** (Unicode fon0t)
11 English (Arial Normal)

B. PAPER FORMAT

1. Title of the Paper (all capital). **Font size-16**
2. Authors' name-**Font size 13**
3. Abstract- Font Size 12
4. Key words (italic). **Font size 12**
5. Introduction**. Font size 12**
6. Main Topic**. Font size 12**
7. Conclusion. **Font size 12**
8. Foot Note. **Font size 09**

9. List of Reference Book s. (Author, Name of the Publisher, Publication year) **Font size 09**

10. Page limit. **6 to 10**

All interested scholars are requested to prepare their research paper as per guide line to avoid the printing hazard.

The paper not followed the above guide line may be rejected at final stage.

N. B. The submitted papers are reviewed by the Board of Referees and Editorial Board. Only the selected papers are published in the journal. So, it takes three to six months to publish a paper.

Dr. Buddheswar Sarangi
Chief Editor, Vyasashree

सूचीपत्रम्

Editorial Board (I)
प्रास्ताविकम् (IV)
Certificate of impact factor (VI)
Guideline (VII)

सृष्टिः	स्रष्टा	पृष्ठम्
1. ऋग्वेदीयसम्बादसूक्तेषु नाट्यतत्त्वस्य मूल्यवोधः	- गोपालहाँसदा & डॉ. तृप्तिमिश्रः	1
2. मेघदूतस्य महत्त्वम्	-डॉ. ज्ञानरंजनपण्डा	14
3. कथासरित्पत्रिकायाः विज्ञानमूलककथानामालोचनं काव्यत्वविचारश्च	-झुमा भक्ता	42
4. ‘तथापि सत्यस्य मुखम्’ काव्यकदम्बस्य नवमूल्यायनम्	-Dr. Mithu Rani Maish	54
5. रामचरितमानसे वर्णितं रघुनन्दनस्य चरितमाहात्म्यं साम्प्रतिकं प्रासङ्गिकत्वम्	-डॉ. सुदेवः	66
6. साम्प्रतिकसमाजे योगचित्तभूमिनां प्रयोजनम्	-डॉ. सुकान्ति-वारिकः	80
7. अभिज्ञानशकुन्तलनाटकनिष्ठप्रथमाङ्के वस्तुध्वनिविचारः	-डॉ. मन्तेश्वर-वर्मणः	86

सृष्टिः	स्रष्टा	पृष्ठम्
8. इच्छारामद्विवेदीप्रणीतायामेकादशी इति लघुकथायां प्रतिविम्बिताः सामाजिकसमस्याः		101
	-श्रीशशांकशेखरपात्रः	
9. ऋग्वेदीय-नैरुक्तपरम्परयोरालोके नाराशंसः		114
	-डॉ. सुकान्तार्यः	
10. भर्त्तृहरि निर्वेदनाटकस्य वैशिष्ट्यम्		121
	-विद्युत्प्रभावेहेरा	
11. भारतीयज्ञानपरम्पराधारेण संस्कृतसाहित्ये समरसता		132
	-डॉ. जगमोहन-आचार्यः	
12. वेदेषु नारीसशक्तिकरणप्रसङ्गः		146
	- डॉ. सुनेली देई	
13. अर्वाचीनसंस्कृतपद्यकाव्ये जलतत्त्वविमर्शः		159
	-Shis Mohammed	
14. पण्डितराजस्य लहरीकाव्येषु परिवेशसुरक्षाचिन्तनम्		170
	-Farida Molla	
15. पञ्चदशीदिशा सृष्टिक्रमविचारपूर्वकं पञ्चकोषविमर्षः		177
	- डॉ. शम्भुनाथमहालिकः	
16. किरातार्जुनीये गवेषणा-धारा		187
	-प्रो. सरिताशर्मा	
17. कुमारसम्भवे प्रयुक्तानां विष्णोः नाम्नां समीक्षणम्		199
	-डॉ. स्रोतस्विनीराउत	

सृष्टिः	स्रष्टा	पृष्ठम्
18. श्रीदुर्गासप्तशती में साहित्यिक सौन्दर्य:- एक अध्ययन	-डॉ. मणि भूषण मिश्र	205
19. जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः	- डॉ. के. राजगोपालन्	214
20. भगवद्गीतायाः अपौरुषेयत्वानुबन्धचतुष्टययोः विचारः	- सञ्जय-कारकः	228
21. नारी-पुरुषयो: जीवनचर्यासु आयुवेदः: नारीजीवने अशोक: शतवरी अश्वगंधा च	- डॉ. पियाङ्कासाहा	238
22. विश्वायनमहाकाव्ये मानवचरित्रनिर्माणाय सन्देशाः- एकं दार्शनिकविश्लेषणम्	- विश्वनाथमाहातः	251
23. मम्मटोक्तकाव्यलक्षणे शब्दार्थयोर्वैशिष्ट्यम्	- डॉ. प्रतिभा-मान्ना	259
24. The Concept of Nāṭyotpatti in Bharata's Nāṭyaśāstra.	- Dr. Prakash Gogikar	264
25. Heroic Description of Sāralā Mahābhārata	- Dr. Abhinna Chandra Dash	276
26. Contribution of Odisha to Sanskrit Citra-Kāvya	- Dr. Pratap Chandra Tripathy	295

सृष्टिः	स्रष्टा	पृष्ठम्

27. Concept of Pharmacology in the Ṛgveda:
A Comparative Study 303
- Dr. Ashim Chakraborty

28. 'श्रुतिप्रभा' शोधपत्रिकायाः तात्त्विकी समीक्षा 322
- आचार्यः बुद्धेश्वरषडङ्गी

•**Writer's World** 325

ऋग्वेदीयसम्बादसूक्तेषु नाट्यतत्त्वस्य मूल्यवोधः

गोपालहाँसदाः*

डॉ.तृप्तिमिश्रः†

शोधसारः

वेदाः विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सन्ति। प्राचीनकाले ऋषिभिः स्वप्रतिभादृष्ट्या वेदानां साक्षात्कारः कृतः। 'विद्' धातोः 'घञ्' प्रत्यये कृते 'वेद' इति रुपं निष्पद्यते। विद् धातुः ज्ञानार्थकः अस्ति, अतो ज्ञानस्य निधिः 'वेद' इति वक्तुं शक्यते। वेदानां विषये एतद् मन्यते यद् येषां तत्त्वानां ज्ञानं सांसारिकसाधनैः न सम्भवति, तेषां ज्ञानं वेदैः भवितुम् अर्हति। वेदाः विविध-ज्ञानराशयः, जीवनद्धारकाः सूक्तिसमन्विताः, कर्तव्याकर्तव्यबोधकाः सन्ति। वेदाः भारतीयसंकृतेः आदिस्रोतर्पाः सन्ति। वेदान् आधृत्य एव अस्माभिः धर्मे, दर्शने, अध्यात्मे, विज्ञाने, कलायां साहित्यक्षेत्रे च अद्वितीयोपलब्धिः सम्प्राप्ता। वेदेषु भारतीयसभ्यतायाः प्रारम्भिकचरणस्य समाजस्य, जीवनशैल्याः, सांकृतिक-गतिविधीनां च वर्णनं प्राप्यते। चतुर्षु वेदेषु ऋग्वेदस्य महत्त्वमतितरमस्ति। ऋग्वेदः हि धार्मिकस्तोत्राणामेकः विशालः निधिः। साहित्यिकदृष्ट्या ऋग्वेदस्य भृशं महत्त्वमस्ति। रसः, रीतिः, अलङ्कारः, भाषा-सौष्ठवः, प्रकृतिवर्णनम् इत्यादिनि सर्वाणि तत्त्वानि ऋग्वेदे समाविष्टानि सन्ति। यम-यमीसम्बादः, पुरुरवा–उर्वशीसम्बादः, सूर्य-सोमादिषु आख्यानसूक्तेषु नैतिकोउपदेशैः सह अपि उत्तमं काव्यसौन्दर्यम् अस्ति। ऋग्वेदे दार्शनिकसूक्तानि यथोपनिषदां तात्त्विकविवाचनैः सह सम्बद्धानि सन्ति,

* शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः, किस् मानितविश्वविद्यालयः, भूवनेश्वरम्

† सहायकाचार्या, संस्कृतविभागः, किस् मानितविश्वविद्यालयः, भूवनेश्वरम्

तथैवैतानि प्रबन्धकाव्येन नाटकेनापि च स सम्बन्धं संयोजयन्ति। एवं विधेषु सूक्तेषु कथोपकथनस्य पराधान्यमस्ति। ऋग्वेदेऽनेकानि कथोपकथनप्रधानानि यमयमीसंवादसूक्तं, सरमापणिसंवादसूक्तं, पुरुरवाउर्वशीसंवादसूक्तं प्रभृतीनि सूक्तानि सन्ति, यान्याधारीकृत्यैव भारतीयनाटकानि जातानि। अस्मिन् सन्दर्भे भारतीया विद्वांसो नाटकानामुदयं वेदस्थितसूक्तमूलकमेवाहुः। वस्तुतः एतदेव नाटकं येन वैदेशिकाः विद्वासः अपि संस्कृतं प्रति आकृष्टाः सञ्जाताः। काव्यविधासु सर्वासु 'नाटकम्' सर्वोत्कृष्टत्वेन मन्यते। यतः साक्षात् रूपेण अस्य दर्शनस्य सौविध्यं वर्तते। कस्यापि घटनायाः कथायाः साक्षात्दर्शनं श्रव्याद् रम्यं भवति , इति सर्वविदितमेव। वस्तुतः नाटकमेतत् सर्वात्मने सफलं रम्यं च वर्तते। नाटके वर्णननैपुण्यं, घटनानां संयोजनं, प्रसादगुणसम्पन्ना वैदर्भीरीतिः, चरित्रचित्रणस्य चातुर्यम्, प्रकृतिवर्णनम्, स्वाभाविकचित्रणं, अलंकारसंयोजना, रसः परिपाकश्च सर्वमेव सर्वातिशयित्वेन विराजते।

वीजशब्दाः – ऋग्वेदः,संवादः, सम्बादसूक्तः,नाटकम्,रूपकम्, नाट्यतत्त्वम्।

उपक्रमः

वेदः ज्ञानराशेः अक्षयभण्डारूपः नैव भारते , अपितु सम्पूर्णविश्वसाहित्ये महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। विविधविद्यानां, सकलशास्त्राणां, सर्वधर्माणां, विश्वसंस्कृतीनां, विभिन्नदर्शनानां, कमनीयकलानां च स्रोतांसि वेदेषु प्राप्यते। ऋग्वेदस्तु विश्वस्य प्राचीनः कोशः खलु विद्यते। विश्वसाहित्यस्य आर्षकाव्यम् एतत् मन्यते। भारतीयपरम्परायाम् ऋग्वेदः महत्त्वपूर्णमस्ति, अत्र अनेकानि सूक्तानि लभ्यन्ते, यत् प्रत्यक्षरूपेण संवादः अस्ति। संबादः भारतीयपरम्परायाः प्रारम्भिकरूपस्य स्पष्टत्वं स्वीकारयति।[1] भाषा दृष्ट्या ऋग्वेदसंहिता प्राचीनतमास्ति। भारतीयसाहित्ये वेदप्रसङ्ग विवेचनायाम् ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमः उल्लेखः प्राप्यते। ऋग्वेदः सूक्तस्य वेदः अस्ति। 'सूक्त' शब्दस्य अर्थः भवति

सुभाषितं वा उत्तमः वचनम्। मन्त्रस्य उत्तमं वचनं सूक्तम् इति कथ्यते। वैदिकसाहित्येषु सर्वासु रचनासु ऋग्वेदसंहिता प्राचीनतमा, महत्त्वपूर्णश्च तथा मौलिकम् अस्ति। ऋग्वेदे सृष्टिरचना, दार्शनिकविचारः, विवाहरीतिः सम्बन्धं च मन्त्रेषु प्राप्यते। वैदिकसूक्तानां नाट्यतत्त्वसाहित्यमूल्यवोधोत्यन्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते। संवादसूक्ते वैदिकसाहित्यस्य प्रारम्भिकः नाट्यप्रवृत्तिरपि दृश्यते।[2]

ऋग्वेदीयसंवादसूक्ते संवाद-शैलीं, पात्रचरित्रचित्रणं ,काव्यात्मक-भाषा दिनाटकीयतत्त्वानि प्राप्यन्ते। साहित्यविधायाः उद्भवः वैदिकसूक्ते प्राप्यते। स्तुतिपरकमन्त्राः, दानस्तुतयः, संवादसूक्तानि तथा देवानां विषये वर्णनं महत्त्वं वहन्ति।[3]

काव्यं मुख्यतः श्रव्यकाव्यं, दृश्यकाव्यं च इति भेदेन द्विविधम्। श्रव्यकाव्यं तदेव भवति यत् श्रोतुं शक्यते। यद् द्रष्टुं शक्यते तद् भवति दृश्यकाव्यं। दृश्यकाव्येषु नाटकानि सुप्रसिद्धानि सन्ति। अतः नाटकमिदं समग्रसंस्कृतवाङ्मयस्य एकं सर्वोत्कृष्टनाटकमिति न केवलं प्राच्यैः, अपितु पाश्चात्यैः अपि नाट्यतत्त्वसमीक्षकैः प्रतिपादितम्।[4] श्रव्यकाव्याद् दृश्यकाव्यस्य महत्त्वमधिकमस्ति। श्रव्यकाव्ये श्रवणेन काव्यं हृदयस्पर्शि भवति, तत्र रसबोधोऽर्थबोधश्च विद्येते। परन्तु दृश्यकाव्ये नेत्राभ्यां साक्षाद् दृष्ट्वा काव्यं हृदयस्पर्शि भवति। कस्यापि विषये ज्ञातुं दर्शने अधिकानन्दः लभ्यते।

नाटकं हि संस्कृतवाङ्मयस्य महत्त्वपूर्णमङ्गं विद्यते इत्यत्र नास्ति काश्चित् संशयः सुधिजनसमवायेषु। दशसंख्यकानां रूपकाणां मध्ये नाटकस्य सर्वातिशायित्वात्, विविधेषु काव्यप्रयोजनेषु सकलप्रयोजनमौलीभूतस्य रसस्वादनरूपस्य च तस्मिन् सत्वात्, दशरूपकस्य लक्षणं प्रथमं प्रस्तौति। आलंकारिकाणां मतानुसारेण काव्ये नवरसाः भवन्ति किन्तु नाट्ये अष्टौ रसाः

भवन्ति। शान्तरसः नाटके न सम्भवति इति ते विचारयन्ति। वहुवक्तव्यतया रसविचारातिलङ्घनेन वस्तुनेतृरसानां विभज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते।[5]

विचित्ररञ्जनाप्रवेशेन सचेतसां हृदयं नाटयतीति नाटकमित्येवं रूपेण व्युत्पादितस्य नाटकस्य दर्शनावसरे सहृदयाः सामाजिकानि सांसारिकदुःखजालानि विस्मरन्ति। नाट्यशास्त्रप्रणेता आचार्यभरतोऽपि नाटके सकलशास्त्राणां कलनाञ्च सन्निवेशो मनुते।[6] भरतमुनिप्रभृतीनां बहूनां नाट्यतत्त्वविदां मतानुसारेण नाटके सर्वप्रथमम् उपयुक्तं रंगमञ्चनिर्माणान्तरं नाटकस्य मंचस्थीकरणम् आदौ नान्दी वा मंगलाचरणम्, तदनन्तरं रङ्गमञ्चपूजा, ततः परं प्रस्तावनामाध्यमेन विषयप्रवेशः। सम्पूर्णनाटके मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-उपसंहृति इति पञ्चसन्धीनां सन्निवेशनं तथा नव नाट्ये रसाः स्मृताः इति दृष्ट्या श्रृंगारादिषु रसेषु एकस्य श्रृंगारस्य वा वीरस्य वा करुणस्य मुख्यत्वम् अन्येषां रसानां अङ्गत्वं भवेत्। एकस्मात् कथावस्तुनः यदा कथान्तरं प्रति मुख्यकथावस्तु गच्छति, तदा एकः सन्धिः भवति।

संस्कृतसाहित्ये रूपकं वा नाटकं श्रेष्ठं वर्तते। 'नाटकान्तं कवित्वम्'। काव्यालंकारकर्ता वामनः उवाच 'सन्दर्भेषु रूपकं श्रेयः' इति। रूपके गद्यपद्यमिश्रणं दृश्यते। रूपकस्य उद्देश्यं न केवलं उपदेशप्रदानम्, संवादेन घटनाक्रमस्य निरूपणं च अपितु विविधाभिनयेन दर्शकानां रसस्वादनं च महद् उद्धेश्यं वर्तते। भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे उक्तवान् नाटकं रसमयं वर्तते, रसं विना कश्चित् प्रवृत्तिः न भवति। 'न हि रसादृते कश्चिदप्यर्थः प्रवर्तते'।

जनाः स्वस्य अनुकूलविषये नाट्यजगति प्राप्यते।[7] अतः महाकविः कालिदासः अस्य प्रशंसां कृत्वा उक्तवान् यथा- 'नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य वहुधाप्येकं समाराधनम्।'[8] नाटके सर्वाधिकं रसोद्भवं लभ्यते, तथा वस्तु, नायकः,रसः, लक्षणं च अत्र प्राप्यते।[9] नाटकस्य कथावस्तु सुप्रसिधद्धमस्ति।

नाटके नायकः विख्यातवंशीयराजर्षिः तथा नृपः भवेत्। सः धीरोदात्तश्रेण्यां भवेत्। नाटकस्य स्वाभाविकविकाशाय पञ्च अर्थप्रकृतयः यथा - बीजः, बिन्दु, पताका, प्रकरी, कार्यं च। कार्यावस्था - आरम्भः, प्रतिनाटकं, गर्भः, विमर्शः, निर्वहणं च सन्ति। 'काव्यषु नाटकं रम्यं, नाटकान्तं कवित्वम्।'[10] नाटकस्य पाठ्यांशः पात्रस्य संवादः अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य प्रणेता उक्तवान् नाट्यवेदस्य रचनाकाले पाठ्यांशः ऋग्वेदात् गृहीतः। नाटकस्य अंशः ऋग्वेदस्थितः काव्यात्मकसंवादः अस्ति। अभिनयेन सृष्टिप्रक्रियायाः रहस्यं प्रदर्शयितुं विविधाः अभिनयप्रकाराः प्रचलिताः आसन्।[11]

ऋग्वेदान्तर्गतनाट्योत्पत्तिः

भारतीयनाटकानाम् उत्पत्तिविषये भारतीयविद्वद्भिः नाना भेदभावाः प्रस्तूयन्ते। एतस्मिन् विषये सर्वप्रथमं भारतीया परम्परा विवेचनम् अर्हति। भारतीय-नाट्यशास्त्रस्योत्पत्तिविषये महामुनिना भरतेन स्वीयनाट्यशास्त्रे उल्लिख्यते यद् देवानाम् प्रार्थनाम् उररिकृत्य ब्रह्मा चतुर्वेदाङ्गसंभवं सर्ववर्णरुचिकरं पञ्चमं वेदं नाट्यशास्त्रं नाट्यवेदं वा प्रणिनाय। सः वेदचतुष्टयाद् नाट्यशास्त्रोपयुक्तं तत्त्वचतुष्टयं जग्राह। ऋग्वेदात् पाठ्यम्, सामवेदाद् गीतम्,यजुर्वेदाद् अभिनयम्, अथर्ववेदाच्च रसत्तत्त्वम्। एवं पञ्चमो वेदोऽयं नाट्यवेदः सर्ववर्णमनोरञ्जकत्वेन प्रादुरभवत्।[12] नाट्यवेदे पुरुषार्थनिरूपणं समन्वितः अस्ति।[13] भारतीयनाट्यसाहित्यस्य प्रारम्भिकरूपं ऋग्वेदान्तर्गत-संवादसूक्ते दृश्यते। अभिनीतनाटकस्य परम्परा, भाषा, प्रमाणं च उत्पत्तिविषये सङ्केतं प्राप्यते।[14]

वादस्यैतस्य प्रवर्तकाः प्रायशः पाश्चात्या विपश्चिता एव । तत्र मुख्याः सन्ति प्रो.मैक्समुलर (Max muller), प्रो.सिल्वा लेवी (Sylvan Levi), प्रो.फॉन श्रोएदर(Von Schroeder), डॉ.हर्टल(Hertel), प्रभृतीनां मतं

भारतीयपरम्परया सह प्रचुरं साम्यं वर्तते। एतन्मतानुसारं संस्कृतनाटकानाम् उत्पत्तिः ऋग्वेदीयसम्वादसूक्तेभ्यः समजनि।

किञ्चास्मिन्विषये पाश्चात्यविद्वत्सु गम्भीरमतभेदो दृश्यते। जर्मनविद्वान् डाक्टरश्रोदरमहोदयोऽपि विचारमिममनुमोदयति। स हि संवादसूक्तेष्वेषु गानमामनति। तदिदं गायनं नृत्येनाभिनीयतेस्म, तदिष्यतेऽस्य संवादसूक्त-निवहस्य धार्मिकनाटकरूपता। एतन्मूलैव च भारतीयनाटकप्रवृत्तिः इत्याह।

डॉ. हर्टलमहोदयोऽपि श्रोदरमहोदयस्य विचारमनुमोदयति। अपरे पुनर्विद्वांसो विण्डिश-ओल्डेनवर्ग-पिशेलमुख्या अभिप्रयन्ति यत् संवादसूक्तानि पुरा गद्यपद्यात्मकान्यासन्। पद्यभागोऽतिरोचकतया सम्प्रत्यवशिष्यते। गद्यभागस्तु केवलवर्णनपरतया लुप्तप्रायतां गतः। नाटके यदधुना गद्यपद्ययोमिश्रणं दृश्यते। तदप्येतादृशसंवादसूक्तमूलकमेवेति। एते विद्वांसः ऐतरेयब्राह्मणगतं शुनःशेपोपाख्यानं शतपथब्राह्मणगतमुर्वशी- पुरुरव-उपाख्यानं चात्र साक्षिभावेनोपस्थापयन्ति। ऋग्वेदस्येतानि समग्रसंवादसूक्तानि नाटकीयौ-जस्वितया सह सम्पृक्तानि सन्ति। कलात्मकदृष्ट्याऽपि चैतानि सूक्तानि नितान्तरमणीयानि, सरसानि प्रभावोत्पादकानि च सन्ति।[15] ऋग्वेदेऽनेकानि कथोपकथनप्रधानानि संवादसूक्तानि प्रभृतीनि सन्ति, यान्याधारीकृत्यैव भारतीयनाटकानि जातानि। अस्मिन् सन्दर्भे भारतीया विद्वांसो नाटकानामुदयं वेदस्थितसूक्तमूलकमेवाहुः। तेषाम् अभिनायात्मिका व्याख्यापि प्रस्तोतुं शक्या। सम्वाद सूक्तेषु विश्वामित्र-नदीसंवादः, यम-यमिसंवादः पुरुरवा-उर्वशीसंम्वादः तथा सरमा-पणिसंवादः मुख्यमस्ति।

नाटकोत्पत्तिविषयक-विविधवादानां विवेचनेन प्रतीयते यद् नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना यन्निर्दिश्यते तत् समीचीनतमम्। भरतो नाट्य-वेदं चतुर्वेदाङ्गसंभवं मनुते। वेदचतुष्टय्यां पाठ्यस्य संगीतस्य अभिनयस्य रसानां चोपलब्धिर्भवति।

नाटकस्य मूलत्वेन एतदेव तत्त्वचतुष्टयं गण्यते। ऋग्वेदीय-संवादसूक्तानि प्राक्तना अभिनयात्मकाः प्रयोगाः। एतादृशाः प्रयोगा न केवलं यज्ञसंबद्धा एव, अपितु धार्मिकक्रिया-कलापाङ्गभूताः। धार्मिका अभिनया लोकप्रियताहेतोः पर्वोत्स-वादीनामपि अङ्गभूताः। एतस्मात् कारणादेव पुरा इन्द्रध्वजमहोत्सवादिषु परस्ताच्च रामलीला-कृष्णलीला-रासलीलादिषु धार्मिकाभिनयानां प्रयोगः। एवं पर्ववादो रासलीलावादश्च संस्कृत-नाट्य-विकास-प्रक्रियाया अङ्गत्वेन विज्ञेयौ।[16]

स्वाभाविकप्रवृत्तिः प्रकटनं जनानां भाव-विचारयोः अस्ति। अतः ते शब्दप्रयोगेन, इङ्गितेन, नृत्येन, गीतेन स्वभावं प्रकाशयन्ति। एवं कथोपकथनं सङ्गीतं नृत्यादिकं नाटकरूपंजातम्।[17]

संवादसूक्तान्तर्गतानि नाट्यतत्त्वानि-

संवादसूक्तेषु द्वयोर्वा अधिकानां पात्राणामन्तरे संवादः कथोपकथनं वा भवति।अत्र पात्राणां विचाराः, भावनाः, नाटकीयता च प्रदर्श्यन्ते। पात्राणां मनोवृत्तेः, अभिप्रायस्य, तथा प्रतिपत्तेः गूढं चित्रणं दृश्यते। संवादविन्यासः, प्रश्नोत्तररचना, चित्तवृत्तेः प्रकटनं च सर्वं नाट्यतत्त्वं सूचयन्ति। संवादतत्त्वं भारतस्य प्राचीनसाहित्यम् ऋग्वेदस्य संवादसूक्ते लभ्यते।[18]

१. यम-यमी संवादसूक्ते नाट्यतत्त्वानि

ऋग्वेदे स्थितं यम-यमी संवादसूक्तम् (ऋग्वेदः १०.१०) एकं प्रसिद्धं संवादसूक्तम् अस्ति, यत्र यमः यमी च परस्परं संवादं कुरुतः। एतत्सूक्तं केवलं धार्मिकं वा नैतिकं तत्त्वं न, अपितु नाट्यतत्त्वानि स्पष्टतया दर्शयति। कस्मिंश्चिन् निर्जने द्वीपे यमी यमं प्राप्य (स्वभ्रातरं) सहगामिरूपेण कल्पयन्ती तस्मात् च पुत्रम् इच्छन्ती तं सम्भोगाय आमन्त्रयति, येन पृथिव्यां मानव-वंश-परम्परा प्रसरेत्। यमी भ्रातरं यमं स्त्री-पुरुषप्रेमभावेन आकर्षयितुं यत्नं करोति, परन्तु यमः

धर्मशास्त्रं स्मारयन् प्रतिरोधं करोति। एषः संवादरूपविन्यासः नाटकीयतत्त्वं सूचयति।[19]

पात्रचरित्रचित्रणम्–

यमी दृढनिष्ठा, प्रेमयुक्ता, भावनाप्रधानायाः स्त्रियाः स्वरूपम्। यमः धर्मयुक्तः, आत्मसंयमी, कर्तव्यनिष्ठः नाटके पात्रयोः स्पष्टं चारित्रं भवति। अत्र अपि तथा एव दृश्यते। यमी तस्य भावनां व्यक्तं कृत्वा यमं मनोविनोदाय प्रेरयति। अत्र प्रेम,आशा-विरहः-संकोचः-धर्मदृष्टिः इत्यादयः भावाः सस्पष्टं दृश्यन्ते। नाटके यः रसोत्पत्तेः मूलं स एव अत्र अपि दृश्यते। अत्र प्रेम-करुण-धर्म-प्रतिघातः इत्यादीनां भावानाभिः श्रृङ्गारः, करुणः, शान्तः, रसाः जन्यन्ते।

यम-यमी संवादसूक्तं न केवलं वैदिकसंवादम्, अपि तु नाट्यशास्त्रदृष्ट्या एकम् आदिनाट्यरूपम् इत्यपि वक्तुं शक्यते। संवादतत्त्वं, पात्रविकासः, भावसम्प्रेषणं, रसोत्पत्तिः च एते सर्वे नाट्यतत्त्वांशाः अस्मिन् सूक्ते विद्यमानाः सन्ति।

२. पुरुरवा-उर्वशी संवादसूक्ते नाट्यतत्त्वानि

ऋग्वेदे स्थितं पुरुरवा-उर्वशीसंवादसूक्तम् (१०.९५) एकम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं संवादसूक्तम् अस्ति, यत्र प्राचीनभारतीयनाट्यशास्त्रस्य तत्त्वानि स्पष्टतया द्रष्टुं शक्यन्ते। एषः संवादः वैदिकसंहितायामपि नाट्यरूपेण विवेचनीयः भवति। नाट्यशास्त्रे संवादः कथाविकासस्य मूलं भवति। अत्र उर्वशी-पुरुरवसोः मध्ये स्पष्टः भावनापूर्णः संवादः दृश्यते। अत्र तौ **नाट्यतत्त्वानि** संक्षेपेण निर्दशयत-पुरुरवा प्रेमातुरः,विरहपीडितः। उर्वशी-संयमिनी, लोकातीतभावयुक्ता, स्वस्वतन्त्रतायुक्ता। संवादस्य प्रश्नोत्तररूपा, भावव्यञ्जका च शैली नाट्यरूपं जनयति।[20]

अयं संवादः श्रृङ्गाररसस्य, विरहभावस्य, करुणरस्य, शान्तभावस्य च उन्नतं उदाहरणं अस्ति। **श्रृङ्गारः** – पूर्वसङ्गमोद्भूतप्रेमभावः। **विरहः** – उर्वश्याः गमनात् उत्पन्नः विरक्तिपूर्णः भावः। **करुणः** – पुरुरवसः व्यथा, याचनाचेष्टा । **शान्तः**– उर्वश्याः विरक्तताभावः। पुरुरवा-उर्वशी संवादसूक्ते न केवलं वैदिकचिन्तनस्य, अपि तु नाट्यशास्त्रतत्त्वानां पूर्वरूपम् अपि स्पष्टं दृश्यते।

४. विश्वामित्र-नदी संवादसूक्ते नाट्यतत्त्वनि

ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले प्रसिद्धं विश्वामित्र-नदीसंवादसूक्तम् (ऋग्वेदः ३.३३) अस्ति, यत्र विश्वामित्रः ऋषिः विपुलं जलप्रवाहं वहन्त्यौ विपाशा-शुतुद्री नाम्न्यौ नदौ प्रति संबोधितवान्। अत्र तयोः मध्ये संवादः जातः, यः स्पष्टं नाट्यतत्त्वानि प्रतिपादयति।[21]

अत्र वीररसः विश्वामित्रस्य प्रयत्नेषु। श्रृङ्गारः,करुणः शान्तरसाः नद्योरुत्तरदशायां। **अतः इदं सूक्तं ऋग्वेदे स्थितं नाटकीयबीजस्वरूपेण परीक्षितुं योग्यतमम्।**

५. सरमा-पणिसंवादसूक्ते नाट्यतत्त्वानि

सरमा-पणिसंवादसूक्तम् (ऋग्वेदः १०.१०८) ऋग्वेदस्य दशममण्डले दृश्यते। अत्र देवदूती सरमा च असुरगणः पणिः च मुख्यपात्रे, यत्र संवादरूपेण काव्यमयी प्रस्तुतिः अस्ति। इदं सूक्तं संवादकाव्यस्य, तथा नाट्यतत्त्वस्य प्रारम्भिकरूपं प्रकटयति। अत्र संवादरचना, भावोत्पादनम्, चरित्रविकासः, संघर्षप्रस्तावनं, रसबोधनं च सर्वाणि नाट्यशास्त्रस्य मूलतत्त्वानि द्रष्टुं शक्यानि।

चरित्रचित्रणम् –

सरमा-सत्यवादिनी,कर्तव्यनिष्ठा, धर्मपरायणा,निर्भया च। अत्र धर्म-अधर्मयोः संघर्षः, प्रलोभन-निषेधयोः द्वन्द्वः, धर्मनिष्ठायाः जयः एतानि नाटकीयसंघर्षस्य लक्षणानि सन्ति। अत्र **वीर-करुण-हास्य-शान्त**-रसाः

सम्भाव्याः सन्ति। विशेषतः **वीररसः** (सरमायाः धर्मनिष्ठायाम्) नाट्यतत्त्वे महत्त्वपूर्णः।

उपसंहारः

वैदिकवाङ्मयस्य वैदिकसम्बादसूक्तात् उपदेशात्मकशिक्षा साहित्यं च उपलब्धं भवति। संवादेषु ऋग्वेदीयसंवादसूक्तानि महत्त्वपूर्णानि सन्ति। ऋग्वेदस्य सम्वादसूक्तं चमत्कारिता कथोपकथनस्य कृते सुविख्यातमस्ति। ऋग्वेदस्य आख्यानेषु सम्वादसूक्तेषु च आलंकारिकमूल्यमस्ति। ऋग्वेदे विविधानां अलंकाराणां छन्दसां रसाणां प्रयोगः दृश्यते। ऋग्वेदे विद्यमानं संवादसूक्तसाहित्यं केवलं आध्यात्मिकं वा धार्मिकं न, अपि तु काव्यात्मकं, नाट्यात्मकं च अस्ति। अत्र दृश्यते नाट्यतत्त्वस्य मूल्यवोधः ऋग्वेदाद् आरभ्य उत्तरकालपर्यन्तं निरन्तरं प्रवहति।

वैदिकसंवादसूक्तस्य साहित्यिकमहत्त्वं लौकिकसंस्कृतजगति सर्वे कवयः एकस्वरेण स्वीकृतवन्तः। वस्तुतः लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य विविधविद्या यद् महाकाव्यानां, नाटकानां, सर्वेषां उत्पतिः ऋग्वेदस्य संबादसूक्तात् अभवत्। इदं संम्वादसूक्तस्य कतिपयस्थले साहित्यिकदृष्टेः पर्याप्ता सुन्दरी स अलंकारयुक्ता। अतः संस्कृत जगति महाकविः कालिदासः, आचार्यः वेदव्यासः, तथा महर्षिबाल्मीकिः सस्य संवादसूक्तस्य साहित्यिकदृष्टिं अनुसरणं कृत्वा विक्रमोर्वशीयं नाटकं, रामायणं-महाभारतं-पुराणं-महाकाव्यं आदि ग्रन्थानां सृष्टिम् अकुर्वन्। अतः अत्र ज्ञायते अस्मिन् वैदिकसंवादसूक्ते साहित्यस्य विषयः वहुलतया उपलव्धोमस्ति। यस्य लौकिकसंस्कृतजगति महाकाव्यकाराः, नाट्यकाराः इमानि संवादसूक्तानि अनुशीलनं कृतवान्। अतः वैदिकसंवादसूक्तस्य साहित्यिकमहत्त्वं,नाट्यतत्त्वं च कविभ्यः, पाठकेभ्यः अतीव उपयोगितां विदधाति।

पादटीका

1. संस्कृत नाटक (डॉ.उदयभानु सिंह) पृ. ०२
2. नविनवैदिकसंञ्चयनम् , पृ.१२-१७
3. संस्कृत साहित्य का इतिहास पृ- १९३
4. संस्कृत निवन्ध कलिका (डॉ.राकेश शाश्त्री) पृ- ८५-८७
5. प्रकृतित्वादथान्येषां भूयोरसपरिग्रहात्। संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्व नाटकमुच्यते ॥ दशरूपक. ६३
6. न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला
   नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते।। ना.शा१. ११७-१७।
7. संस्कृत साहित्य का इतिहास पृष्ठा- ४३६-४३७
8. मालविकाग्निमित्रम् १. ४
9. प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।
   सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ।। दशरूपक ३. १
10. नाट्यशास्त्र १८. १०. ४३
11. नाट्यशास्त्र की भारतीय परम्परा और दशरूपक पृ-०५
12. तस्मात् सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥ ना. शा. १-१२
    एवं संकल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् ।
    नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥ ना.शा. १-१६
    जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
    यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ ना.शा. १-१७
13. संस्कृत नाटक (डॉ.उदयभानु सिंह) पृ.०१
14. A history of Sanskrit literature (Arthur A. Macdonell) page-346
15. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः (आचार्य जगदीशचन्द्र मिश्रः) पृ.९४- ९५
16. संस्कृतनिबन्धशतकम् (डॉ. कपिलदेव द्विवेदि) पृ १४०-१४२
17. अभिज्ञानशाकुन्तलम् (डॉ. कपिलदेव द्विवेदि)
18. समर्पण (भलाशंकर व्यास) पृ.०३
19. ऋग्वेदीय संवादसूक्त (डॉ.सत्यदेव चौधरी) पृ. ९४- ९७
20. ऋग्वेदीय संवादसूक्त (डॉ.सत्यदेव चौधरी) पृ. २५५-२५७
21. ऋग्वेदीय संवादसूक्त (डॉ.सत्यदेव चौधरी) पृ. ८०-८१

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. चौधरी,डॉ.सत्यदेव. ऋग्वेदीय संवाद सूक्त,अलंकार प्रकाशन,नई दिल्ली-२,प्रथम संस्करण-२००२.
2. द्विवेदी,हजारीप्रसाद. द्विवेदी,पृथ्वीनाथ. नाट्यशास्त्र की भारतीय परम्परा और दशरुपक,राजकमल प्रकाशन,दिल्ली,पटना,प्रथम संस्करण - १९९३.
3. पाठक,डॉ.जमुना. सिंह,डॉ.उमेश प्रसाद. नवीनवैदिक सञ्चयनम्,चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वारणसी. संस्करण - चतुर्थ
4. द्विवेदी,डॉ.कपिलदेव. सस्कृत साहित्य का इतिहास,रामनारायणलाल बेनिप्रसाद्,इलाहाबाद-२, १६६२.
5. उपाध्याय,आचार्य श्रीबलदेव. वैदिक साहित्य और संस्कृति,सारदा संस्थान,वारणसी,सप्तम संस्करण.२०१५
6. शास्त्री,डाक्टर मङ्गलदेव. संस्कृत साहित्य का इतिहास,मोतिलाल वनारसीदस,दिल्ली,वारणसी, द्वितीय सस्करण-१९३७.
7. वर्मा,डॉ.वीरेन्द्र कुमार. ऋग्वेदभाष्यभूमिका,चैखम्बा ओरियन्टालिया,वारणसी,दिल्ली,चतुर्थ संस्करण -१९८६.
8. द्विवेदी, डॉ.कपिलदेव. वैदिक साहित्य एवं संस्कृति,विश्वाविद्यालय प्रकाशन,वारणसी,प्रथम संस्करण-२०००.
9. व्यास, भलाशंकर, समर्पण, काशी दीपावली, २०११.
10. द्विवेदी,डॉ.कपिलदेव. अभिज्ञान शाकुन्तलम्-रामनारायणलाल विनयकुमार, पष्ठ संस्करण.

11. मिश्र,आचार्यजगदीशचन्द्र. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,२०१८.
12. ऋषि शर्मा,डॉ.उमाशङ्कर. संस्कृत साहित्य का इतिहास,चौखम्भा भारती अकादमी वारणसी, पुनर्मुद्रित : सन-२०२३.
13. सिं डॉ.उदयभानु. संस्कृत नाटक,मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली, वारणसी, १९६५.
14. मिश्र,कमलाकान्त. संस्कृत - संजीवनी,राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद, प्रथम सकरण, २००३.
15. गोयल,डॉ.प्रीतिप्रभा. संस्कृत साहित्य का इतिहास,(वोढक खण्ड),राजस्थानी ग्रन्थागार,जोधपुर,प्रथम संस्करण -१९९९.

मेघदूतस्य महत्त्वम्

डॉ. ज्ञानरंजनपण्डा *

कश्चित् प्राचीनः, प्राणप्रियः, दयालुः पुरुषः स्वजीवनस्य तीव्रकामानां वर्णनं कुर्वन् अतीव एकाग्रतापूर्वकं उक्तवान्—

कालिदास-कविता नवं वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः।
एणमांसमबला सुकोमला संभवन्तु मम जन्म-जन्मनि॥

(अहम् अस्मिन् जीवनचक्रे यावत्वारम् इच्छामि तावत्वारं जन्म ग्रहीतुं सज्जः अस्मि, यदि प्रत्येकं जन्मनि कालिदासस्य काव्यं, नवोदितयौवनं, महिषस्य दधिं, शर्करायुक्तं दुग्धं, मृगमांसम्, कोमलयुवतीः चाहं प्राप्नुयाम्।) सम्पूर्णजीवनस्य कामनासु कालिदासकाव्यस्य प्रथमस्थानं दत्तवान् भारतीयः पाठरसिकः अवश्यमेव मेघदूतम् एव याचितवान् स्यात्, न तु रघुवंशम्, कुमारसंभवम्, अभिज्ञानशकुन्तलम्, विक्रमोर्वश्यम्, मालविकाग्निमित्रम्, नापि ऋतुसंहारम्। यतः मेघदूतम् एव काव्यं, अन्ये महाकाव्यं वा नाटकं वा लघुकाव्यं वा मुक्तकं वा भवति।

विश्वनाथकविराजेन स्वस्य साहित्यदर्पणे **'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'** इति काव्यस्य या परिभाषा दत्ता तथा च पण्डितराजेन जगन्नाथेन **'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः'** इति काव्यलक्षणं स्वस्य रसगंगाधरे स्मरणं कृतम्।तत्तु निश्चितरूपेण अलौकिका चमत्कारिका रुचिपूर्णाच कृतिः भवितुम् अर्हति।

* सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

यद्यपि हास्यः, अद्भूतः, करुणः, वीरः, रौद्रः, भयानकः, वीभत्सः, शान्तःचेति रसाः इति उच्यन्तेमन्यन्ते च, परन्तु एतेषु रसेषु श्रृंगारः रसराजः अस्ति। तदुक्तम्—**'श्रृङ्गारैकरसः'** इति। यदि कञ्चित् कालिदासस्य काव्यं अनेन श्रृङ्गारेण पूरितं भवति तर्हि तत् मेघदूतम् एव। ये काव्यशास्त्रस्य सारं जानन्ति ते सम्यक् जानन्ति यत् श्रृङ्गारस्य द्वौ पक्षौ स्तः— संभोगः विप्रलम्भश्च। केवलं संभोगाधारित-श्रृगारयुक्तं काव्यम् अत्र अपूर्णं मन्यते—

न विना विप्रयोगेन संयोगः पुष्टिमश्नुते।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयात्तु रागो विवर्धते॥

(विप्रलम्भं विना श्रृङ्गाररसं पुष्टं न भवति, यतोहि यत् वस्त्रादिकं कटुद्रव्येअधिकं निमज्ज्यते तस्मिन् स्पष्टरूपेण रागादि (हरित-पीतादि)स्फुटते।)

(प्रियस्य प्रतीक्षायां यः आनन्दः लभ्यते, तस्य मेलने तथा आनन्दः न लभ्यते।) संस्कृतकविः कञ्चित् प्रेमविहीनं कथयति—

संगम-विरह-विकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः।
अविरह काले सैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे॥

(यदि मया संयोगवियोगयोः एकस्य चयनं कर्तव्यं तर्हि संयोगेषु अहं विरहं श्रेष्ठं मन्ये, यतोहि संयोगसमये एक एव भवति, विरहसमये तु सर्वं जगत् प्रियामयं दृश्यते।) तस्य स्थितिः एवं भवति—**'यत्र पश्यामि तत्र त्वामेव पश्यामि।'**

यदि प्रियायाः प्रभावं दिदृक्षति तर्हि प्रलयान्ते न्यायदिनं पश्यतु। तदापि कान्तस्य प्रेमनिष्ठा एतावता प्रबला यत्— प्रेमिकसविधे ईश्वरः अपि प्रेमिका इव भासते। एतादृशः अधीरः, अनन्यः, अज्ञातः च प्रेमी सः यक्षः आसीत् यस्य नाम कालिदासः अपि न उक्तवान्, सः केवलं कश्चित् (कश्चन) इति उक्त्वा तस्य विषये संकेतं दत्तवान् यतः अस्माकं नीतिशास्त्रे उक्तम् अस्ति—

गुरुद्वेषी वृतघ्नश्च कृपणो शप्तहिसकौ।

निन्दकोऽपत्य-विक्रेता न ह्येतान् नामतः स्मरेत्॥

(यः स्वगुरुं द्वेष्टि, कृतघ्नः, शापितः, हिंसकः, कृपणः, परस्य आलोचनां करोति, बालविक्रेता च कदापि तस्य नाम न करणीयः।) मेघदूतस्य यक्षः अपि **'शपेनास्तङ्गमितमहिमा'** (शापकारणात् महिमा विलुप्तः) आसीत्, यः **'धनपतिक्रोधविश्लेषित'** (कुवेरस्य क्रोधकारणात् एकवर्षं यावत् प्रियायाः विरक्तःयक्षः रामगिर्यायांकालातिपातं चकार,यत् कालिदासेन महत्या करुणया वर्णनं कृतम् अस्ति।

कश्चिद्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः।

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः॥

यक्षश्चक्रे जनकतनया-स्नानपुण्योदकेषु।

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥(पू.मेघ.१)

(यक्षः स्वदारे अत्यनुरक्तः स्वकर्तव्यं सम्यक् कर्तुं न शक्तवान्। (कार्तिकशुक्लस्य देवोत्थान्यैकादशीदिने) सः स्वामिकुबेरस्य कार्ये एतावत् प्रमादं कृतवान् यत्, कुबेरः तं शप्तवान् यत् यस्याः मोहकारणात् सः एकवर्षं यावत् कर्तव्येषु प्रमादं करोति इति कान्तायाः दूरं तिष्ठेत्।) एषा घटना देवोत्थान्यैकादश्याम् अभवत्। तस्य प्रमाणं मेघदूतस्यैव अन्ते दीयते-

शापान्तो में भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ।

मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा॥(उ० मेघ० ५।३)

(पश्यतु ! अग्रिमे देवोथान्यैकादश्यां यदा भगवान् विष्णुः शयनाद् जागरिष्यति तदा मम शापः अपि तस्मिन् एव दिने समाप्तः भविष्यति। अतः कथञ्चित् एते चत्वारः मासाः निमीलितनेत्रेण व्यतीतव्यम्।)

शापं च भोक्तुं अलकातः कैलाशः, मानसरोवरः, क्रौञ्चरन्ध्रः, कंखलः, ब्रह्मवर्तः, कुरुप्रदेशः, दशपुरः, उज्जयिनी, दशार्णः, अवन्तिः, वेत्रवती, चर्मनवती, श्रमकूटः, रीवा, नीचपर्वतः, मालदेशश्चेति प्रदेशं गच्छन् कामदागिरिचित्रकूटं (रामगिरिं) प्राप्य तत्रैव स्थितवान्—

तस्मिन्नद्रौकतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी।

नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रशरिक्तप्रकोष्ठः॥

(स कामुकः केचन मासान् तस्मिन् पर्वते भार्याविरक्तः तिष्ठन् कृशः अभवत्, तस्य हस्ते सुवर्णकङ्कणं विरहात् मुक्तम् अभवत्।)

अत्र पुनः कामी इति वाक्येन तस्य भार्यायाः प्रति सङ्गः बलवत्तरः कृतः।

अत एव कालिदासः अपि तं कामिनं (यक्षं) विशेषणप्रहारेन अत्यन्तम् आसक्तमिति स्पष्टं प्रतिपादितवान्। अनेन च कामेन नष्टेन्द्रियः (चेतनविरहितः) यक्षः मेघं (जडपदार्थम्) दूतरूपेणनियुक्तवान्।

अयं एकाकी यक्षः विरहदिनानि व्यतीतुं रामगिरीं चिनोति स्म। अयं रामगिरी वस्तुतः चित्रकूटः न अपितु नागपुरस्य समीपस्थः 'रामटेकपर्वतः' अथवा रीवाराज्यस्य 'रामगढ' पर्वतः इति नैकेषां विदुषाम् मतं, परन्तु तेषां मतं भ्रमयुक्तम्। अस्य कारणम् अस्ति यत् **'जनकतनयास्नानपुन्योदकेषु'** **'स्निग्धछायातरुषु'** इति आश्रमाः चित्रकूटे एव सन्ति, न तु रामटेक इत्यत्र। सुन्दराणि सरोवराणि, मन्दाकिन्याः प्रवाहः, पर्वतधारा, सघनवृक्षाः, हरितवनानि, ऋषीणां आश्रमाः च केवलं चित्रकूटे एव सन्ति, न तु रामटेक इत्यत्र, यतःरामटेकः शुष्कः पर्वतः अस्ति यत्र कदाचित् जलमपि न दृश्यते। यक्षः कस्मात् एवं शुष्कपर्वते वस्तुं गमिष्यति।

इतिहासः अपि अस्य साक्षी अस्ति। वाल्मीकिरामायणस्य मते अयोध्यां त्यक्त्वा रामः चित्रकूटे एव स्थितवान् ततः भरताय उपानद् दत्त्वा ऋषिभिः सह अत्रिकस्य आश्रमं प्राप्तवान्। ततः सः दण्डकारण्यं प्रविश्य विराटं हत्वा शरभङ्गऋषेः आश्रमं प्राप्तवान्। ततः सुतीक्षणस्य आश्रमे एकरात्रिं स्थित्वा ततः धर्मभृतमुनि इत्यनेन सह स्थितः, मण्डकर्णिना निर्मितस्य पञ्चपसरः (पम्पासरः) नाम सरसः प्रभावं श्रुत्वा ऋषीणां आश्रमेषु स्थित्वा ततः सुतिक्षणस्य आश्रमं प्रति प्रत्यागतवान् ततः अगस्त्यः इत्यस्य आश्रमं प्राप्तवान् । अथ अगस्त्यमुनेः आज्ञानुसारं गोदावरीतीरे पञ्चवट्यां निवासं प्रारभत। अस्मिन् सन्दर्भे रामटेकस्य वा अन्यस्य वा स्थानस्य उल्लेखः नास्ति यत्र जनकतनया (सीता) स्नानं कृतवति, यस्य मेखलायां रामस्य पादाः अङ्किताः सन्ति। पूर्वोक्तानां ऋषीनां कस्यचित् आश्रमः रामटेकं प्रति नासीत्।

यदि आन्तरिकप्रमाणदृष्ट्या विचार्यते तर्हि कालिदासः एव अस्मिन् विषये बृहत्तमः प्रमाणः अस्ति। तेन स्वयमेव रघुवंशम् इतियत्र लिखितम्—

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गीतिर्गुरोः। (रघु. १२।१५)

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः।

आशंक्योत्सुकसारंगां चित्रकूटस्थलीं जहौ॥ (रघु. १२।२४)

अत्रापि सः चित्रकूटे एव स्थितवान् इति उल्लिखितः [सः चित्रकूटे पितुः मृत्योः वार्ताम् श्रुत्वा चित्रकूटं त्यक्तवान् यतः सः प्रदेशः अयोध्यासमीपे आसीत्।सः भीतः आसीत् यत् भरतः पुनः कुत्रचित् आगच्छेत्] सः चित्रकूटं त्यक्त्वा ततः अनेकान् ऋषिकुलान् साक्षात्कृत्वा अत्रिमुनेः सविधे गत्वा विराधराक्षसं मारयित्वा अगस्त्यस्य आज्ञानुसारं गोदावरीतीरे पञ्चवट्यां निवासं प्रारब्धवान्। अतः वाल्मीकिः कालिदासः च रामस्य निवासार्थं केवलं द्वौ स्थानौ विचारितवन्तौ, यथा— चित्रकूटः पञ्चवटी च। द्वितीयं प्रमाणं यत् कुटजस्य

(इन्द्रजवस्य) पुष्पं विन्ध्यमेखले एव वर्धते, रामटेक इत्यत्र अपि तस्य उल्लेखः नास्ति। अतः यक्षस्य निवासस्थानं निश्चयेन चित्रकूटम् अस्ति। इदमपि विचित्रं यत् कालिदासः **'रामगीर्याश्रमेषु'** तथा **'ब्रूया एवं तव सहचरो रामगीर्याश्रमस्थः'** इति द्वयोः स्थानयोः **'रामगिरिका'** इति नाम गृहीतवान् न तु चित्रकूटस्य तथा च अस्य कारणं यत् शापितयक्षस्य निवासात् चित्रकूटस्य गौरवस्य रक्षणार्थं महाकविः तस्य नाम सम्बन्धे गृह्णाति यक्षं च रामगिरिं कथयति। **जनक-तनया-स्नान पुन्योदकेषु** तथा **बन्द्यै पुंसांरघुपतिपदैरंकितं मेखलासु**इति कृत्वा परिचयः कृतः, यतः यदा रामः सङ्कासातः प्रत्यागच्छति तदा चित्रकूटस्य वर्णनं अत्यन्तभावुकं कृत्वा उक्तवान्—

धारास्वनोदङ्गारिदरी मुखोसी श्रृंगाग्रलग्नाम्बुदवप्रपंकः।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रिचक्षुदृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः॥(रघु० १३१४७)

(हे सुन्दरी! इदं चित्रकूटं सुखसमुद्र इव अतीव सुखदं पश्यामि। गुहा तस्य मुखं, जलप्रवाहस्य शब्दः तस्य कूर्चा, शिखरं तस्य श्रृङ्गाः, परितः मेघाः च श्रृङ्गेषु पङ्कः।)

अतः इदानीं मेलयतु—**'वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं दादर्श'।** केवलं भेदः अस्ति यत् मेघदूतः गजक्रीडायाः वर्णनं करोति, रघुवंशः च विशालशरीरस्य वृषभस्य वर्णनं करोति। अतः सः यक्षः निश्चयेन चित्रकूटे आसीत् न तु रामटेक इत्यत्र। किञ्च अद्यत्वे अपि चित्रकूटस्य परितः ग्रामेषु निवसन्तः जनाः रामगिरी इति वदन्ति न तु चित्रकूटम्।

सः चित्रकूटे अष्टमासान् यावत् कालं व्यतीतवान्। तस्मिन् सति सः कृशः च भूत्वा तावत् कृशः अभवत् यत् तस्य हस्तात् सुवर्णकङ्कणं पतितम्। विरहजन्यकृशता सर्वसाहित्येषु प्रकीर्तिता।

महाकविः कालिदासः एतदेव उक्तवान्— निर्जनस्थानं प्राप्तः यक्षः कङ्कणः पतितः इति कारणेन तत्र कतिपयान् मासान् व्यतीतवान्।

नीत्वामासान्कनकवलयभ्रंशरिक्त प्रकोष्ठः।

एवं तत्र अष्टमासान् वसन् आषाढस्य प्रथमे दिने चित्रकूटशिखरवेष्टिताः मेघाः पृथिवीपिण्डं नाशयितुं प्रयतमानो गज इव दृश्यन्ते इति पश्यति। अनेके विद्वांसः मेघान् गजान् चित्रकूटं च वप्रक्रीडा-परिणतगज-प्रेक्षणीयं पर्वतं मन्यन्ते, परन्तु चित्रकूटस्य हनुमान्-धारायां यदि कश्चन आषाढ़स्य प्रथमदिने चित्रकूटं आच्छादितमेघानां दर्शनं पश्यति तर्हि यथार्थतः चित्रकूटः एव शिरः किरणितः गजः इव अस्ति तथा च... मेघाः एव पर्वतः। कालिदासः स्वयमेव रघुवंशे स्पष्टं कृतवान् यत् **'शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः, ककुद्मानिव चित्रकूटः' [रघु १३/४७]** इति चित्रकूटः सदृशः पर्वतः यस्य शिखरे मेघाः शृङ्गेषु लब्धा इव दृश्यन्ते।

मेघदूतस्य केषुचित् प्रतिकृतिषु आषाढस्य प्रथमदिवसे इत्यस्य स्थाने 'प्रशम-दिवसे' इति पाठः प्राप्यते, परन्तु सः ग्रन्थः अग्राह्यः अपि च भ्रामकः अपि अस्ति।

अस्माकं देशीयसाहित्ये यत् द्वादशमासानां विषये लिखितं वा अस्ति, तेषु सर्वेषु आषाढस्य आरम्भमात्रेण मेघानां आगमनस्य वर्णनं भवति। ज्योतिषशास्त्रस्य मते अपि आषाढस्य प्रथमपक्षे मेघदर्शनं आवश्यकं भवति अन्यथा मासद्वयं यावत् अनावृष्टेः सम्भावना वर्तते—

आषाढमासे प्रथमेच पक्षे निरभ्रदृष्टे रविमंडले च।
विद्युनगर्जत्यथ नैव मेघाः मासद्वयं तत्र न वर्षणं स्यात्॥

[आषाढस्य प्रथमपक्षे यदि सूर्यः निर्मलः, न मेघः, न च विद्युत्, तर्हि मासद्वयं न वर्षति।]

ततः च एषः प्रत्यक्षदृश्यः यत् चित्रकूटं गत्वा कोऽपि द्रष्टुं शक्नोति।

मेघदूतस्य अध्ययनात् पूर्वं एतत् अवगन्तव्यं यत् कालिदासः भूगोलस्य पुस्तकं न लिखति, सः काव्यस्य पुस्तकं लिखति, सः मेघानां सीमानुसारं मार्गं व्याख्यायते (त्वत्प्रयाणानुरूपम्)। अन्यथा 'वक्र पाठकः' इति प्रश्नः न उत्पन्नः स्यात्। परन्तु तस्याः काव्यस्य चमत्कारः अस्ति यत् तस्य भूगोलस्य सटीकता, जीवविज्ञानस्य वनस्पतिशास्त्रस्य च प्रामाणिकता, इतिहासस्य वास्तविकता च सर्वाणि वर्तन्ते। आषाढस्य प्रथमे दिने रामगिरिशिखरस्य उपरि लम्बमानानां मेघानां दर्शनात् प्रियविरक्तः कामुकः यक्षः चञ्चलः अभवत्। यदा दूरदेशात् पथिकः अपि मेघान् दृष्ट्वा गृहं प्रति प्रत्यागन्तुं उत्सुकः भवति तदा शापितस्य यक्षस्य स्थितिः कीदृशी स्यात् इति सहजतया कल्पयितुं शक्यते। एतस्य स्वाभाविकस्य चञ्चलतायाः समर्थनं कृत्वा कालिदासः उक्तवान्—

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः।
कंठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुर्नदूरसंस्थे॥

[यदा मेघदर्शनेन प्रसन्नजनानाम् हृदयं कम्पितं भवति तदा किं वक्तव्यं विरक्तस्य, यः दूरे देशे शयानः, यः स्वप्रियं आलिंगयितुं दिवारात्रौ आकांक्षति।]

सः स्वप्रियस्य कृते पीडयितुम् आरब्धवान् ततः तत्क्षणमेव सः चिन्तितवान् यत् शापकारणात् अलकायां पुनरागमनं न सम्भवति, अतः किमर्थं न सन्देशं प्रेषयितव्यम् इति। भवतु मेघान् दृष्ट्वा विरहचिन्तायां म्रियते।

अयं एव मेघः अस्माकं प्राणान् गृह्णीयात्, किमर्थं न तस्य माध्यमेन सन्देशं प्रेषयितव्यम्, यतः तस्य पुरतः कोऽपि न गन्तुं शक्नोति, तस्मात् अधिकः समर्थः अन्यः दूतः अपि न लभ्यते। किमर्थम्?

मेघद्वारा सन्देशं प्रेषयितुं अस्वाभाविकम् इति बहवः विद्वांसः उक्तवन्तः। कालिदासोऽपि एतत् जानाति स्म। अत एव उक्तवान्—

धूमज्योतिः सलिलमरुतांसन्निपातः क्व मेघः

संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्रापणैः प्रापणीयाः

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥

(यत्र धूम-अग्नि-जल-वायु-निर्मितः मेघः यत्र चतुरैः सन्देशः। किन्तु कामे एतावत् अवगमनं अवशिष्टं यत् निर्जीवस्य चैतन्यस्य च भेदं कर्तुं शक्नोति।) एषा कालिदासस्य स्वकीया व्याख्या। किन्तु यक्षः स्वस्य दूतं सावधानतया चिनोति। स कथयति—**जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः।तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं याच्ञा वन्ध्या वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा॥** विश्वप्रसिद्धेषु पुष्कर-आवर्तकगोत्रेषु जातः।त्वं इन्द्रस्य कामरूपः अर्थात् प्रकृति-पुरुषः (व्यक्तिः) यः कामानुसारं रूपं धारयति, अत एव अहं त्वां याचयामि यतः सद्पुरुषस्य पुरतः हस्तं प्रसारयित्वा रिक्तहस्तं प्रत्यागमनं साधु, परन्तु दुष्कृतं कृत्वा इष्टफलं प्राप्तुं न हितकरम्। यक्षः मेघे नीतेः प्रोक्ताः सर्वे गुणाः दूतस्य दृष्टाः। दूतः आर्यकुलस्य भवेत्, मेघः आर्यकुलस्य, सः पुष्कर-आवर्तक-गोत्रेषु जातः। सर्वाधिक महत्त्वपूर्णं वस्तु अस्ति यत् सः विश्वसनीयः भवेत्। मेघः स्वयं देवराजइन्द्रस्य विश्वासपात्रः अस्ति। दूतः तादृशः भवेत् यत् सः आवश्यकतानुसारं रूपं गृह्णाति। एते गुणाः मेघे स्वाभाविकतया वर्तन्ते। यदा हनुमान् रामस्य दूतरूपेण सीतां अन्वेष्टुं गतः तदा सर्पमाता सूरसा तस्यैव परीक्षां कृत्वा दृष्टवती यत् सः बुद्धिमान्, निर्भयः, विश्वासयोग्यः अस्ति, सः यदा इच्छति तदा किमपि बृहत् लघु वा रूपं धारयितुं शक्नोति।

ज्योतिषतत्त्वानुसारं मेघानां चत्वारि कुलानि वर्णितानि—

आवर्तो निर्जलो मेघः संवर्तश्च बहूदकः।

पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः।

[आवर्तमेघः निर्जलः। संवर्ते बहु जलम् अस्ति। पुष्करस्य किञ्चित् जलम्। द्रोणं च धान्यप्रवर्तकः।]

एतेषु सः सम्बर्त इति विशालं मेघं त्यक्त्वा मा भूत् अलकां प्राप्य वर्षां न पातुं शक्नोति तथा च सस्यप्रवर्तकं द्रोणं त्यक्तवान् मा भूत् यदि सः दूतरूपेण प्रेषितः भवति तर्हि जनाः अन्नं न म्रियन्ते। अत एव सः विरलजलेन, आवरतगोत्रस्य निर्जलमेघेन च पुष्करं चिनोति स्मअतः तेषां यावन्तः दिवसाः इष्टाः सन्ति तावत् दिवसान् यावत् चिन्ता विना परिभ्रमितुं शक्यन्ते। मेघस्य एतादृशस्य कारणात् कालिदासः तान् अन्तरे आगच्छन्तीनां नद्यः जलं पिबन्तु इति उपदेशं दत्तवान्।

मेघदूतकरणे अन्यत् कारणं यक्षेण स्पष्टीकृतम्—

सन्तप्तानांत्वमसि शरणम्।

त्वमेव दुःखितानां जनानां शरणं ददासि।

अथ च यदि प्रमुखः पुरुषः दूतः कर्तव्यः तर्हि सः बहु चाटुकारितः भवति।सः आश्वासितः यत् अहं तं कस्यापि उष्ट्रामार्गेण कस्मिंश्चित् यादृच्छिकस्थाने न प्रेषयामि, अहं तं कस्मैचित् अनिष्टं व्यक्तिं प्रति न प्रेषयामि। अत एव यक्षः प्रथमायाः दिशः अलकायाः परिचयं दत्तवान्—

गन्तब्या ते वसतिरलकानामयक्षेश्वराणां।
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिका धौतहर्म्याः॥

यक्षः अवदत् यत् 'मित्र पयोद, अहं भवन्तं वदामि यत् भवन्तः तां अलकानामकं यक्षेश्वरस्य वसतिं गच्छन्तु, यत् भवन्तः बहिः उद्याने स्थितस्य महादेवस्य शिरसि स्थापितेन चन्द्रप्रकाशेन वर्षभरि तत्र भवनानि प्रकाशन्ते।' तदनन्तरं अलकामार्गं दर्शयन् यक्षः अतीव मनोवैज्ञानिकरीत्या मेघं तस्मिन् मार्गेण गन्तुं प्रलोभितवान् यत् भोजनस्य, विश्रामस्य, दर्शनीयस्थलानां, सुन्दरदृश्यानां,

विनोदस्य, मनोरञ्जनस्य च, ईश्वरदृष्टेः च सह नद्यः, पर्वताः, प्रदेशाः, नगराः, पशवः, पक्षिणः, वृक्षाः, पुष्पाणि, जलवायुः, पुरुषाः, महिलाः, देवाः, आगच्छन्तः ऐतिहासिकघटनानि च अतीव जटिलं वर्णनं दत्तवान् मध्ये यतः सः मेघं वदति यत् **'त्वत्प्रयाणानुरूपम्'** अहं भवतः चरणानुसारं मार्गं वदामि। विचित्रं च एतत् यत् अस्मिन् समग्रे वर्णने कालिदासः समग्रं भौतिकं स्वभावं प्रेमपूर्णं दर्शितवान् यत् रसाला मेघाः जडाः न भवेयुः, अतः सः नद्यः पर्वताः च मानवरूपेण, मानवसौन्दर्यपूर्णाः, पश्यति।

आदौ एव मेघं प्रलोभयन् यक्षः वदति यत् न केवलं अहं भवतः अनुग्रहं स्वीकुर्याम् अपितु अन्ये यात्रिकाः वेश्याश्च अपि तत् स्वीकुर्वन्ति इति—

त्वामारुढंपवनपदवीमुद्गृहीतालकान्तः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिक-वनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः।
कः सनद्धं विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योप्यहमिव जनो यः पराधीनवृतिः॥

यक्षः कथयति यत् त्वां उत्थानं दृष्ट्वा परदेशीयपत्न्यः त्वां महता विश्वासेन पश्यन्ति, तेषां गण्डयोः प्रसारितकेशान् अपसारयिष्यन्ति यतोहि मम सदृशः दासः अन्यः कोऽपि तादृशे समये स्वस्य विरक्तभार्याम् उपेक्षितुं शक्नोति।

विरहावस्थायां दिवसगणनायाः अतीव मर्मस्पर्शी स्थितिः प्रकीर्तिता—

अत एव यक्षः कथयति—

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नीं
अव्यापन्नामविहृतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्।
आशावन्धः कुसुमसदृशंप्रायशोह्यंगनानां
सद्यः पातिप्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि॥

[भवता गत्वा भवतः भगिनीं मिलितव्यं या अवश्यमेव तत्र उपविष्टा दिवसगणना भवति, यस्याः जीवनं पुनः मिलन्ति इति आशायाः आश्रितं भवितुमर्हति।]

सीता अपि हनुमते विरहात् प्राणान् न त्यक्तुं कारणं अवदत्—

नाम पाहरु दिवस निसि, ध्यान तुम्हार कपाट ।
लोचन प्रभुपद-जन्त्रित, प्राण जाहिं केहि बाट ।

[अहोरात्रं तव नामस्मरणं रक्षति, ध्यानद्वाराणि उद्घाटितानि सन्ति। नेत्राणि तव चरणकमलेन निबद्धानि, तर्हि केन मार्गेण आत्मा पलायते?]

तदनन्तरं यक्षः भारतीयप्रत्ययेन शुभशगुणविषये निर्देशं दत्त्वा अपि चोदनाम् अकरोत्—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरश्चातकस्ते सगन्धः।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः॥

[मृदुवायुः भवन्तं अग्रे सारयति। वामे कामुकः चटकपक्षी मधुरं आह्वयति तथा च गर्भधारणसमयं ज्ञात्वा बगुलाः अवश्यमेव आकाशे बगुलानां अतीव सुन्दरं मालां निर्माय भवतः सेवां करिष्यन्ति तथा च किमर्थं केवलं ते एव।

कर्तुयच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवंध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः।
आकैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त्यः
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः॥

तव गर्जनं श्रुत्वा कवकाः प्ररोहन्ति, पृथिवी हरिता भविष्यति। मानसरोवरं च गन्तुमुत्सुकाः हंसाः अपि भवद्भिः सह कैलाशं गमिष्यन्ति।]

अहं च न वदामि यत् भवन्तः सद्यः गच्छन्तु। त्वं अधुना एव आगतवान् अतः प्रतीक्ष्यस्व, उपविश। मित्रं चित्रकूटं आलिङ्ग्य, तस्य कल्याणं पृच्छतु यतः एषः साधारणः पर्वतः नास्ति। एषः पर्वतः रामपादकमलचिह्नितः, यं जनाः पूजयन्ति।]

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुंगमालिग्य शैलं
वन्द्रयैः पुंसां रघुपतिपदैरंकितं मेखलासु।
काले-काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुंचतो बाष्पमुष्णंम्॥

यक्षः मनोवैज्ञानिकपद्धतेः उपयोगेन मेघं स्वकार्यकरणाय नियोजयति—अनेन च उपचारानन्तरमपि सः त्वरया स्वसन्देशं न प्रसारयति। प्रथमं मार्गं दर्शयति ततः वदति—

मार्गं तावच्छ्रणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
संदेशम्मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥

यक्षः कथयति यत् [प्रथमं भवद्भिः उपयुक्तं मार्गं अर्थात् येन मार्गेण सत्पुरुषः प्रेषयितुं शक्यते तदनन्तरं श्रोत्रपेयः (कर्णपानं, रसयुक्तं) सन्देशं वक्ष्यामि यत् भवन्तः रोमाञ्चिताः भविष्यन्ति] अतः यक्षः प्रत्यक्षमार्गं न वदति अपितु मेघगत्यनुसारं मार्गं कथयति तथा च येन मार्गेण यक्षः स्वयमेव अलकाद् आगतः अस्ति चित्रकूटम्।

मार्गम् अपि कथयन् सः स्वस्य दूतस्य सम्पूर्णं सुविधां पालयति। पुष्करस्य पुनरावृत्तिमेघानां च जलं नास्ति अतः यक्षः तान् व्याख्यायते यत्—

खिन्नः खिन्नः शिखरिषुपदं न्यस्य गन्तासि यत्र।

क्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपभुज्य॥

श्रान्तेषु पर्वतशिखरेषु स्थगित्वा तृष्णायां स्त्रोतानां जलं अल्पं पिबन्तु।

इदानीं यक्षः मार्गं दर्शयन् अन्तरे आगमिष्यमाणान् अनुभवान् दर्शयति, यदा भवन्तः अस्य वेष्टनभारितस्य पर्वतस्य उपरि उत्तिष्ठन्ति तदा सिद्धानां निर्दोषपत्न्यः आश्चर्यचकिताः भूत्वा पर्वतशिखरं उड्डीयन्ते इति वदिष्यन्ति इति व्याख्यायते। एवं उड्डयनकाले दिङ्नागानां हस्तमाश्रित्य अग्रे गच्छतु। **'दिङ्नागनां पथि परिहरन्स्थूल-हस्तावलेपान्।'** अस्मात् केचन विद्वांसः कल्पितवन्तः यत् कालिदासः प्रमाणसमुचयस्य प्रसिद्धस्य बौद्धलेखकस्य दिङ्नागस्य उपरि आरोपं कृतवान्। यं मल्लिनाथः कालिदासस्य प्रतिद्वन्द्वी इति वर्णितवान् अस्ति।

इदानीं यक्षः पुरतः उदयमानं इन्द्रधनुषं पश्यन् ततः सुन्दरमार्गस्य अनुभवं आरभते। इदम् इन्द्रधनुषः प्रातः वा सायं वा दृश्यते तथा च मेघस्य उपरि विमानात् दृष्टः चेत् इन्द्रचक्रं दृश्यते, न तु इन्द्रधनुषः। अस्य इन्द्रधनुषः कारणात् मेघस्य नीलशरीरं यक्षाय **'मयूरमुकुटधारी कृष्णः'** इति दृश्यते।

बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः।' [पूर्वमेघ, १५]

इदानीं कृषकपत्नीनां परिचयं दत्त्वा यक्षः वदति यत् यदि त्वं उड्डीयते तर्हि कृषकाणां निर्दोषपत्न्यः भ्रूविलोभनं न जानन्ति, ते त्वां बहु आशापूर्वकं पश्यन्ति। मालभूमिक्षेत्रेषु वर्षणं कुर्यात्, येन तत्र भूमिः मधुरगन्धेन पूरिता भविष्यति। ततः पश्चिमं प्रति गत्वा उत्तरं प्रति गच्छतु। तत्र आम्रवृक्षस्य अग्निं निर्वाप्य पक्वफलभारयुक्तैः आम्रवृक्षैः परितः तस्य शिखरं निवर्तयतु। तस्मिन् समये स पर्वतः स्तनैवभुवः(पृथिव्याः स्तनः) इति दिव्यदम्पतीभ्यः प्रकटितः भविष्यति। तस्मिन् वने वन्यस्त्रीः भ्रमन्ति, अतः तत्र स्थगित्वा किं करिष्यसि, अतः गमनम् आरभत। जलवृष्ट्या भवतः शरीरस्य भारः अपि निष्कासितः भविष्यति, येन भवतः वेगः अपि वर्धते। ततः परं विन्ध्याचलस्य उष्ट्रपठारे

अनेकधारासु प्रसृता रीवानदी भस्मना विदीर्णस्य गजस्य शरीरमिव दृश्यते। तत्र वन्यगजानां तत्र निवसतां जमुनवने स्रवन्तानाम् अमृतं पिबन् अग्रे गच्छेत् यतः—

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौवाय। [पूर्वमेघ - २१]

[शून्यहस्तं सर्वे परिहरन्ति पूर्णहस्तं च सर्वे आदरं कुर्वन्ति।]

तदनन्तरं अर्धपक्वहरिद्रपीतकदम्बवृक्षेषु भ्रमन्तः भृङ्गाः, कन्दलिक्याः नवपुष्पपत्राणि चरन्तः मृगाः, वन्यपृथिव्याः तीक्ष्णगन्धं जिघ्रन्तः गजाः च भवन्तं मार्गं दर्शयिष्यन्ति तस्मिन् समये सिद्धाः उच्चैः बिन्दून् पिबन्तः चटकं प्रति पङ्क्तौ उड्डीयमानानां वकानां दर्शनं पश्यन्ति भविष्यन्ति। भवतः गर्जनमात्रेण ताः स्त्रियः भीताः भूत्वा भर्तृषु लसिष्यन्ति तथा च ते सिद्धाः तत् भवतः महत् अनुग्रहं मन्यन्ते—**'मानयिष्यन्तिसिद्धाः।'**

यक्षः कथयति— यद्यपि अहं जानामि यत् त्वं मम कार्याय शीघ्रं गन्तुम् इच्छसि, परन्तु तादृशं किमपि नास्ति। त्वं ककुभः (अर्जुनः) गन्धपुष्पभारयुक्तेषु पर्वतेषु निवृत्य प्रसन्नः गच्छ, यत्र मयूराः कूजनेन त्वां स्वागतं करिष्यन्ति। ततः दशार्णदेशं प्राप्स्यसि यत्र कदम्बवृक्षाणां पुष्पितैः उद्यानानि उज्ज्वलानि भविष्यन्ति। ग्राममन्दिरेषु काकाः नीडं करिष्यन्ति। सम्पूर्णं वनं कृष्णजम्बिरभारितं भविष्यति, हंसाः अपि तत्र कतिपयान् दिनानि यावत् निवसन्ति। तस्य स्थानस्य राजधानी विदिशे विलासार्थं सर्वाणि सामग्रीः प्राप्स्यसि। तत्र प्रवहति वेत्रवतीजलं पिबन् कण्टकभ्रुवोः स्त्रियाः अमृतं पिबन् इव अनुभूयते।

ततः नीच् इति पर्वतस्य समीपे स्थगयित्वा भवतः श्रान्ततां निवारयन्तु। तत्र प्रफुल्लिताः कदम्बवृक्षाः भवन्तं मिलित्वा तेषां प्रत्येकं केशाः आन्दोलिताः इव दृश्यन्ते। न केवलम् एतत्, तस्य गुहासु बालकानां विनोदः, च द्रष्टुं शक्यते।

यःपण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्‌गारिभिर्नागराणाम्

उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्योवनानि। [पूर्वमेघ २७]

[तस्य पर्वतस्य गुहाभ्यः तेषां गन्धानां गन्धः अवश्यमेव बहिः आगच्छति यस्य उपयोगं स्थानीयजनाः वेश्याभिः सह यौनसम्बन्धं कुर्वन्ति। अस्मात् भवन्तः अपि ज्ञास्यन्ति यत् तत्रत्याः नागरिकाः कथं मुक्ततया यौवनं रमन्ते]

अद्यत्वे बहवः विद्वांसः भरतनिर्देशितस्य नाट्यगृहस्य समानं शिलावेष्मम् अपि वर्णितवन्तः।यक्षेण व्याख्यातं यत् तत्र स्थित्वा जूहीपुष्पाणि सिञ्चति, मालीनां मुखं छायाकृत्य, गण्डस्वेदेन कर्णौ मलिनतां प्राप्तैः सह संवादं कुर्वन् अग्रे गन्तव्यम् इति।

तदनन्तरं सः मेघं अवदत् यत् भवतः किञ्चित् घूर्णनं भविष्यति परन्तु एतत् महत् कार्यं नास्ति—

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योतराशां

सौधोत्संगप्रणयिविमुखो मास्मभूरुज्जयिन्याः।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौरांगनानाम्।

लोलापांगैर्यदि न रमसे लोचनैर्वंचितोसि॥ (पूर्वमेघ, २६]

उज्जैनस्य स्त्रियः मालदेशस्य निर्दोषस्त्रीभ्यः भिन्नाः सन्ति ये जगतः भोगान् अज्ञाः सन्ति। [यद्यपि भवतः मार्गः किञ्चित् कुटिलः भविष्यति, परन्तु तत्रत्यानां विशालभवनानां लम्बनं मा विस्मरतु तथा च यदि भवतः विद्युत्प्रकाशस्य भयात् तत्र लीला दृष्टिपातं करिष्यमाणानां बालिकानां प्रति भवतः आकर्षणं न भवति तर्हि भवतः जीवनस्य समाप्तिः अभवत् इति अवगच्छन्तु।

आम्, तत्र गच्छन् निर्विन्ध्यनद्याः आनन्दं लभत यस्याः तरङ्गेषु कूजन्तः पक्षिणः मेखला इव दृश्यन्ते, भ्रमराः च नाभिवत् दृश्यन्ते। केवलं अवगच्छन्तु यत् सा भवन्तं चकास्तिं दर्शयित्वा प्रलोभयति यतः—

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु। [पूर्वमेघ, ३०]

[स्त्रियः शरीरं दोलयित्वा प्रेम्णः प्रति स्वप्रेमम् अभिव्यञ्जयन्ति।]

तां दुर्बलं आकांक्षिणीं निर्विन्ध्यं जलेन पूरयित्वा भवन्तः श्रीविशालविशाल उज्जयिनीं प्राप्नुयुः यत्र ग्रामेषु बहवः वृद्धाः भविष्यन्ति ये उदयनकथां सुष्ठु जानन्ति।

प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसरपुरी श्रीविशालां विशालाम्।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यै हृतमिवदिवः कान्तिमत्खंडमैकम्॥ (पूर्वमेघ,३२]

अवन्तीदेशं प्राप्य भवद्भिः तत् विशालं नगरं गन्तव्यं यत् धनसमृद्धिपूर्णं वर्तते, यस्य विषये मया पूर्वमेव उक्तं यत्र ग्रामस्य महत्त्वपूर्णाः जनाः उदयनराजस्य कथां बहु सम्यक् जानन्ति। स्वर्गे सत्कर्मफलं भुक्त्वा सद्गुणाः स्वशेषसत्कर्मप्रतिदानरूपेण स्वर्गस्य दीप्तभागं स्वैः सह पृथिव्यां नीतवन्तः इव दृश्यन्ते।

ऐतिहासिकदृष्ट्या अस्य श्लोकस्य महत्त्वं महत् अस्ति। अस्मात् स्पष्टं भवति यत् कालिदासस्य उज्जयिनीं प्रति अतीव स्नेहः आसीत्, तस्य अस्मिन् नगरेण सह अतीव निकटः सम्बन्धः आसीत्, सः सम्बन्धः जन्मनः वा कर्मस्य वा। द्वितीयं वस्तु अस्ति यत् मेघदूतस्य लेखनं तस्मिन् काले अभवत् यदा वत्सराजेन उदयनेन वसवदत्तायाः अपहरणस्य कथा अतीव पुराणी नासीत् तथा च तावत्पर्यन्तं अर्थात् मौर्यसाम्राज्यस्य पतनपर्यन्तं प्रसिद्धा आसीत्।

उज्जयिन्याः सौन्दर्यस्य कारणं विषये कालिदासस्य कल्पना अद्भुता अस्ति। अस्माकं देशे विश्वासः अस्तिः**'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति'** इति । अस्य आधारेण कालिदासः उक्तवान् यत् स्वर्गगताः जनाः अन्ते मर्त्यलोकं गन्तुं प्रवृत्ताः भविष्यन्ति इति चिन्तयन्ति स्म। अतः चिरकालं यावत् स्वर्गभोगान् भुक्त्वा यदा तेषां किञ्चित् गुणः अवशिष्टः आसीत् तदा तेषां शेषगुणस्य प्रतिदानरूपेण स्वर्गस्य सुन्दरः भागः यः तेषां सह आनयत् सः उज्जयिनी अस्ति। एतत् अपि महत् प्रमाणं यत् कालिदासः उज्जयिनीतः आसीत्।

तस्य स्थानस्य विषये मेघाय व्याख्यायमानः कथयति यत् उज्जयिन्यां सरसकरस्य मधुरस्वरः श्रूयते, पद्मगन्धे निमग्नः शिप्रायाः वायुः तत्र **'प्रियतम इव प्रार्थना चाटुकारः'** अपसारयिष्यति। धूपधूमेन तव शरीरं वर्धते, गृहमयूराः नृत्यं कृत्वा अभिवादनं करिष्यन्ति तथा च पुष्पगन्धेन सुगन्धितानां भवनानां अलङ्कारं दृष्ट्वा श्रान्ततां निवारयिष्यसि, येषु सुन्दरीनां पदचिह्नानि पादयोः रञ्जकप्रयुक्तानि रक्तानि भविष्यन्ति।

तदनन्तरं यक्षः महाकालस्य मन्दिरं गन्तुं निर्देशं ददाति तथा च कथयति यत् महाकालस्य पवित्रे मन्दिरे शिवस्य अनुयायिनः भवन्तं स्वेश्वरस्य शिवस्य कण्ठवत् नीलवर्णं दृष्ट्वा बहु आदरपूर्वकं पश्यन्ति। गन्धवतीनद्यः आगतः बालिकानां स्नानसुगन्धितः कमलपुष्पैः पूर्णः वायुः अस्य मन्दिरस्य उद्यानं पुनः पुनः प्रवहिष्यति। अत्र भवन्तः सायंकालस्य आरतीयां महाकालस्य मृदङ्गस्य गर्जनसहितं च कुर्वन्तु। यदा तव शीतबिन्दवः तत्र नृत्यन्तीनां नखेषु पतन्ति तदा ते त्वां भृङ्गवत् पश्यन्ति। सायं आरती समाप्तेः अनन्तरं यदा महाकालः ताण्डवनृत्यं कर्तुं आरभते तदा त्वं तस्य उद्धृतबाहून् वृक्षरूपेण गोधूलिरक्तेन आच्छादयेत्, येन शिवस्य गजचर्मधारणस्य इच्छा पूर्णा भवति। एतत् दृश्यं दृष्ट्वा पार्वती प्रथमं भयभीता भविष्यति, परन्तु ततः भवन्तं दृष्ट्वा ज्ञात्वा भवतः भक्तिम्

आदरं च करिष्यति। कृष्णाभिसारिकाः ये अन्धकाररात्रौ उज्जयिन्यां स्वकीयान् मेलितुं निर्गच्छन्ति, तेभ्यः विद्युत्ज्वलनेन सम्यक् मार्गं दर्शयेत्, मास्तु गर्जनं न वर्षा, अन्यथा ते भीताः भविष्यन्ति। अथ ततस्ततः प्रस्थानमात्रं प्रयातुमर्हसि यतो हि मित्राणां कार्यम् आदाय आलस्यं न करोति [मन्दायन्ते न खलु सुहृदमभ्युपतार्थकृतः। प्रभातसमये भग्ननायकानां कान्ताः अपि स्वप्रियाणां अश्रुमार्जनं करिष्यन्ति सूर्यः अपि स्वस्य प्रियायाः कमलिनीमुखे शयितं ओसं मार्जयति, तस्मिन् समये भवता तेषां हस्तौ न निवर्तनीयौ, अन्यथा तेषां दुःखं भविष्यति।

तदनन्तरं यक्षेण गम्भीरनदीं महता करुणा कामुकतापूर्वकं चित्रितं कृत्वा नग्ननायिकारूपेण चित्रितं कृत्वा उक्तं यत् यौवनं भुक्तः कथं मुक्तोरुं स्त्रियं अभोगं विना त्यजति इति। **'ज्ञातस्वादो विवृतजघनाम् को विहातुम समर्थः'**। ततः मेघां देवगिरिपर्वतं प्रति प्रेषयन् सः उक्तवान् यत् तुरहीवादकाः गजाः तत्र पृथिव्याः गन्धं पिबन्ति स्म तथा च वने पिप्पलीः पक्वाः भवितुं आरब्धाः स्यात्, तत्र नित्यं निवसन्तं स्कन्दं भगवते जलं समर्प्य गर्जन्ति, यस्मात् कारणात् स्वामी-कार्तिकेयस्य मयूरः नृत्यं कर्तुं आरभेत। तं पूजयित्वा यदि भवन्तः अग्रे गच्छन्ति तर्हि भवन्तः स्वपत्न्या सह गच्छन्तः सिद्धजनाः प्राप्नुयुः, ये स्वस्य वीणा आर्द्रतायाः भयेन भवतः दूरं गच्छन्तः दृश्यन्ते। ततः किञ्चित् दूरं गत्वा रणतिदेवस्य राज्ञः गवलम्भयज्ञस्य यशः प्रवहन्त्याः चर्मणवतीनद्याः जलं पातुं अवतरितव्यम्। तत्र त्वं आकाशसिद्धगन्धर्वेभ्यः एकस्मिन् हारे महत् नीलमणिं स्थापितं इव दृश्यसे। चार्मणवतीं (चम्बलनदीं) नदीं लङ्घ्य दशपुरं प्रति गन्तव्यं यत्र कुण्डस्य उपरि भ्रमन्तः भृङ्गाः इव स्त्रियः भ्रूः प्रकाशन्ते भविष्यन्ति। ततः ब्रह्मवर्तस्य उपरि ऋजुं उड्डीय, कौरवपाण्डवयोः गृहयुद्धस्य कुख्यातं कुरुक्षेत्रं छायायन् यत्र गाण्डीवधारी अर्जुनः यथा त्वं जलधारावृष्टिं करोषि तथा राजाभ्यः

असंख्यबाणवृष्टिं कृतवान्। तत्र भवतः मनः स्पष्टं भविष्यति सरस्वतीनद्याः शीतलजलं पिबन् यत् बलरामोऽपि मद्यं त्यक्त्वा सेवितवान् आसीत्। ततः कङ्खलं गन्तव्यं यत्र हिमालयात् अवतीर्य सागरपुत्रान् स्वर्गं नीत्वा चन्द्रे हस्तौ आश्रित्य शिवकेशं धारयन् इव पार्वतीं शिवः मम मुष्टौ अस्ति इति वदन्त्याः गङ्गायाः मिलनं करिष्यसि। तत्र जलं पिबन् गङ्गायां गच्छन् भवतः छाया प्रयागं प्राप्तुं पूर्वं यमुना सह गङ्गा विलीयते इव दृश्यते। ततः भवन्तः गङ्गोत्रीं गत्वा श्रान्ततां निवारयितुं शक्नुवन्ति, यत्र शिलासु नित्यं तेषु उपविष्टानां कस्तूरीमृगाणां गन्धः भवति।

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य श्रृंगे निषण्णः।

शोभांशुभत्रिनयनवृषोत्खात-पंकोपमेयाम्॥ (पूर्वमेघ, ५६]

तस्य ससयपर्वतस्य शिखरे उपविश्य भवन्तः महादेवस्य श्वेतवृषभ इव दृश्यन्ते यस्य श्रृङ्गाः मृत्तिकापिण्डान् प्रहारं कृत्वा पङ्कयुक्ताः अभवन्।

मेघान् पश्यन्तु यदा वने अग्निः वन्यजन्तुनां गतिना देवदारवृक्षाणां घर्षणात् स्फुलिङ्गं कृत्वा दीर्घरोमान् दहितुं आरभते तदा भवन्तः प्रचण्डवृष्ट्या पातयित्वा तं निष्प्रभं कुर्वन्तु यतः—

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो महात्मानाम्॥ पूर्वमेघ, १७]

[यत्किमपि सज्जनानां भवति तत् केवलं दरिद्राणां दुःखानां च निवारणाय एव]

यदा हिमालयस्य शरभजातेः अष्टपादाः मृगाः कूर्दितुं, क्रीडितुं च आरभन्ते, स्वश्रृङ्गस्य उपयोगाय भवतः उपरि आक्रमणं कुर्वन्ति, तदा भवन्तः तान् गुरु अश्मवृष्ट्या विकीर्णं कुर्वन्तु यतोहि **'के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयतिः'** इति [पूर्वमेघ, ५८]।

[निष्प्रयोजनकार्यं ये कुर्वन्ति ते एवं संशोधयेयुः।]

तत्र शैलशिलायां यत्र शिवस्य पदचिह्नानि सिद्धजनैः पूज्यन्ते तत्र त्वया अपि प्रणामं कृत्वा भक्त्या प्रदक्षिणं कर्तव्यं यतः केवलं दर्शनेन श्रद्धावान् पापं प्रक्षाल्यते। यदा किन्नरपत्न्यः तत्र प्रवृद्धानि वेणुः पूरयन्त्याः वायुना निर्मितैः मधुरस्वरैः त्रिपुराविजयस्य गीतं गायितुं आरभन्ते तदा त्वमपि मृदङ्ग इव गर्जन् सङ्गीतस्य सर्वान् भागान् पूर्णं करोषि। हिमालयस्य परितः सर्वाणि सुन्दराणि स्थानानि दृष्ट्वा भवन्तः क्रौञ्चच्छिद्रेण उत्तरदिशि गच्छन्तु यस्मात् हंससमूहाः मनसरोवरं प्रति गच्छन्ति तथा च भेदनेन यस्मात् परशुराम जी अमरः अभवत्। तस्मिन् संकीर्णमार्गे यथा दीर्घं तिर्यक् च गन्तव्यं यथा विष्णोः कृष्णपादाः दीर्घाः तिर्यक् च बलिं वञ्चयन्ते स्म। ततः उत्थाय तं कैलाशपर्वतं प्राप्स्यसि यस्य शिखराः रावणस्य बाहुभिः कम्पिताः, यस्मिन् देवपत्न्यः मुखं पश्यन्ति, यस्य च कुमुद इव उज्ज्वलशिखराः आकाशे विसृताः सन्ति यथा—

राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यंबकस्याट्टहासः। [पूर्वमेघ, ६२]

[अस्तु शिवस्य हास्यं सर्वदा संगृहीतम्।] कालिदासस्य उपमानां मध्ये एतत् उपमा अतीव महत्त्वपूर्णं अतुलनीयं च मन्यते। न केवलम्, नवच्छिन्नहस्तिदन्तवत् गोरे कैलाशस्य स्निग्धमिश्रिततैलवत् कृष्णरूपं गृहीत्वा बलरामस्य स्कन्धेषु उज्ज्वलकृष्णवस्त्रवत् सुन्दरं दृश्यते।' अस्मिन् सन्दर्भे यक्षः मेघं व्याख्यायते यत् यदा पार्वती महादेवहस्तं धारयन्ती तस्मिन् कैलाशं गच्छति तदा त्वया वर्षणं न कर्तव्यं, अपितु त्वं तयोः पादाधाररूपेण भवितुमर्हसि यथा सा सहजतया उपरि आरोहितुं शक्नोति।शिवस्य विषये कालिदासस्य एतादृशः भक्तिपूर्णः उल्लेखः अपि कालिदासं निश्चितरूपेण शैवः इति प्रमाणीकरोति।

एतादृशान् भक्तिनिर्देशान् दत्त्वा यक्षः पुनः शृङ्गारं प्रति प्रवृत्तः सन् कथयति यत् यदा पर्वतस्थाः अप्सरसः स्वकीयरत्न-कङ्कणेन पाषाणान् भेत्तुम् आरभन्ते, भवतः शरीरात् जलधाराः प्रवाहयितुम् आरभन्ते, भवन्तं न मुञ्चन्ति,

तदा भवद्भिः कर्णमूर्च्छितं गर्जनं कृत्वा ताः भयभीताः कर्तव्याः इति। तत्र गत्वा सर्वप्रथमं सुवर्णकमलपूरितं मानसरोवरस्य जलं पिबन्तु, ततः किञ्चित्कालं यावत् ऐरावतस्य मुखं पटवत् आच्छादयित्वा मनोरञ्जनं कुर्वन्तु, ततः कल्पद्रुमस्य मृदुपत्राणि कम्पयन् हृदयं यथावत् कैलाशपर्वतं परिभ्रमन्तु।

अलकायाः वर्णनं कुर्वन् यक्षः कथयति यत् तस्य कैलाशपर्वतस्य अङ्के निवसती अलका कान्तस्य अङ्के स्थिता स्त्री इव दृश्यते, ततः निर्गच्छती गङ्गा तस्याः शरीरात् स्खलितायाः शाटिका इव दृश्यते।

तदनन्तरं यक्षेण अलकापुरी इत्यस्याः विस्तृतः, जटिलः, भावुकः, भव्यः च परिचयः दत्तः, अलकायां उच्छ्रितभवनानि, सुन्दराः महिलाः, भवनेषु विचित्राणि चित्राणि, सङ्गीतस्य, मृदङ्गस्य च ध्वनिः, नीलमणि-आकाश--उच्च-बाल्कनी-आच्छादित-भूमिः च सन्ति इति कथितवान्। तत्र कुलवधूः हस्ते कमलभूषणं, वेणीषु कुण्डपुष्पाणि, मुखयोः लोध्रपुष्पपरागः, केशेषु कुर्बकं (कत्सरैयपुष्पम्), कर्णयोः सिरीषपुष्पं, केशविच्छेदे कदम्बपुष्पाणि च धारयन्ति। तत्र नित्यं प्रफुल्लितवृक्षाणां, आवत्सरप्रस्फुटितानां कमलकुसुमानां, नित्यनिवासिनः हंसाः, उज्ज्वलपक्षिणः गृहमयूराः, नित्यं प्रसन्नाः यक्षयक्षिणीः च प्रचुराः सन्ति। तत्र सुखिनः यक्षाः स्वभवनेषु कान्तैः सह उपविश्य वाद्यवादनात् कल्पवृक्षात् निर्गतं मधु पिबन्ति। मन्दाकिनीतीरे रत्नैः क्रीडन्ति तत्र सुन्दराः।चन्द्रवर्णरत्नैः स्रवन्तं जलं तत्र स्त्रियाः श्रान्तं प्रशमयति। अप्सरस्भिः किन्नरैः सह तत्र वैभागोद्याने यक्षाः वसन्ति। कल्पवृक्षात् सर्वाणि अलङ्कारवस्तूनि प्राप्नुवन्ति। तत्राश्वाः पत्रश्यामाः वर्णगत्या सूर्यस्य अश्वानाम् अपेक्षया किमपि न भवन्ति। तत्र मद्यं पातयन्ति पर्वतसमन्वयाः गजाः। रावणेन सह युद्धं कुर्वन्तः वीराः धावकानां चिह्नानि अलङ्काररूपेण मन्यन्ते, भगवान् शिवः तत्र निवसति इति कारणतः कामदेवः अपि भृङ्गस्य तारेन धनुषः न योजयति अपितु सुन्दरीणां

पार्श्वदृष्टिभिः स्वकार्यं सम्पादयति कालिदासस्य अलकायाः वनस्पतिजन्तुवर्णनं वनस्पतिविज्ञानस्य प्राकृतिकविज्ञानस्य च सर्वथा विरुद्धम् अस्ति यतोहि हिमालयस्य तस्मिन् प्रदेशे बाबुलः, कुण्डः, कदम्बः, मयूरः, अश्वाः, गजाः च न भवितुमर्हन्ति किन्तु दिव्यसृष्टिः आसीत् यस्याः कृते वनस्पतिशास्त्रस्य प्रमाणीकरणं नास्ति।

एतादृशं स्थानं कस्यचित् दयालोः मनसि तत् द्रष्टुं इच्छां जनयितुं शक्नोति, अत एव यक्षः प्रथमं अलकायाः वर्णनं कृतवान् तदनन्तरं सः स्वगृहस्य वर्णनं कर्तुं आरभते—

कुबेरस्य प्रासादस्य उत्तरदिशि मम गृहं इन्द्रधनुषवत् सुन्दरं गोलद्वारं दूरतः दृश्यते, तस्य समीपे पुष्पगुच्छभारयुक्तः कल्पवृक्षः अधः नतश्च तिष्ठति। प्रवेशे नीलमणिभिः आच्छादितसोपानयुक्तः सोपानकूपः अस्ति यस्मिन् वैदुर्यमणियुक्तानि स्निग्धकाण्डानि सुन्दराणि कमलानि प्रफुल्लितानि सन्ति। तस्य जले निवसन्तः हंसाः एतावन्तः प्रसन्नाः सन्ति यत् मानसरोवरः समीपे अस्ति चेदपि ते भवन्तं दृष्ट्वा अपि तत्र गन्तुं न इच्छन्ति। अस्य सोपानकूपस्य तटे नीलमणिशिखरयुक्तः कृत्रिमः पर्वतः अस्ति, यस्य परितः सुवर्णवलयः सन्ति। अस्मिन् पर्वते कुर्बकवृक्षैः परिवृतस्य माधवीमण्डपस्य समीपे सुवर्णपत्रयुक्तः रक्तः अशोकवृक्षः अपरः मौलसिरीवृक्षः अस्ति। एतेभ्यः अशोकः मम प्रियायाः वामपादेन पादप्रहारं कर्तुं आकांक्षति स्म, मौलसिरीवृक्षः च तस्याः मुखात् मद्यस्य स्फुटनम् आकांक्षति स्म। तयोः मध्ये दीप्तरत्नानां पादपीठे स्थापिते स्फटिकस्य चतुर्भुजपट्टिकायां, स्फटिकैः आच्छादिते सुवर्णदण्डे भवतः मित्रं मयूरः प्रतिदिनं सायं आगत्य उपविशति मम भार्या तं घण्टाकारकङ्कणैः हस्तौ ताडयित्वा नृत्यति। मम द्वारे शङ्खचक्रयोः प्रतीकं दृष्ट्वा भवन्तः अवश्यमेव मम गृहं ज्ञास्यन्ति यत् मया

विना अतीव दुःखदं दृश्यते तत्र गजशिशुवत् लघु भूत्वा सुन्दरे पर्वतशिखरे उपविश्य अग्निमक्षिका इव नेत्रे निमिल्य गृहस्य अन्तः निरीक्षन्तु।

सुन्दरं मार्गं, भव्यं पुरं, सुन्दरं भवनं च वर्णयित्वा यक्षः मेघस्य तत्र गन्तुं इच्छां जनयित्वा ततः स्वपत्न्याः सौन्दर्यं वर्णितवान् यथा मेघस्य निश्चयः भवति यत् यस्य व्यक्तिं प्रति अहं प्रेषितः अस्मि सः न कुरूपः—

तन्वी श्यामा शिखरदशना पक्वबिबाधरोष्ठी।
मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः॥
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनमा स्तनाभ्यां।
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराचैव धातुः॥ (उत्तरमेघ, २२]

(तत्र कृशं क्षुद्रदन्तं पक्वपिप्पलीफलवत् रक्ताधरं कृशकटिं भीतदृष्टिगभीरं ललाटं नितम्बभारात् मन्दं गच्छन्तीं स्तनौ अग्रे अवलम्बितवती सा मम भार्या भविष्यति। तस्याः सौन्दर्यं पश्यन् ब्रह्मणः उत्तमसृष्टिः इव भासते।) अग्रे परिचयः तां विरक्तां स्त्रियं यक्षः कथयति—'विच्छिन्नचकवीवत् एकान्तां वल्लभां पश्यन् अल्पभाषिणीं मम द्वितीयायुः इति अवगमिष्यसि। तस्याः रूपं विरहात् एतावत् परिवर्तितं स्यात् यत् तां दृष्ट्वा भवतः हिमदंष्ट्रस्य कमलस्य भ्रमः भवति। तस्याः नेत्रे रोदनात् प्रफुल्लिते, उष्णनिःश्वासेन अधरवर्णः अवश्यं क्षीणः अभवत्। चिन्तायाः कारणेन गण्डयोः हस्तं स्थापयित्वा तस्याः अपूर्णं मुखं मेघाच्छादितचन्द्रमिव दुःखितं दृश्यते इति आरब्धम्।

प्रियस्य विरह-प्रक्रियाणां वर्णनम् एवं कुर्वन् यक्षः कथयति यत् **'या वा सा प्रार्थनां कुर्वन्ती वा मम चित्रं आकृष्य वा मैनां पृच्छन्ती वा पतिं स्मरति वा न वा मलिनवस्त्रधारिणी, अङ्के वीणाम् आदाय, सा मम नाम्ना उच्चैः गीतानि गायती भविष्यति'** इति। तस्मिन् समये सा समाधिस्थः लभ्यते, रागस्य उत्थान-अवस्थानां विषये अपि ध्यानं न दत्त्वा, द्वारे स्थापितानि पुष्पाणि अपि न पश्यन्ती,

सा शापस्य शेषदिनानि गणयति वा मनसि मधुराः स्मृतयः आनन्दं लभते। तस्याः प्रियाः मित्राणि दिवा तां न त्यक्ष्यन्ति, अत एव गत्वा तस्याः शय्यासमीपे गवाक्षे उपविश्य यदा तस्याः सर्वे मित्राणि निद्रां कुर्वन्ति तदा तस्याः समीपं गत्वा ताम् अन्वेषयतु सा एकपार्श्वे शयिता भविष्यति, अश्रुप्रवाहः भविष्यति, दीर्घनखहस्तेन च गण्डयोः आच्छादितशुष्कान् आलुलायितान् केशान् अपसारयिष्यति। विरहात् चन्द्रकिरणाः अपि तस्यां पीडां जनयन्ति। अद्य सा शुद्धजले स्नानं करिष्यति, अत एव तस्याः शुष्ककेशाः मुखं लम्बमानाः, कृशौष्ठं दहन्त्याः निःश्वासेन च चलन्ति। सा मां स्वप्नेषु मिलितुं आह्वयति स्यात् किन्तु तस्याः प्रवाहिते अश्रुभिः नेत्रे न स्पृश्येते।

ततः यक्षः अतीव कुशलतया मनोवैज्ञानिकतया च हृदयस्पर्शी द्रव्यं अर्थात् सन्देशं दातुं मार्गं, भूमिकां, सन्देशं च व्याख्यायते यत् हे मेघा, यदि सा भवतः आगमनसमये निद्रां अनुभवितुं आरभते, तर्हि त्वं तस्याः पृष्ठतः एकघण्टां यावत् शान्ततया तिष्ठतु यथा यदि सा स्वप्ने मां मिलति तर्हि तस्याः मम कण्ठे बाहू आकस्मिकजागरणात् सहसा न पततः। परन्तु यदि एकघण्टायाः अनन्तरम् अपि सा नेत्रे न उद्घाटयति तर्हि भवन्तः तां भवतः जलवृष्ट्या शीतलं वायुं फूत्कृत्य विद्युत् गोपयित्वा च तां जागृत्य प्रथमं मन्दगर्जनेन स्वस्य परिचयं कुर्वन्तु ततः यथा सीता हनुमतः सन्देशं कौतुकेन श्रुतवान् आसीत्, तथैव यदा सा श्रोतुं उत्सुकः भवति, तदा भवन्तः तां वदन्तु यत् 'भवतः नष्टः मित्रः रामगिरेः आश्रमे सुरक्षितः अस्ति तथा च भवतः कल्याणं ज्ञातुम् इच्छति यतोहि प्रथमं ये जनाः सहसा विपत्तिं प्राप्नुवन्ति तेभ्यः एतत् प्रष्टुं युक्तम्। तं ब्रूहि यत् **'यद्यपि शत्रुः ब्रह्मा दूरं उपविष्टस्य तव प्रियमित्रस्य मार्गं अवरुद्धं करोति तथापि सः भवतः स्थितिं स्वस्य विरहदशातः अवगच्छति।'** तत् तस्मै कथयतु—

श्यामास्वगं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान्।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रू विलासान्
हन्तैकस्मिन् क्वचिदपि न ते चंडि! सादृश्यमस्ति।

(उत्तरमेघ, ४६)

[अत्र उपविश्य प्रियंगोः अङ्के तव शरीरं, भीतमृगस्य नेत्रे, चन्द्रे मुखं, भृङ्गपक्षे केशाः, नद्याः लघुतरङ्गयोः तीक्ष्णभ्रूः च अन्वेषयामि किन्तु भवतः समं किञ्चित् न प्राप्नोमि] न केवलम् एतत्—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागे शिलायाम्
आत्मानन्तेचरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितै र्हैष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः॥

यदा अहं भवतः क्रुद्धप्रतिमायाः चित्रं शिलायां आघातेन आकृष्य भवतः पादं धारयितुम् इच्छामि तदा अतिप्रवाहित-अश्रु-कारणात् मम नेत्रेषु तमः आच्छादयति, क्रूरः कालः च चित्रे अपि अस्माकं संयोगं न सहते।

एतस्य परिचयस्य अनन्तरं यक्षः स्वस्य विरहस्य वर्णनं कुर्वन् व्याख्यायते यत् बहु चिन्तयित्वा अहं आत्मानं सान्त्वयामि, अतः भवद्भिः अपि दुःखं न कर्तव्यं यतः सुखं दुःखं च चक्रवत् आगच्छन्ति गच्छन्ति च। परे देवोत्थान्यैकादश्यां यदा भगवान् विष्णुः शेषशयनाद् उत्तिष्ठति तदा तस्मिन् दिने मम शापः अपि समाप्तः भविष्यति। अतः अग्रिमचतुर्मासान् कथञ्चित् नेत्रे निमील्य व्यतीतव्यम्।

एषः सन्देशः आषाढस्य प्रथमे दिने दत्तः, मेघस्य च पर्याप्तः समयः दत्तः यत् सः भिन्न-भिन्न-स्थानेषु विरम्य दृश्यं पश्यन् देवोत्थान्यैकादशीतः

चतुर्मासात् पूर्वं अलकाम् आप्नुयात्। एवं प्रकारेण मेघाय अलकां प्राप्तुं पञ्चविंशतिः दिवसाः दत्ताः अर्थात् सः आषाढशुक्लैकादश्यां अलकां प्राप्नोति। अत एव यक्षः कथञ्चित् नेत्रे निमील्य शेषचतुर्मासान् व्यतीतव्यमिति वदति।

हनुमान् यदा सीताम् अन्वेष्टुं गतः तदा भगवान् श्रीरामः तस्मै परिचयार्थं स्वस्य वलयम् अददात् किन्तु यक्षः केवलं गोत्रस्मरणस्य एकस्याः घटनायाः उल्लेखं कृतवान् मेघाय परिचयार्थं सन्देशेन सह येन यक्षिण्याः किमपि अविश्वासः न भवति। अग्रे कालिदासोऽपि वियोगे प्रेम्णः पुनरुक्तिं वर्णयन् उक्तवान्—

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगात्।
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति॥ (उत्तरमेघ, ५५)

अहं न जानामि किमर्थं जनाः वदन्ति यत् विरहेण प्रेम्णः न्यूनता भवति। सत्यं तु यदा इष्टं वस्तु न लभ्यते तदा तस्य तृष्णा वर्धते, प्रेम च सञ्चयः भवति।

एतत् सन्देशं दत्त्वा सः मेघं प्रार्थितवान् यत् प्रियां सान्त्वयित्वा तस्याः कल्याणस्य वार्ताम् आदाय तस्याः सूचनां गृहीत्वा भवन्तः अत्र आगत्य तस्य प्राणान् रक्षन्तु इति।

यक्षः एतावत् चतुरः यत् मेघस्य अनुमोदनस्य चिन्ता अपि न कृत्वा पृच्छति— हे सखे! मम कार्यं कर्तुं भवता निश्चयः कृतः वा न वा। परन्तु अस्मात् मा चिन्तयतु यत् भवतः अनुमोदनं प्राप्य एव अहं भवन्तं अस्मिन् कार्ये समर्थं मन्ये यतोहि भवन्तः चटकं याचन्ते सति किमपि न उक्त्वा जलं ददति—

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषुसतामीप्सितार्थक्रियैव। (उत्तरमेघ, ५७)

[सज्जनानां मार्गः अस्ति यत् परकार्यं सम्पादनम्। तदनन्तरं च शुभकामनामाह यत् **'मित्रत्वेन वा मयि दयालुत्वेन वा प्रथमं मम प्रियं कार्यं**

सम्पन्नं कृत्वा ततः वर्षारूपं गृहीत्वा यत्र इच्छसि तत्र भ्रमतु।' केवलं प्रार्थयामि यत् क्षणमपि भवतः प्रियविद्युद्विच्छेदः न करणीयः।

एवं प्रकारेण आषाढस्य प्रथमदिने चित्रकूटपर्वताच्छादितमेघान् दृष्ट्वा कालिदासः यक्षस्य मनसि तं दूतरूपेण प्रेषयितुं इच्छां जनयित्वा जगति विशेषतः भारतीयसाहित्ये दूतकाव्यस्य अतीव वांछनीयपरम्पराम् आरब्धवान्, तदनन्तरं बहवः कवयः नैकानि दूतकाव्यानि लिखितवन्तः, परन्तु तेषां तथा माहात्म्यं नास्ति यथा कालिदासकाव्यस्य मेघदूतस्य अस्तीति शम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. संस्कृतनिबन्धशतकम् – डा.कपिलदेव द्विवेदी – 2015
2. संस्कृत साहित्य का इतिहास – वलदेव उपाध्याय
3. मेधदुतम्
4. कालिदास ग्रन्धावली
5. हितोपदेशः – चौखम्वा प्रकाशन – 2015
6. रघुवंशमहाकाव्यम् – चौखम्वा कृष्णदास अकादमी – 2012
7. संस्कृतनिबन्ध-शतकम्– सांविदीप्रकाशनम्- प्रो.सुर्यमणिरथः – 2014
8. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – प्रो.हरेकृष्णशतपथि - 2021

 ISSN: 2320-2025

कथासरित्पत्रिकायाः विज्ञानमूलककथानामालोचनं काव्यत्वविचारश्च

झुमा भक्ता*

सारांशः

अस्मिन् प्रबन्धे कथासरित्पत्रिकायां प्रकाशितानां विज्ञानाश्रितानां चतसृणां कथानां यथा 'चन्द्रदर्शनम्', 'बुभुक्षितः काकः', 'जननान्मरणम्', 'सुखिनः सन्तु प्राणिनः' इत्येतासाम् उपरि समीक्षात्मकाध्ययनेन सह काव्यत्वविचारोऽपि कृतः। 'चन्द्रदर्शनम्' इत्यस्यां कथायां चन्द्रकलायाः परिवर्तनोपरि वैज्ञानिकीदृष्टिं विश्लिष्य तस्याः काव्यरूपता च परीक्षिता। अत्र दृश्यते - बालिका जाह्नवी अशेषकौतुहलेन चन्द्रकलायाः परिवर्तनविषये मातरं पृच्छति। तदा तस्याः माता विज्ञानसम्मतोपायेन उत्तरं विदधाति। 'बुभुक्षितः काकः' इत्यस्यां कथायां चतुरनाम्ना काकेन खाद्योत्पादनप्रक्रिया वर्णिता। खाद्योत्पादने कृषक-वृष्टि-मेघ-सूर्यप्रभृतीनां प्राकृतिकोपादानानां भूमिका अति सुन्दररूपेण प्रस्फुटिता। 'जननान्मरणम्' इति कथायां महेशनाम्ना भारतीयविज्ञानिना अत्यल्पव्ययेन कथं टेस्टटिउब् वेवि निर्मितम् एतत्सत्यघटनम् उल्लिखितम्। बन्ध्यात्वनिवारणाय अयमेकः अभिनवः आविष्कारः। 'सुखिनः सन्तु प्राणिनः' इत्यस्यां कथायां वास्तुतन्त्रस्य खाद्यश्रृङ्खलाविषयम् आधारीकृत्य माणवकान् बोधयति कश्चन वृद्धः। प्रकृतिपरिचयं कारयित्री इयं कथा प्रकृतिं प्रति सम्मानं प्रकटयति। इत्थं च कथाकारेण प्राचीनाधुनिकज्ञानानां सम्मिश्रणं कृतम्।

* Ph.D. Research Scholar, Department of Sanskrit, Raiganj University, Raiganj, West Bengal, PIN – 733134

भूमिका

आधुनिकसाहित्यक्षेत्रम् अतीवविस्तृतं वैचित्र्यपूर्णं च। तत्रापि आधुनिककथासाहित्यस्य वैचित्र्यम् अधिकं वर्तते। आधुनिककथासाहित्ये आधुनिकसंस्कृतकथाकाराणां कथावस्तुचयने अभिनवभावना, भिन्नोपास्थापन-पद्धतिः, भाषाप्रयोगनावीन्यं, भावाभिव्यञ्जननैपुण्यम् इत्यादयः आधुनिकप्रेक्षापटे काव्यानां ग्रहणयोग्यतां द्रढीकुर्वन्ति। उत्कृष्टकथासाहित्यप्रकाशिकासु पत्रिकासु अन्यतमा भवति कथासरित्। कथाश्रिता अत्युत्कृष्टसाहित्यिकी षाण्मासिकी पत्रिका इयम्। विख्यातसंस्कृतकवीनां कथाः अत्र प्राप्यन्ते। दशकुमारचरितं कादम्बरी इत्यादीनि कथाकाव्यानि कठिनालंकारैः बृहच्छब्दबन्धैश्च उत्कर्षतां सम्पादयन्ति, किन्तु आधुनिककथाकाव्यानि अल्पालंकारैः सुबोध्यशब्दबन्धैश्च काव्यपदवाच्यतां भजन्ते। कथासरित्पत्रिकायां नैकाः उत्कृष्टकथाः प्राप्यन्ते। नूतनसाहित्यिकरचनानां भाषाणां संस्कृतीनां च प्रसारे सहायकमिदं क्षेत्रं लेखकानाम् उपयोगि वर्तते। पत्रिकायाः नियमितप्रकाशनं संस्कृतभाषायाः आधुनिकीकरणं सम्पादयति, एवञ्च महत्त्वपूर्णसांस्कृतिकमाध्यमरूपेण कार्यं करोति। अतिरमणीयतया आधुनिकभावधारा आधुनिकमननं च पत्रिकायामस्यां परिलक्ष्यते। आधुनिकसंस्कृतविज्ञानभावनायाः प्राचीनवैज्ञानिकज्ञानेन सह मिलनबन्धनं प्रकाशते अस्यां पत्रिकायाम्। संस्कृते संरक्षितज्ञानम् आधुनिकप्रयुक्त्या विश्लिष्यते, नूतनं वैज्ञानिकतत्त्वम् आविष्क्रियते च। आधुनिकसंस्कृतपत्रिकायां कथासरित् इत्याख्यायां विद्यमानासु कासुचित् कथासु विज्ञानभावना अतिसुन्दररूपेण प्रकाशिता। अत्रत्यालोचितकथासु विज्ञानसचेतनता अतिरमणीयतया प्रतिपादिता।

चन्द्रदर्शनम् –

सन्ध्या समागता, कन्दुकक्रीडां समाप्य गृहं प्रत्यागन्तुं जाह्नवीम् आदिशति माता। क्रीडान्ते गृहप्रत्यागमनकाले आकाशे पूर्णचन्द्रं वीक्ष्य सा विस्मयपूर्णा सञ्जाता। एतादृशं बृहच्चन्द्रं दृष्ट्वा तस्याः मनसि जागृतान् सर्वान्नपि

प्रश्नान् सन्ध्यावन्दनायाः अनन्तरं मात्रे पृष्टवती। तस्याः ईदृशप्रश्नैः आनन्दिता माता संशयान् निवारयति।

आलोचनम् –

कथाया अस्याः मूलं बीजं तु शिशोः कुतूहलं, तस्याः ज्ञानपिपासा च। स्वभावत एव शिशवः कौतुहलप्रवणाः। भारतीयसंस्कृतेः चिराचरितधारायां वर्तते यत् ज्ञानाय जिज्ञासायाः प्रेरणम्। नासदीयसूक्तेऽपि जिगमिषुः ऋषिः पृच्छति –

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव॥[1]

अर्थात् को वा वक्ता, सृष्टिमूले किं वर्तते इत्यस्य को वा ज्ञाता? गीतायामुक्तम् – "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।"[2] अर्थात् ज्ञानमिवेह पवित्रं न किञ्चित् विद्यमानम्। सत्यकाम-नचिकेताप्रभृतयः शिशवः आत्मज्ञानाय वारं वारं कौतुहलं प्रदर्श्य प्रश्नैः तद्गूढतत्त्वं लेभिरे। अस्माकं धमनीषु जिज्ञासा प्रवहति। अस्माकं संस्कृतिः शिक्षते यत् अज्ञातं ज्ञातुम् अपारः आग्रहः रक्षणीयः, भवतु वा तत् विज्ञानतत्त्वम् आत्मतत्त्वं च। अस्यां कथायामपि जाह्नव्याः मनसि कौतुहलः जिज्ञासा च वरीवर्ति। वैसादृश्यमेतदेव यत् सा आत्मतत्त्वमन्तरा विज्ञानतत्त्वं ज्ञातुमिच्छति। अत्र मनसः तमः दूरीकृत्य युक्तियुक्तं चित्तं कर्तुमुपदेशः प्राप्यते। तदेव विज्ञानभावनायाः अन्यतमा मूलकुञ्चिका।

काव्यत्वविचारः-

वृत्तान्तस्य नायिका जाह्नवी चन्द्रिमायाः अपरूपां शोभां दृष्ट्वा विस्मयं प्रकाशयति। तस्मात् कथायाः प्रधानः रसः अद्भुतः। तस्य विस्मयः, जिज्ञासा च कथायाः उपजीव्यभूता। कथायां नास्ति परिच्छेदभेदः। तस्मात् विश्वनाथकृतं लक्षणम् आंशिकतया अन्वेति। कथया अनया विज्ञानस्य सत्यम् उद्घाटितम्। तेन च समाजः शिक्षितः स्यात्। तस्मात् ऐशपकृतलक्षणेन सह अन्वेति। अतः इदम् आधुनिकं कथाकाव्यमिति वक्तव्यम्।

बुभुक्षितः काकः–

चतुरनाम्ना कश्चन काकः क्षुधार्तः सन् मायाम्बायाः समीपे रोटिकां याचितवान्। मायाम्बा उपहासं कृत्वा उक्तवती यत् सा रोटिकां दातुमिच्छति, किन्तु निर्माणाय गोधूमचूर्णं नास्ति। अतः गोधूमचूर्णं त्वया आनेतव्य। तदा चतुरः कुवेरनाम्नि आपणकात् गोधूमचूर्णं वाञ्छितवान्, तदा सः उक्तवान् यत् सः गोधूमचूर्णदाने असमर्थः, कारणं हि गोधूमचूर्णं कृषकः ददाति, अतः सः याचनीयः। चतुरः कृषकसमीपं गत्वा गोधूमचूर्णं प्रार्थितवान्, तदा कृषकः उक्तवान् यत् गोधूमं क्षेत्रं प्रददाति, अतः क्षेत्रं याचनीयम्। क्षेत्रमवदत् यत् वृष्टिर्न भवति चेत् गोधूमं नोत्पद्यते। अतः आदौ मेघात् वृष्टिः वाञ्छनीया, तदैव गोधूमः लप्स्यते। सः मेघस्य समीपं गतवान्, मेघः उक्तवान् यत् अधुना जलं नास्ति, तस्मादेव सः श्वेतवर्णीयः। समुद्रात् जलं याचनीयम्। समुद्रमवदत् यत् सूर्यः तज्जलं शुष्यति, अतः सूर्यः प्रष्टव्यः। सूर्यस्य समीपे चतुरः गतवान्, तदा सूर्यः सूचितवान् यत् सम्प्रति शैत्यकालः, सः तु ग्रीष्मकाले जलं शुष्यति। अत एव अधुना सः जलं न शुष्यति। क्वचिदपि गोधूमचूर्णं न प्राप्य चतुरः पुनः मायाम्बायाः समीपं गतवान्। तदा मायाम्बा तस्मै एकां रोटिकां दत्त्वा उक्तवती यत् सा उपहासं कृत्वा गोधूमचूर्णमानेतुं तस्मै कथितवती। चतुरः रोटिकां लब्ध्वा सानन्दं दिनं यापयति।

आलोचनम्-

इयमेका बालकथा। कथायां खाद्योत्पादनस्य प्राकृतिकनियमो व्याख्यातः। अस्याः कथायाः अध्ययनेन खाद्योत्पादनप्रक्रियायां यद्विज्ञानं वर्तते, शिशवः अध्येतारः अतिसारल्येन तज्ज्ञातुं शक्नुवन्ति। कृषिकार्ये कृषकस्य महद्योगदानं वर्तते। सः खाद्यनिरापत्तां रक्षति, कर्मसंस्थानं निर्माति, देशस्य अर्थनीतिं सहकरोति च। कृषिपद्धतिमनुसृत्य परिवेशस्य तौलनं संरक्षन्ति कृषकाः। अतः प्राचीनकालादेव कृषकाणां प्रति सम्मानं प्रदर्श्यते। ऋग्वेदे उक्तम् –

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि।
गामश्वं पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥[3]

अर्थात् कृषका इत्थं कृषिकार्यं कुर्वन्ति येन तैः सह वयमपि सानन्दं कृषिकार्यं कर्तुं शक्नुमः। अर्थात् न केवलं स्वस्य कृते, अपि तु सर्वेषां कृते आनन्दवाहका एते। गीतायामपि उक्तम् –

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥[4]

सर्वेऽपि प्राणिनः खाद्यमाधारीकृत्य जीवन्ति। खाद्यमुत्पद्यते वृष्टिमाश्रित्य। अत एव खाद्योत्पादनशृङ्खलायां वृष्टेर्महत्त्वं वर्तते। कृषिकार्ये मेघस्य भूमिका अतिमहत्त्वपूर्णा, कारणं हि मेघाद्वृष्टिर्जायते, यद्धि जलचक्रस्य महत्त्वपूर्णं कारणम्। तैत्तिरीयारण्यके उक्तम् – "व्यष्टम्नाद्रोदसी विष्णवेते। दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः किं तद्दिष्णेर्बलमाहुः। का दीप्तिः किं परायणं। एको यद्धारयद्देवः। रेजती रोदसी उभे। वातादि्वष्णोर्बलमाहुः। अक्षराद्दीप्तिरुच्यते। त्रिप-दाह्चारयद्देवः। यद्विष्णैरेकमुत्तमं॥"[5]

सूर्यः जलं शुष्यति। जलं मेघे विपरिणमते। मेघाद्वृष्टिर्जायते। अतः सूर्यस्य समीपं गन्तुं चतुरः उक्तः। वृष्टिरूपेण मेघः जलं वर्षति, यद्धि शस्यानां वर्धने विकाशे च साहाय्यं करोति। वृष्टिजलं शस्यानां कृते प्रयोजनीयपुष्टिं प्रददाति, यद्धि मृत्तिकायाः शस्यानां च उर्वरतां रक्षति। एतदतिरिच्य मेघस्य जलं शस्यानां रोगनिरामये कीटनाशे च साहाय्यं करोति। कृषिकार्ये वृष्टेः भूमिका अपरिहार्या। जलं हि उद्भिज्जीवनस्य भित्तिः, शस्यानां सुष्ठु वर्धनाय, गुणगतमानसंरक्षणाय च साहाय्यं विदधाति। उद्भिदां विविधकार्ये जलं सहकरोति यथा अङ्कुरोद्गमे, मूलवर्धने, खाद्योत्पादने, पुष्टिप्रदाने, तापनियन्त्रणे, बाष्पीभवने च। इत्थं खाद्यनिर्माणकौशलमिदमत्र कथायां प्रस्फुटितम्।

कथाया अस्याः अध्ययनेन खाद्यनिर्माणप्रक्रियाज्ञानेन सह शिशवः अन्नस्य सम्मानं कुर्वन्ति। अत्रापि प्राचीनज्ञानम् आधुनिकमनोरमकथामाध्यमेन उपस्थापितम्। एतेन शिशवः अध्येतारः प्राचीनज्ञानैः सह आधुनिकमनोभावापन्ना भवन्ति।

काव्यत्वविचारः-

कथायाः अस्याः मूलः रसः करुणः। चतुरः भोज्यमन्विषन् हताशः जातः। कथायाः नायकः चतुरनामकः काकः। कथायाः अस्याः वक्ता न नायकः, अन्यः एव, तस्मात् भामहकृतं लक्षणम् अत्र आंशिकरूपेण सङ्गतं भवति। कथायाम् अस्यां परिच्छेदः नास्ति, तस्मात् अग्निपुराणोक्तं कथालक्षणम् अत्र सङ्गच्छते। अस्मिन् वृत्तान्ते अपरवक्रच्छन्दः वक्रच्छन्दश्च विद्यते। अतः विश्वनाथकृतलक्षणम् अत्र सङ्गच्छते। समाजं शिक्षयितुम् एका वार्ता वृत्तान्तेन अनेन प्रसृता। वैशिष्ट्यमिदं ऐशपकृतकथालक्षणेन सह मेलति। तस्मात् आधुनिककथाकाव्य-रूपेण अस्य स्वीकृतिः भवितुमर्हति।

जननात् मरणम्–

भारतस्य कलिकातायां विज्ञानी महेशः स्वल्पव्ययेन टेस्टट्यूबवेवि इति निर्मातुं गवेषणां करोति, तस्यां गवेषणायां सः सफलोऽभवत्। किन्तु सर्वकारीयपक्षात् गवेषणायै स्वीकृतिः न प्रदत्ता। तस्य गवेषणायाः यथार्थं विचारयितुं तादृशः व्यक्तिः प्रेषितः, यो हि तद्गवेषणाविषये सम्पूर्णरूपेण अनभिज्ञः। किन्तु अनुसन्धानेनानेन भारते प्रथमं टेस्टट्यूबवेवि इति अजायत, यस्याः नाम दुर्गा इति स्थापितम्। दुर्गायाः जन्मनः केभ्यश्चिद्दिनेभ्यः प्राक् रवार्ट-एडओयार्डेन लुसिनाम्नि टेस्टट्यूबवेवि इति व्रिटेने अजायत। यतो हि लुसिः दुर्गायाः प्राक् समुद्भूता इत्यतः विश्वस्य प्रथमा टेस्टट्यूबवेवि इति सैव, रवार्ट-एडओयार्डः तस्याः सृष्टिकर्तृरूपेण विख्यातः। अथच महेशः तत्समसाफल्यं लब्ध्वापि सम्मानात् वञ्चितः। एतदपमानं सहितुमशक्यः महेशः आत्महननं कृतवान्।

आलोचनम्-

विज्ञानस्य अभूतपूर्वम् आविष्कारं टेस्टट्यूबवेवि इत्याधारीकृत्य लिखितेयं कथा। सत्यघटनामाधारीकृत्य अयं लेखः प्रवर्तितः, लेखकः स्वकथायां तदुद्धृतवान्। बन्ध्यात्वचिकित्सायां व्यवहृता सहायकप्रजननप्रयुक्तिः टेस्टट्यूबवेवि इति। डिम्बाणुः शुक्राणुः च शरीराद्बहिः निषिक्तः क्रियते। ततः निषिक्तो डिम्बाणुः मातुः जरायुमध्ये स्थाप्यते। In Vitro Fertilization इत्यत्र In Vitro इत्यस्यार्थः चषकमध्ये इति। अर्थात् मातृगर्भमन्तरेण अन्यत्र निषिक्तात् डिम्बाणोः अपत्यप्राप्तिः। यदि काचित् नारी अपत्यधारणे अक्षमा तदा अनया पद्धत्या सा मातृत्वम् अनुभवितुं शक्नोति। भारतीयशास्त्रे अपत्यलाभविषये विशेषमहत्त्वं प्रदत्तम्। ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य द्रष्टा ऋषिः वैवस्वतः उक्तवान् – "पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यश्नुतः। उभा हिरण्यपेशसा॥"[6] अर्थात् पुत्रकन्याभिः सह समृद्धशीलं जीवनम् अतिवाहनीयम्। अयं कश्चन आशीर्वादमन्त्रः, यत्र अपत्यलाभविषयः उक्तः। अत एव जीवने अपत्यलाभः अतिप्रयोजनीयः आसीत्। अन्यथा आशीर्वादवचने तस्योल्लेखः न स्यात्। अपत्याभावात् समाजे स्त्रियः बन्ध्या अभिधीयन्ते। असम्मानसहितं जीवनं ताः यापयन्ति। तस्मात् आविष्कारेणानेन विज्ञानी महेशः तद्दुःखं दूरीकर्तुमिष्टवान्। सः उक्तवान् – "यदि मम कार्यं सफलं स्यात् तर्हि नूनम् अतीव अल्पेन व्ययेन सन्तानहीनानां दम्पतीनां स्वसन्तानप्राप्त्याशा पूरिता भवेत्।"[7] महेशः भारतस्य गौरवं पुनः प्रतिष्ठापितुं प्रयतते। आइ-भि-एफपद्धतिः भारतीयप्राचीनशास्त्रे प्रच्छन्नरूपेण विराजते। गुरोः द्रोणस्य जन्मविषये उक्तम् –

तस्या वायुः समुद्भूतो वसनं व्यपकर्षत।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिद्रोण आवघे॥
तस्मिन्समभवद्रोणः कलशे तस्य धीमतः।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः॥[8]

अर्थात् घृताचीं दृष्ट्वा ऋषेर्भरद्वाजस्य वीर्यपातोऽभवत्। एकस्मिन् द्रोणे सः तद्वीर्यं रक्षितवान्। तस्माद् द्रोणात् गुरुः द्रोणः जातः। इदमेव तथ्यं गवेषणया महेशः प्रतिपादयितुमिच्छति। सः गवेषणायै अल्पमात्रं संसाधनं व्यवहृतवान्। अत्यल्पव्ययेन आइ-भि-एफ इत्यस्य लाभः लप्स्यते। अत्र लेखकः आधुनिकविज्ञाने भारतस्य अवदानं पाठकानां कृते उद्धरति। भारतीयचिकित्साज्ञानस्य माहत्म्यम् उद्घोषयति।

काव्यत्वविचारः-

कथायाः मूलः रसः वीरः। दुर्गा जन्मदातुः महेशस्य हृतगौरवं पुनः प्रतिष्ठापयितुं युद्धाय सन्नद्धा जाता। कथायां परिच्छेदभागेन सह नामकरणमपि दृश्यते। परिच्छेदभागत्वात् अग्निपुराणोक्तेन कथालक्षणेन सह यद्यपि अनुगच्छति, तथापि परिच्छेदानां नामकरणस्य अलम्भकत्वात् लक्षणम् इदम् असङ्गतम्। कथायाः अस्याः विविधपरिच्छेदानां वक्तारः विविधाः जनाः। इदं वृत्तान्तस्य वैशिष्ट्यान्तरम्। तथापि कथायाः सरसत्वात् रमणीयत्वाच्च अभिराजराजेन्द्रमिश्रकृतं विश्वनाथकृतं च कथालक्षणम् आंशिकतया अन्वेति। तस्मात् इदं कथाकाव्यम् इति वक्तुं शक्यते।

सुखिनः सन्तु प्राणिनः –

धरायामस्यां प्राणिषु वैचित्र्यं परिलक्ष्यते। प्रत्येकं जीवाः परस्परम् आधारीकृत्य एव जीवन्ति। परस्परं साहाय्यं विधाय एव प्राणिनः विचरन्ति। खाद्यखादकसम्बन्धः वास्तुतन्त्रं सुष्ठुरूपेण परिचालयति। अयं खाद्यखादकसम्बन्धः जीववैचित्र्ये सामञ्जस्यं रक्षति।

आलोचनम्-

पृथिव्यां विचरन्तः सर्वेऽपि प्राणिनः परस्परमाश्रित्य निर्दिष्टश्रृङ्खलामनुसरन्ति। तथापि क्वचित् प्रकृतिविरुद्धः नियमः न परिलक्ष्यते। वास्तुतन्त्रस्य इयं श्रृङ्खला प्राणिनां कृते समाधिकारमावहति। वास्तुतन्त्रं नाम

जैवाजैवपदार्थयोर्मध्ये तादृशः प्राकृतिकसम्बन्धः, यत्र विविधाः प्राणिनः परस्परं पारिपार्श्विकजैवाजैवोपादानैः सह पारस्परिकसम्पर्कं स्थापयित्वा निर्दिष्टजीवन-धारायां प्रवर्तन्ते। वास्तुतन्त्रे प्रत्येकम् उपादानेषु कश्चन आन्तरिकसम्पर्कः तिष्ठति। अयम् अन्तरसम्पर्कः आदौ बोध्यः। प्रकृतेः भारसाम्यं रक्षितुं प्रकृतेः सर्वमपि निर्दिष्टनियमे बद्धं, तस्य विकृतिः अवाञ्छनीया। यदि बाधितं भवति तर्हि प्रकृतिः दूषिता भवितुमर्हति। अतः बाल्यकालादेव यदि शिशुभ्यः वास्तुतन्त्रविषयो बोध्यते तर्हि शिशुषु परिवेशरक्षायै सचेतनता एधते, येन ते प्रकृतेः उपादानानां कृते सम्मानं प्रकटयिष्यन्ति। यतो हि ते ज्ञास्यन्ति यत् प्रकृतेः सर्वमपि उपादानं स्वप्रयोजीनयतां भजते।

वेदादिशास्त्रे प्रकृतिं प्रति सम्मानं प्रदर्शितम्। अस्माकं शास्त्रे प्रकृतेः रक्षायै भारसाम्याय च निर्देशः वर्तते। प्रकृतेः प्रत्येकम् उपादानं प्रति सम्मानं प्रदर्शितम् –

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥[9]

अर्थात् यो देवः अग्नौ वर्तते, यो हि जले, यो हि तृणेषु, यो हि समस्तभुवने प्रविष्टः च, तं मुहुर्मुहुः प्रणमामि। प्रकृतिरक्षायै नैतिकदायित्वमपि आन्तरिकरूपेण वेदे अनुभूयते। तस्मादेव हलकर्षणं प्रति सचेतवाणी ध्वनिता। यतो हि हलकर्षणेन जीवानां कीटानां च हानिर्जायते –

कृषिं साधु इति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिगर्हिताः।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥[10]

कीटपतङ्गानां हानिरपि वेदे असमर्थिता। इत्थं प्रत्येकं प्रति सम्मानं प्रदर्श्य अस्माकं संस्कृतौ उच्यते यत् प्रत्येकमुपादानम् एव प्रकृतेः भारसाम्यरक्षायै सहायकम्। कथायां पितामहः शिशुभ्य इदमेव तथ्यं वितनोति। प्रकृतेः उपादानानां परस्परम् आश्रयग्रहणं प्रदर्श्य तदेव बोधयति यत् सर्वमपि उपादानम् अतिप्रयोजनीयम्। समस्तजीवाः परस्परं खाद्यखादकसम्पर्केण संयुक्ताः। मृगः

तृणमत्ति, सिंहः हरिणं भुङ्क्ते, मूषकं मार्जारः खादति, कीटान् पक्षी अत्ति, बहवः प्राणिनः फलं मूलं वा खादन्ति। एवमेव सर्वे प्रत्येकं परस्परमाधारीकृत्य जीवन्ति विचरन्ति च। पितामहः शिशुभ्य इदमेव सत्यं प्रकटयति।

हिंसनं खलु एतत्, हिंसनात् अन्यायाचारणमेव, यत्प्राणिनः परस्परं भुञ्जानः सन्ति इति प्रश्न उदेति बालानां मनसि। पितामह उत्तरेण वदति – "वत्साः! अत्र हिंसा नास्ति। प्रकृतिं सर्वप्राणिभिः सुन्दरीं समतुलां कर्तुमुपयुज्यते एषा रीतिः। नोचेत् जीविनां पादनिक्षेपाय च अवकाशो नैव लभ्यते। अतः सृष्टौ सर्वप्राणिनां स्थित्या सृष्टेः तौल्यं समायाति। सर्वेषां प्राणिनां सुखजीवनाय एतादृशं तौल्यमावश्यकं विद्यते।"[11] अर्थात् अत्र हिंसा न विद्यते। प्राणिकुले संख्यानां सामञ्जस्यरक्षणाय जगतः अयं नियमः। अत्र अन्यायोऽपि नास्ति। किन्तु यदि केवलं रसनापूर्तये भक्ष्यते तर्हि तत्र अन्यायः। अर्थात् कथञ्चिदपि शिशवः अन्यार्थं न गृह्णीयुः। तस्मादेव पितामहः स्पष्टं वक्ती यत् समस्तप्राणिनः रक्षणीयाः। प्रयोजनातिरिक्तं यदि भक्षणं क्रियते तर्हि तदन्याय्यम्। एतदेव अत्र स्पष्टीकृतम्।

वर्तमानसमये प्राकृतिकसम्पदां यथेच्छव्यवहारेण प्रकृतिं प्रति असम्मानं वर्धितम्। अतः इयं शिक्षा बाल्यकालादेव प्रदेया। यदि कथाच्छलेन शिशुभ्यः श्राव्यते तर्हि ते तत्तथ्यम् अधिकं गृह्णन्ति। कथेयं तथैव प्रस्तुता। अत एव गद्यमिदं वर्तमानसमये अतिप्रासङ्गिकम्।

काव्यत्वविचारः –

वृत्तान्ते शिशवः पितामहस्य वृत्तान्तं निशम्य विस्मिताः भवन्ति स्म। तस्मात् वृत्तान्तस्य मूलरसः अद्भुतः। नायकः पितामह एव, स एव वक्ता। तस्मात् भामहकृतं कथालक्षणम् अत्र न अन्वेति। वृत्तान्ते परिच्छेदस्य अविद्यमानात् अग्निपुराणोक्तं कथालक्षणम् अत्र अन्वेति। कथायां चतुष्पदी निबन्धा। छन्दोबद्धश्लोकस्य सद्भावात् विश्वनाथकृतं कथालक्षणम् अत्र सङ्गतं भवति।

वृत्तान्तेन यथार्थशिक्षायाः प्रसारणत्वात् ऐशपकृतकथालक्षणम् अत्र अनुगच्छति। अतः आधुनिकदृष्ट्या इदं कथाकाव्यम् इति वक्तुं शक्यते।

उपसंहारः–

आधुनिकसाहित्ये विज्ञानभावना दरीदृश्यते। अत्र कवयः साहित्येन सह विज्ञानं मानविकमूल्यबोधं नीतिबोधं च संयोजयितुं प्रयतन्ते। आधुनिकसाहित्यस्य इयं धारा केवलं प्राचीनविज्ञानस्य पुनर्व्याख्यायां सीमाबद्धा नास्ति अपि तु आधुनिक साहित्ये परिवेशदूषण-ज्योतिर्विज्ञान-चिकित्सादि-क्षेत्रीयसाम्प्रतिकविषयेषु उपस्थितां समस्याम् आविष्कारान् उल्लिखितं दृश्यते। प्राचीनसंस्कृतसाहित्यं विज्ञान-दर्शनयोर्महत्त्वपूर्ण आकरः। आधुनिकसाहित्यिकाः तद् भाण्डारम् अवलम्ब्य नूतनरूपेण विज्ञानस्य नैतिकतायाः च प्रासङ्गिकताम् उद्धरन्ति। आधुनिक संस्कृतसाहित्यः न केवलं प्राचीनधाराणां पुनरावृत्तिम् करोति अपि तु विज्ञान-दर्शनसम्बन्धे नूतनं प्रासङ्गिकधारणं प्रकटयति। इयं प्रासङ्गिकधारणा समसामयिकविज्ञानस्य विकाशेऽपि अतिसहायकं भवति।

सन्दर्भग्रन्थसूची:

1. *ऋग्वेदसंहिता*, डॉ० धर्मेन्द्रकुमारः, प्रद्युम्नचन्द्रः, दिल्ली संस्कृत अकादमी, 2013, p.822.
2. Srimad Bhagavad Gita, Ashok Kaushik, Star Publication Pvt. LTD. 4/5, Asaf Ali Road, New Delhi - 110002,1993, p.124.
3. *ऋग्वेदसंहिता*, डॉ० धर्मेन्द्रकुमारः, दिल्ली संस्कृत अकादमी 2013, p.299.

4. Srimad Bhagavad Gita, Ashok Kaushik, Star Publication Pvt. LTD. 4/5, New Delhi- 110002, 1993, p.84.
5. *तैत्तिरीयारण्यकम्*, श्री राजेन्द्र लाल मित्र, कलिकाता, 1871, p.58.
6. *ऋग्वेदसंहिता*, डॉ० धर्मेन्द्रकुमारः, दिल्ली संस्कृत अकादमी, 2013, p.552.
7. *कथासरित्*, कथाभारती, प्रयागः, Vol.24, 2017, P.48.
8. *महाभारत, आदिपर्व*, डॉ. पं. श्रीपाद दामोदर सातबलेकर, वसन्त श्रीपाद सातवलेकर, स्वाध्याय मंडल, पारडी,१९६८, P.358.
9. *श्वेताश्वतरोपनिषत्*, गोविन्द भवन कार्यालय, गीताप्रेस, गोरक्षपुर, सं.२०५२, P.150.
10. *मनुस्मृतिः* पण्डित श्री हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सिरिज, वनारस -1, 2009, P.582.
11. *कथासरित्*, कथाभारती, प्रयागः, 2012, Vol.15, P.55.

‘‘तथापि सत्यस्य मुखम्’’ काव्यकदम्बस्य नवमूल्यायनम्

Dr. Mithu Rani Maish*

कविः प्रजापति स्वरूपः। प्रजापतिः लौकिकजगतः कर्ता, कविः अलौकिकजगतः कर्ता। कवेः प्रतिभा सृजति नवरूपायणम्। न्यायस्य धर्मस्य सत्यस्य चेतनायाः च मुखं कवयः उन्मोचयन्ति। अतः कवयः सत्यद्रष्टारः। उत्तराधुनिककाव्यजगति संस्कृतकाव्यपरम्परायां प्रफुल्लमिश्रमहोदयः एकः अन्यतमः रत्नस्वरूपं स्वतन्त्रस्थानमलंकरोति। न केवलं संस्कृतसाहित्ये अपितु विविधेषुशास्त्रेषु तस्य गमनागमन दरीदृश्यते। तेन वहुनि पुस्तकानि रचितानि। तस्य रचनाशैलीमनोहारी अनन्या च। कालिदासादि कवयः यथा समयानुसारं स्वस्वप्रतिभां विकसितवन्तः तथैव उत्तराधुनिककाव्यजगति आधुनिककविः प्रफुल्लमिश्रः स्वस्य काव्ये सुपरिचिताः। मिश्रमहोदयः प्रत्येकेषु काव्यकदम्बेषु सूक्ष्मरहसस्य चित्रम् उपस्थापयति। विशेषतः काव्यस्य नवमुल्यायनं तस्य काव्येषु छत्रेछत्रे उपलब्धः। श्रीअरविन्दस्य दर्शनेन द्रवीभूतः कविः शृङ्गारस्य प्रयोगे सिद्धहस्तः तथेव कवेः काव्यकदम्बे प्रतीकात्मकरूपेण दार्शनिकरहसस्य वहुलप्रयोगः तस्य काव्ये प्रकाशयति। कविः प्रफुल्लमिश्रः काव्यजगति प्रतिभान्वितः। काव्यकदम्वे कविः सदैव आधुनिकतायाः चित्रं परिवेशयति। ‘तथापि सत्यस्य मुखम्’ तेषु अन्यतमः। चतुषष्टिकविताभिः संकलितं काव्यंकदम्बमिदम्।

* Assistant Professor, Department of Sanskrit, Belda College, Belda, Paschim Medinipur

रसमाधुर्यम्

विश्वनाथेनुक्तम् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'। (साहित्यदर्पणम्, प्रथमपरिच्छेदः)। रसः काव्यस्य आत्मा, रसं विना काव्यस्य सौन्दर्य माधुर्य न प्रकाशयति। रसं विना काव्यं रसिकानां कृते निरलसमनाद्दतं च भवति। अतः रसस्य अलौकिकमानन्दं सवैरङ्गीकृतम्। प्रफुल्लमिश्रस्य काव्यकदम्बे रसस्य सुकुमारता प्रतिभाति। 'तथापि सत्यस्य मुखम्' काव्यंकदम्बे श्रृङ्गाररसस्य आधिक्यं दृश्यते, करुणादिरसाः अपि काव्यस्य मानं वर्धयन्ति। कवेः रसप्रयोगस्य शैली तस्य चिन्ताभावनायाः परिपूरकः। श्रृङ्गाररसस्य चरमोत्कर्षः कवेः कवितायां परिलक्ष्यते, तद्यथा-

अङ्गेनाङ्गस्यालिङ्गनं
चुम्बनं वा पद्मकोरकितं
हच्चकोरद्वयम्
कदा विच्छेदः पुनः
कदा मिलितं चित्तं
व्याकुलायते ।।

पुनश्च 'तवदर्शने' कवितायाम् कविः प्रियामिलनस्य आनन्दानुभूतिं सामान्यशब्देन व्याप्तं करोति। मृगाः श्रृङ्गाररस्यस्य परिपोषकाः। प्रियमिलनं हृदयस्थ भावं उत्फुल्लयति यथा मृगयुथाः। कवेः भाषायाम्-

तवदर्शनेमम हृदये
सहस्त्रमृगथानामुल्लम्फनम्।।

न केवलं श्रृङ्गाररस्य अपितु करुणरसस्य प्रयोगे कविः धूरीणः। जलं विना जीवनं नास्ति। किन्तु अतिसर्वत्र गर्हितम्। उत्कलप्रान्ते सन्ति वहबः नद्यः। जलस्य

बाहुल्ये दृश्यमानं कारुणिकं चित्रं कवेः हृदयं आलोड्यति। वन्यायां गृहं जलमग्नं याति तथा शस्यक्षेत्रं अपि नष्टं भवति। मनुषानां दुर्दशां दृष्ट्वा सः अत्यन्तं शोकाहतः। कृषकाः तथा ग्रामीनजनाः वन्यायां कवलिताः। तद्यथा-

वन्या

महानदीतः स्वर्णरखापर्यन्तम्
सर्वत्र प्लावनं, गृहाङ्गणं
प्रपा-वाटी-श्यामलं शस्यक्षेत्रम्।।[3]

'माताजगत्माता' कवितायां दरिद्रस्य कारुणिकदृश्यं कविः चित्रयति। पत्योः मृत्युभवति किन्तु संस्कारार्थ कोषे अर्थं नास्ति। भग्नकुटिरे क्रन्दनस्य शब्दम्। दुःखनिवारणाय कोऽपि नास्ति तत्र। कविनोक्तम् यथा-

पतिः म्रियते रोगेण
संस्कारार्थं धनं कुतः?
कश्चित् क्रन्दति कुटीरे
भग्नभित्तौ सुदुष्करे।
आधिव्याधिपराभूतः
को वा तं त्रातुमागतः?[4]

दूरदृष्टिः

कवयः द्रष्टारः क्रान्तदर्शिनः। कल्पनाया कविः जगतः सृजति। प्रदीपः यथा आलोकेन ज्योतिः प्रकाशयति तथैव कविः लेखनीद्वारा काव्यालोकं प्रकाशयति। येन सहृदयस्य पाठकस्य हृदि दिव्यानन्दमागच्छति। कविः न केवलं कल्पनारूपीतुलिकाद्वाराजगतं रञ्जयति अपितु समाजं दिशादर्शनं करोति। कविः स्वस्य काव्ये समाजस्य प्रतिविम्बं प्रदर्शयति। पण्डिताः वदयन्ति 'Poetry is

the mirror of society' समाजं त्यक्ता यदि काव्यं भवति तर्हि काव्यं न सामाजिकैः ग्राह्यम्। कविः चातुर्येन मानवसमाजस्य वास्तविकं चित्रमुपस्थापयति। प्रफुल्लमिश्रस्य दृष्टिः समाजस्य हिताय एव। 'कुत्रनिलीयसेऽधुना त्यक्त्वा श्रीमन्दिरम्' कवितायां कविः जगन्नाथं जगतः हित साधनार्थं प्रार्थयते। तद्यथा-

प्रार्थयते हे जगन्नाथ!
प्रकटय्य उत्कले
पाहि भक्तकुलं
मानवतां, साधुता। सकलाम्।।[5]

सुभाषितेनोक्तम्, 'मा कुरु धनजनगौरवगर्वम्'। तथैव मिश्रमहोदयः अनुभवति धनयौवनस्य भारंदुःखस्वप्न इव। तत्तु झटितिसमापितो भवति। भोगं एव रोगस्य कारणम् । कविः लिखति-

'भोग रोगस्य कारणम्'।।[6]

वास्तवतायाः प्रतीकरुपेणकविः कवितां लिखति। शरीरं व्याधिमन्दिरमिति उक्तिः सुप्रसिद्धः। भोगः कामनां वर्धयति। गीतायामपि उक्तम् –

क्रोधाद्ववतिसन्मोहः सन्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशावुद्धिनाशोवुद्धिनाशात् प्रणश्यति।।[7]

यथा अग्नेः घृतस्य स्थानं तथैव कामनायां भोगस्य स्थानम्। अप्रियसत्य भाषणे कवेः पारदर्शिता 'उत्कलेवन्या' इति कवितायां लक्ष्यते। वन्या आनयति कस्य गृहे धनस्य तु अपरस्य गृहे करुणस्य कोषम्। कविः लिखति-

राजकोषात धनं वाहितं
अधिकारीणां गृहे

धनस्य वन्या।।[8]

प्राकृतिकदुर्विपाकः यदा भवति सर्वकारः सहायतां करोति। किन्तु विश्वास-धातकाः लोभेन सहायतां स्वस्य कोषे पूरयन्ति। कोषपुरणादनन्तरं यत्किञ्चित् अवशिष्ट, विक्षिप्तरुपेणपारावतंखाद्यनिक्षेपवत् निक्षेपयन्ति। सत्यद्रष्टा कविः स्वस्यकाव्ये सत्यस्योदघाटकः करोति। 'माताजगतमाता' कवितायां कविः अतिदूरद्दष्टिः प्रकटयति। तद्यथा-

दातारः दुर्लभाः लोके
म्रियन्ते जनताः यत्र।।[9]

जीवनं सदा चलमानः यथा पद्मपत्रेजलविन्दुः। शरीरं विहाय आत्मागमिष्यति। मानवशरीरस्य नास्ति कोऽपि मूल्यम्। अतः यदि परहिते कार्यं जीवनस्य लक्ष्यं भवति तर्हि विकाशः निश्चितरूपेण भविष्यति। परोपकारि मानवाः स्वकर्मणा जनानां हृदये निवसन्ति। कविः लिखति-

स्वजीवनं तुच्छायितं
परस्य हितसाधनम्
तेन हि जीवनं धन्यं।।[10]

धन-जीवन-यौवन सर्वमेतद अस्माकं सकाशे आमृत्युपर्यन्तं न तिष्टति। जनानां हिताय धन-जीवन-यौवनस्य त्यागं अवश्यमेव कर्तव्यम्। नीतीशास्त्रे चाणक्येन अपिलिखति-

धनानिजीवतञ्चैवपरार्थेप्राज्ञउत्सृजेत।
सन्निमित्तंवरं त्यागो विनाशे नियते सति।।[11]

कर्णभारमितिरुपकेन भासेन उक्तम्-

शिक्षा क्षयं राच्छति कालपर्ययात्
सुवद्धामूलानिपतन्तिपादपाः।

जलं जलंस्यानामतं च शुब्यति
हृतं च दत्तं च तथैवतिष्टति।।[12]

कविमिश्रः स्वस्य काव्ये सर्वं एतत्, सत्यं प्रकटयति।

दार्शनिकचिन्तनम्

कवेः दार्शनिकचिन्ताभावना सदैव प्रतिभाति। शङ्कराचार्यस्य 'जन्ममरण-तत्त्वंतद्यथा, पुनरपिमरणम्पुनरपिजननम्। पुनरपिजननीजठरे शयनम्' सुपरिचितः। पुनश्च गीतायां श्रीकृष्णेनुक्तम्-

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्भुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि।।[13]

वास्तववादीकविः 'तवदर्शने' कवितायाम् जन्ममरणस्य सत्यतां स्वीकरोति। तद्यथा-

झननान्तरे जननं
पुनरुज्जीवनमपि
ध्रुवसत्यम्।।[14]

पुनश्च 'शुन्यसमाधि' कवितायाम् कविः जीवनस्य दार्शनिकतत्वं प्रकाशयति। तद्यथा –

भ्रमणं ते समाप्तं वा
जीवनं नाम भ्रमणं
देहात् देहं लोकात् लोकम्।।[15]

गीतायां श्रीकृष्णेन अपि उक्तं कौमारतः जरा पर्यन्तं यथा देहं याति तथैव आत्मा। मरणादनन्तर लोकान्तरे पुनः शरीरं धारयति। उक्तं यथा-

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिधीरस्तत्र न मुह्यति।।[16]

विचित्रोऽयं जागतः। अत्रसर्वेगमनशीलाः। इच्छन्ति नवनवरूपायनम्। पुरातनं विहाय नूतनं प्रति सर्वेषां रुचिरधिकम्। कालान्तरेऽपि नूतनस्यानन्दः निरानन्देन परिवर्तते। कदा कदा नूतनाश्रुः आनन्दाय दुःखाय च। कविः लिखति-

नूतनमश्रु
कोमलं मनः
मार्गः धुम्राभः
पिच्छिलः पन्थाः।।[17]

वयः वर्धते। नूतनानुभूतिः सुखदुःखंसमेकृत्वा आयाति याति। कवेः भाषायाम्

नूतना दृष्टिः
नूतनं रोमाञ्चः
नूतनं वयः
दुःखं नूतनम्।।[18]

सफल-विफलयोः चिन्तनंकविः सुन्दररूपेण उपस्थापयति। तस्य चिन्तनस्य रुपायनं दुःखम्नाम्ना कवितायां परिप्रकाशो जायते। कल्पनास्वप्नं च जीवनस्य अन्तः गौरवं वर्धयन्ति, परन्तु जीवने तथैव सर्वदा न भवति। कवेः भाषायाम्

सकलं स्वप्नगतं सकलं कल्पितम्।।
कल्पितं जीवने सकलं विफलम् ।।[20]

परन्तु कविः विफलस्य नवरूपायनं करोति। विफलं तु भवति, किन्तु विफलतः सफलानुभुतिः जीवनंसुतरां अग्रे नयति। विफलतः मधु आस्वदनं सफलमेव। कवेः भाषायाम्-

विफले सफले मधुरास्वादनम्।।
सहृदयस्य तत् सुतरां जीवनम्।।[21]

जीवने सर्वदा सफलं नायाति। कविः लिखति, सफलंजीवनंहतासाप्रवणं (दुःखम्)। तथापिजीवने मधुरस्य भाव नूनं आगच्छति। कविः ततः एव आनन्दमनुभवति।

तथापि हसति स्वस्य शोणदाने।
तर्पति जीवनं अर्पति मधुरम्।।[22]

देशभक्तिः

देशभक्तः कविः सदैव देशस्य विकाशाय चिन्तयति। स्वदेशः भूवनत्रयम्। अस्मिनदेशे जन्मग्रहणं कृत्वा कविः आनन्दमनुभवति। रामायणेन लक्ष्मणस्य उद्रारेण श्रीरामः वदति, जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। मिश्रमहोदयस्य कवितायां तस्य देशभक्तिः सुस्पष्टं द्दश्यते। सन्ति वहवः देशघातकाः। एतेषु कार्येण कविः दुःखेन तप्तः तथा व्याकुलितः। घातकाः न भवन्तु इति कवेः कविता स्पष्टं करोति। 'स्वागतं ते मेघ' कविताद्वारा मेघं स्वागतीकृत्य कविः राष्टद्रोहिणं विनाशयितुं मेघमनुरुद्धति। अधुना भारतवर्षस्य सुरक्षादेशद्रोहिणां कारणेन स्थितिः किञ्चित् वाधित अभवत। देशस्य समस्ययाः वाहकाः भवन्ति माओवादिनः, आतङ्कवादिनः, नक्सलवादिनः आदयः। मेघः एरा रक्षकरूपेण विरोधिनः विनाशयितुं समर्थः। देवराजः इन्द्रः वज्रेणआसुरीकशक्तेः विनाशं कृतवान्। तथैव वज्राघातेन राष्ट्रद्रोहिणः समूलंनाशं भवन्तु इति कवेः आशयः। कवेः भाषयाम् –

श्मशानायिते
माओ-नकसल-लस्कर
वोडी-नागा-मणीपुरीसन्त्रासकारी
राष्ट्रद्रोहिणां त्रासं हासयसि
तापं शमयसि तव घनघोरघर्घर गर्जनेन।[23]

मेघदूतस्य नवमूल्यायनम्

कालिदासस्य 'मेघदूतम्' जनाद्दतम्। मेघदूतस्य छायायां मेघं नीत्वा कविताः लिखिता। कालिदासः मेघं मित्रमिति मुक्तकण्ठेनोदघोषितम्। कविः तस्य रूपायनं तस्य 'मेघ पलायसे कथम्' कविताया करोति। बहु काव्यकविताः रचिताः। साहितस्य क्रमविकाशः एकमपरेणानन्याश्रयेण वर्द्धन्ते। 'तथापि सत्यस्य मुखम्' काव्ये कविप्रफुल्लमिश्रः

हे मेघ ! कथं पलायसे रे मित्र![24]

रामगिरितः अलका पर्यन्तं मेघं नयति कालिदासः। आधुनिककविः आकेरलतः काश्मीरपर्यन्तं तस्य गतिं निर्धारयति। मेघः स्थानेस्थाने अपेक्षामाना सर्वान् मिलित्वा गच्छति। हतप्रायः सर्वे। कवेर्भाषायाम्-

हे मेघ ! कथं पलायसे रे मित्र!
वियति चरसि
आकेरलात् काश्मीरपर्यन्तं
त्वत् प्रतीक्षायां सर्वे हताः।।[25]

मेघः लोकेप्राणान् वितरति। प्रणयीयुगलं दुःखंसुखंतापं च वितरति। कविर्लिखति-

त्वं हि आनीय प्राणान् वितरसि लोके।
प्रणयियुगलं दुःखं शोकञ्च तापम्।[26]

अस्थिरः मेघः कुत्रापिबहुक्षणं न तिष्ठति। अस्थिरस्य स्थिरत्वं नेतुं कालिदासः वहु प्रयाशं कृतवान्। कविः प्रफुल्लमिश्रः बन्धुमाहूय स्थातुं निवेदयति। अस्थिरः मेघः कृष्ण-श्वेतवर्णेनस्वस्व रूपं परिवर्तयति। अर्थात् कदा अस्ति कदा तु नास्ति। मेघस्य रूपपरिवर्तनस्य चित्रं कविः चित्रयति-

रोगदुःखशोकमोहमाधुर्याणां

मिश्रेण कदा कृष्णः
कदा श्वेतः
कथं पलायसे?।।[27]

उपसंहारः

आधुनिकसंस्कृतसाहितजगति मिश्रमहोदयः एकः प्रतिभान्वितः कविः। सःन केवलं कविःअपि तु दार्शनिकः मनस्तात्विकः। तस्य लेखनि पाठकानां मनोहरति। आधुनिकजगति आधुनिकधारायां रचितं काव्यं समाजपरिवर्तनं कर्तुं वहु प्रयाशं करोति। अधुना किं किं चलति प्रायतः प्रतिनियत रूपेण दूरदर्शनसमाचारपत्रे प्रातः पठन्ति सवे। कवयः सत्यस्य दर्शनं कुर्वन्ति। किन्तु यथा चालयन्ति अधिकारीणः तत कविः सम्यग्रुपेण चित्रयति काव्ये। जन्मान्तरस्य चिन्तनं कालेकाले स्वस्य मतेन कवयः परिमार्जयन्ति सहृदयान्। देशभक्तिः लुप्तप्रायः। विदेशस्यानुभूतिं सूक्ष्मरूपेण चित्रयन्ति वहबः। प्रकारान्तरे देशस्य आभ्यन्तरीणसमस्या वर्धते। किन्तु कविः मिश्रः महोदय तेषु अन्यतमः। देशस्य हिताय तस्य चिन्तनं परिप्रकाशः भवति। साहित्ये रसस्य प्रयोगं अत्यन्तम् आकर्षनीयम्। न केवलं श्रृङ्गार अपि तु करुणरसस्य प्रयोगे सिद्धहस्तः महोदयः। वर्तमान समाजस्य प्रतिच्छवि अतीव सुचारू रूपेण स्वस्य काव्ये उपस्थापयति।

पादटीका:

1. परपार्श्वे, ३, तथापि सत्यस्य मुखम्
2. तवदर्शने, १ तत्रैव
3. उत्कले वन्या, १, तत्रैव
4. माता जगत्माता, १६, तत्रैव
5. कुत्रनिलीयसेऽधुना त्यक्त्वा श्रीमन्दिरम्, ६ तत्रैव
6. माता जगन्माता, ५, तत्रैव
7. श्रीमद्भगवद्गीता, २/६३

8. उत्कले वन्या, ३, तथापि सत्यस्य मुखम्
9. माता जगन्माता, ५, तत्रैव
10. चाणक्यश्लोक, २७
11. कर्णभारम् १/२२
12. श्रीमन्द्भगवद्गीता, २/२७
13. तवदर्शने, तथापि सत्यस्य मुखम्
14. शुन्यसमाधि, तत्रैव
15. श्रीमद्भगवद्गीता, २/१३
16. नूतनम्, १, तथापि सत्यस्य मुखम्
17. नूतनम्, २, तत्रैव
18. दुःखम्, १, तत्रैव
19. दुःखम्, १, तत्रैव
20. दुःखम्, २, तत्रैव
21. दुःखम्, ५, तत्रैव
22. स्वागतं ते तत्रैव
23. मेघ पलायसे कथम्', तत्रैव
24. मेघ पलायसे कथम्', तत्रैव
25. मेघ पलायसे कथम्', तत्रैव
26. मेघ पलायसे कथम्', तत्रैव

सहायकग्रन्थसूची

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्, अनिलचन्द्रवसु, संस्कृतबुक्डिपो, कोलकाता, १९९९।
2. कालिदासप्रतिभा, मोतिलालवनारसि दास, वाराणासी, २०००।
3. संस्कृत साहित्य संभार, गौरीनाथशास्त्री, नवपत् प्रकाशनम्, कोलकाता, १९८०।
4. श्रीमद्भगवद्गीता, स्वामीरामसुखदासः, गीताप्रेस, गोरक्षपुर २०१७।
5. गीतारसामृत, गीताप्रेस, गोरक्षपुर २००९।

6. तथापि सत्यस्य मुखम्, भुवनेश्वर, ।
7. मेघदूतम्, डॉ. दयाशंकरशास्त्री, चौखम्वासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी।
8. मेघदूतम्, ड. गौतमपटेल, संस्कृत साहित्य अकादेमा, गुजरात, गान्धनगर।
9. श्रीमद्भगवतगीता, स्वामी विष्णुपुरी, गीताप्रेस, गोरक्षपुर।
10. काव्यतत्त्वसमीक्षा, नगेन्द्रनाथ चौधुरी, दिल्ली १९५१
11. History of some poetics: S.K.De, Calcutta, 1959.
12. History of some poetics: P.V.Kane, Delhi, 1961.
13. Some Aspects of Literary Criticism in Sanskrit or the theory of Rasa and Dhvani: A.Sankaran 1973
14. Studies on some concepts of Alamkara Sastra: V.Raghavan, Madras, 1947.
15. Social Plays in Sanskrit, Indian Institute of Culture, V. Raghavan, Bangalore, 1962

रामचरितमानसे वर्णितं रघुनन्दनस्य चरितमाहात्म्यं साम्प्रतिकं प्रासङ्गिकत्वम्

डॉ. सुदेवः[1]

शोधसारांशः-

वाल्मीकिप्रणीतं रामायणमेव आदिकाव्यमिति मन्यन्ते भारतीयजनाः। वाल्मीकिमुनिस्तु आदिकविरूपेण प्रख्यातः। ब्रह्मणो वरप्रभावादेव वाल्मीकिः रामायणस्य विरचनञ्चकारेति प्रसिद्धिः। रामायणादेव श्लोकस्याविर्भावः संजातः। भारतीयानां समाजजीवने राष्ट्रजीवने च वाल्मीकिरामायणस्य प्रभावः विशेषतया परिलक्ष्यते। भारतीयसाहित्येऽपि आदिकाव्यस्यास्य प्रभावो विद्यते। श्रीरामस्य चरिते बहवः सद्गुणाः सन्ति। श्रीरामस्तु आदर्शः नृपतिः। केवलं प्रजानुरञ्जनार्थं श्रीराम स्वप्रियां जानकीमपि परित्यक्तवान्। स्वमातृभूमिम् अयोध्यां प्रति श्रीरामचन्द्रस्य प्रणयः अतुलनीयः। रामकथा यथा चिरनवीना तद्वत् रामायणनायकस्य श्रीरामस्य दिव्यचरितस्य प्रासङ्गिकत्वमपि सार्वकालिकम्। महर्षेः वाल्मीकेः पदपङ्कजरेणुं शिरसि निधाय भक्तशिरोमणिना गोस्वामिना श्रीतुलसीदासेनापि स्वीये श्रीरामचरितमानसे रघुकुलकेतोः श्रीरामस्य महनीयं पूतचरितं व्याख्यातम्। यद्यपि रामः विष्णोः अवतारः तथापि वाल्मीकि तं मानवरूपेणैव वर्णितवान्। तुलसीदासमहाभागो रामचन्द्रं परमब्रह्मस्वरूपमिति वर्णयन्नपि तस्य मानवत्वं नानङ्गीकृतवान्। तथोक्तं श्रीतुलसीदासेन –

पूरनकाम राम सुख रासी। मनुजचरित कर अज अविनासी॥[1] इति।

[1] सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः,पाचँमुड़ामहाविद्यालयः, बाँकुड़ा,पिन- 722156, पश्चिमबङ्गः।

भक्तकुलतिलकस्य श्रीतुलसीदासस्य मते श्रीरामस्तु परमानन्दस्वरूपः पुराणपुरुषः। केवलं विश्वकल्याणार्थं तथा लोकशिक्षणार्थं श्रीभगवतः मनुष्यदेहधारणम्। धर्मरक्षणाय श्रीभगवतः मर्त्यावतरणं भवति। तथाहि श्रीसीतारमणचरणारविन्दमधुकरेण गोस्वामिना तुलसीदासपादेन स्वीये श्रीरामचरितमानसे रघुकुलचूडामणेः श्रीरामस्य परमरमणीयचरितं सम्यकतया वर्णितम्।

कूटशब्दाः- श्रीरामः, रघुकुलतिलकः, वाल्मीकिः, रामायणम्, प्रजानुरञ्जनम्, अयोध्या, रामराज्यम्, भारतवर्षम्, समाजजीवनम्।

भारतीयानां जीवनचर्यायां तथा साहित्ये रामायणस्य प्रभावः-

भारतीयानां समाजजीवने राष्ट्रजीवने च वाल्मीकिरामायणस्य प्रभावः विशेषतया परिधि लक्ष्यते। भारतीय साहित्येऽपि आदिकाव्यस्यस्य प्रभावो विद्यते। भास-कालिदास भट्टी - राजशेखर मुरारि भवभूति - कुमारदासादिमहाकवचो वाल्मीकि रामायणमेव अवलम्ब्य काव्यानि नाटकनि च विर्चितवन्तः। कृत्तिवास कम्बन माधवकंदलीरङ्गनाथ एकनाथ– तुलसीदासादिकवयो वाल्मीकिरामायणमवलम्ब्य प्रादेशिक भारतीयभाषा काव्यानि विर्चितवन्तः। न केवलं भारतवर्षेऽपि तु नेपाल- इंडोनेशिया- मालयेशिया- थाइल्याण्ड- प्रभृतिषु देशेष्वपि रामकथायाः प्रसारः परिलक्ष्यते। नेशतराष्ट्रस्य साहित्यजगति तथा समाजजीवने भानुभक्तविर्चितस्य रामायणस्य सुमहान् प्रभावो विद्यते। थाइल्याण्डदेशे रामकियेन' इति नाम्ना रामायणस्यानुवादोऽभवत्। मालयेशिवाराष्ट्रेऽपि 'हिकायत्शैरीराम' इतिनामना रामायणवृत्त समुपलभ्यतो वस्तुतः न केवलं भारतवर्षेऽपि तु राष्ट्रान्तरेष्वपि रामायणस्य लोकप्रियता परिलक्ष्यते।

श्रीरामस्य आदर्शपतित्वम् -

समग्रे खलु रामायणाभिधेये महदादिकाव्ये स्नेहदयाक्षमादिभिः कोमलगुणैः परिपूर्णं श्रीरामहृदयं चित्रितं महर्षिणा वाल्मीकिना। करुणापारावारः श्रीभगवदवतारः स्वपत्नीं सीतादेवीं प्रत्यपि नितरां स्नेहानुभूतिशीलः प्रेमपरायणश्चासीत्। स्वपत्युः रघुनन्दनस्य वनगमनसंवादःश्रुत्वा जनकतनया सीता रामेण सह वनगमनार्थं निश्चयं कृतवती। रघुनायकःविविधेन उपायेन सुकोमलां भूमिसुतां निराकृतवान्। तथाहि प्राप्यते रामायणे-

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन्॥"[2]

वस्तुतः धर्मपरायणः श्रीरामः यशस्विन्याः स्वप्रियायाः जनकात्मजाया अरण्ये असौविध्यं भवेदिति मत्वा तां रामां नीत्वा अरण्ये गन्तुं नैच्छत्। जनकनन्दिन्याः सीतायाः वनगमनार्थं निश्चयं दृष्ट्वा श्रीराम अवदत् -

उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा।
न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये।[3] इति।

स्वकान्तां मैथिलराजतन्यां समालिङ्ग्य सीतावल्लभेनोक्तं प्रिये! शोकाकुलचित्तां त्वां वीक्ष्य अहं नाकमपि न कामये। वस्तुतः 'न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये।' इति वचनद्वारेणैव स्वप्रियायाः कृते सीतापतेः प्रेमानुरागः यथार्थतया प्रकटितः।

रामायणस्यारण्यकाण्डे वर्णितमस्ति जटायोः सकाशात् सीताहरण-विवरणं ज्ञात्वा श्रीरामः विरहव्याकुलः सन् जानकीम् अन्विष्यति। सीताविरहितस्य श्रीरामस्य विलापवर्णनप्रसङ्गे वाल्मीकिना भणितं –

बहुशः स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः।

हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो वाष्पगद्गदः ॥[4] इति ।

सीताविरहितः पद्माक्षः मैथिलीकान्तः भृशं विललाप । ततः वैदेहीपतिः सौमित्रिं प्राह –

अथ वा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ।
स्वर्गोऽपि हि तया हीनः शून्य एव मतो मम ॥
न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन ।
तन्मामुत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यापुरीं शुभाम् ॥[5] इति ।

सीतारमणस्य मते तां मनोहराङ्गीं जनकराजनन्दिनीं विना दिवमपि शून्यमेव । सीताम् ऋते श्रीरामः स्वजन्मभूमिम् अयोध्यामपि गन्तुं तथा प्राणानपि धारयितुं नैच्छत् ।

सीताविषकयकम् अलीकं लोकानुवादं श्रुत्वा लोकरञ्जनार्थं श्रीरामः स्वप्रियां महाभागां जानकीं निष्पापां जानन्नपि तां तत्याज । मैथिलीनायकस्य पत्नीप्रेम्णः अतलस्पर्शिता तदा विज्ञायते यदा प्रजानुरञ्जनाय प्राणसमां तां जनकराजपुत्रीं परित्यज्यापि आन्तरदुःखेन तस्य हृदयं विदीर्णम् अभवत् । तथाह्युत्तरकाण्डे प्राप्यतेऽयं श्लोकः –

स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥[6] इति ।

रघुकुलतिलकस्य राज्ञः श्रीरामचन्द्रस्य निर्देशानुसारेणैव रामानुजः लक्ष्मणः विदेहराजतनयां वाल्मीकेराश्रमपरिसरे त्यक्तवान् । ततः शोकाकुलेन्द्रियः सुमित्रातनय अयोध्यायां प्रत्यागम्य शोकाश्रुपूर्णाभ्यां कमलेक्षणाभ्यां राजसिंहासने समासीनं रघुराजं श्रीरामं ददर्श । वस्तुतस्तु सीताविरहितस्य श्रीरामस्य चरितचित्रणेनैव करुणरसस्फूर्तिः परां काष्ठां प्रपेदे ।

दीनवात्सल्यं श्रीरामः -

दीनवात्सल्यं श्रीरामचरिते विशेषतया परिलक्ष्यते। श्रीरामस्य चरितवर्णनप्रसङ्गे महर्षिणा वाल्मीकिना आवेदितम् –

सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः।
दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् शुचिः॥[7] इति।

धर्मपरायणः, करुणाघनः, द्विजानां पूजनपरायणश्चासीत् श्रीरामचन्द्रः। श्लोकेऽस्मिन् ‘दीनानुकम्पी’ इति पदप्रयोगमाध्यमेन दीनजनानां प्रति श्रीरामस्य कारुण्याधिक्यं विशेषतया स्फुटम्। श्लोकस्थितस्य ‘दीनानुकम्पी’ इति पदस्य व्याख्यानप्रसङ्गे भूषणटीकाकृता श्रीगोविन्दराजेन गदितं - “दीनानुकम्पी दीनेषु विशेषतोऽनुकम्पावान् विशेषो नाम यत्र दीनो दृष्टः तत्रैव स्थित्वा दानमानादिकरणम्।” [8] इति।

गर्गगोत्रीयाय त्रिजटब्राह्मणाय श्रीरामः बहुसंख्यकाः धेनूः दत्तवन्तः। परमदरिद्रं त्रिजटनामा ब्राह्मणमुद्दिश्य श्रीराम अकथयत् –

ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा
धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात्।
भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन
मयार्जितञ्चैव यशस्करं भवेत्॥[9] इति।

श्लोकस्यास्य व्याख्यानप्रसङ्गे रामायणशिरोमणौ टीकितमस्ति- “ब्रवीमिति। ते तव यन्त्रणा याचनविषयकं न कार्या। तत्र हेतुः मम यद्यद्धनं तत्तद्विप्रकारणाद्ब्राह्मणहेतोः इति सत्येव सत्यं ब्रवीमि अतो मयार्जितं धनं भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन विधिपूर्वकदानेन यशस्करं परमयशःसम्पादकं भवेत् एतेन यथेच्छं ग्राह्यमिति सूचितम्॥” [10] इति।

आदिकविना त्रिजटनामकस्य ब्राह्मणस्य आख्यानवर्णनप्रसङ्गे श्रीरघुपतेः दीनवात्सल्यं यथार्थतया प्रकटितम्।

शरणागतवात्सल्यम् श्रीरामः

शरणागतवात्सल्यमपि श्रीरामचरिते विशेषतया परिलक्ष्यते। रावणानुजः विभीषणः ज्ञातिमित्रपुत्रकलत्रादिकं सर्वं त्यक्त्वा सर्वलोकैकशरण्यस्य श्रीरामस्य शरणे आगतवान्। दशग्रीवानुजः विभीषणः सुग्रीवादीन् समुद्दिश्य उक्तवान् –

निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने।
सर्वलोकशरण्याय विभीषणमुपस्थितम्॥[11] इति।

'सर्वलोकशरण्याय' इति पदस्य व्युत्पत्तिनिरूपणप्रसङ्गे श्रीगोविन्दराजेन आवेदितम् - "शरणे रक्षणे साधु शरण्यः "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः। शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति निरुक्तिः अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिवेशेषाशेषलोक-शरण्यायेत्यर्थः।"[12] इति।

लोकरावणस्य रावणस्य भ्राता विभीषणोऽयं कपिसैन्यानां मध्ये भेदः जनयिष्यति इति सुग्रीवादीनाम् अभिमतम्। परं गन्धवहात्मजस्य मते विभीषणस्तु सर्वं त्यक्त्वा यथार्थरूपेणैव दाशरथेः शरणत्वमुपागतः। धीमता मारुते एतादृशस्य सारगर्भं वचनं श्रुत्वा श्रीरामः सर्वान् सुग्रीवमुख्यान् कपिसैन्यान् समुद्दिश्य प्राह –

मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन।
दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम्॥[13] इति।

श्रीरामस्य वचनस्यास्य तात्पर्यप्रसङ्गे रामायणशिरोमणिटीकायां टीकितमस्ति - "स्वविवक्षितमेवाह - मित्रेत्यादिभिः। मित्रभावेन उपलक्षणतया

मित्रत्वदासत्वादिधर्मेण संप्राप्तं जनं कथञ्चन न त्यजेयम्। ननु दुष्टपरिग्रहस्य शास्त्रतोऽपि निषिद्धत्वादस्य दुष्टत्वे कथं न त्याग इत्यत आह - तस्य शरणागतस्य दोषो यद्यपि स्यात् तथापि एतत् शरणागतस्वीकरणम् अगर्हितमनिन्दितम्।" [14] इति।

श्रीराम वानराधीशं सुग्रीवम् एतदपि प्राह शरणागतानां जनानाम् आर्तिनाशनमेव मे व्रतम्। उक्तञ्च श्रीरघुकुलतिलकेन श्रीरामेण –

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम॥
आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया।
विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणो स्वयम्॥[15] इति।

टीकाकाराणां नये "अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम॥" इति वचनद्वारेणैव श्रीरामस्य सार्वकालिकी प्रकृति सम्यकतया प्रकटिता भवति। तथाहि रामायणशिरोमणौ उल्लिखितमस्ति- "सार्वकालिकीं प्रकृतिमाह - सकृदिति। सकृत् एकवारमपि तवाहमस्मीति याचते प्रपन्नाय उपायान्तररहिततया शरणागताय जनाय सर्वभूतेभ्योऽभयं ददामि एतदभयदानं मम व्रतं निर्हेतुकः संकल्पः एतेन सर्वज्ञस्यापि स्वस्य शरणागतदोषादर्शिसर्वशक्तेरपि स्वस्य शरणागतत्यागाशक्यत्वं सूचितम्॥" [16] इति।

स्वदेशानुरागः श्रीरामः -

स्वदेशानुरागः श्रीरामचरिते विशेषतया पारिलक्ष्यते। 'अयोध्या' - नाम योद्धुमशक्या। युध् + ण्युत्, नञ् - समासः। इयमेव अयोध्या श्रीरामभद्रस्य जन्मभूमि। वनगमनात् प्राक् लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः प्राञ्जलिर्भूत्वा इक्ष्वाकुकुलपरिपालितां रम्यां स्वजन्मभूमिमुद्दिश्य प्राह –

विशालान् कोसलान् रम्यान् यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः।
अयोध्याभिमुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः।
पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह सङ्गतः ॥[17] इति।

अत्र अयोध्यायाः कृते श्रीरामेण 'पुरिश्रेष्ठे' इति पदं प्रयुक्तम्। प्राञ्जलिर्भूत्वा अयोध्यानगर्य्याः वन्दनेनापि श्रीरामस्य स्वदेशानुरागः सूचितः भवति। तथाहि तिलकटीकायां टीकितमस्ति- "अथ जन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेन निर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्ततया च स्वदेशमापृच्छति स्वस्वरूपगोपनाय- विशालानिति। यात्वा तदन्तं गत्वा ॥" [18] इति।

रावणवधानन्तरम् अयोध्याप्रत्यागमनसमयेऽपि श्रीरामस्य स्वदेशानुरागः विशेषतया प्रकाशितः भवति। तथाहि श्रीरामः स्वकान्तां जानकीमुद्दिश्योक्तवान्– जनकराजसुते! इयं मे पितुः राजधानी, मम मातृभूमि अयोध्यानगरी दृश्यते। सीते! त्वम् एनां नगरीमुद्दिश्य प्रणामं कुरु। तथाहि मिथिलेशतनयाम् उद्दिश्य श्रीरामस्य वचनमिदं प्राप्यते –

एषा सा दृश्यते सीते राजधानी पितुर्मम।
अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥[19] इति।

श्लोकेऽस्मिन् आदिकविना वाल्मीकिना श्रीरामस्य स्वदेशप्रणयः विशेषतया प्रतिपादितः।

प्रजारञ्जकत्वम् श्रीरामचन्द्रः –

आदर्शनृपतेः कृत्यं हि प्रजानुरञ्जनं प्रजाहितसाधनञ्च। सत्यपरायणः श्रीरामः प्रजाभिश्च अनुरक्त आसीत्। अयोध्यानगर्य्याः सर्वाः प्रजाः अपि श्रीरामचन्द्रे प्रीतिपरायणाः तस्य गुणानुरक्ताश्चासन्। तथोक्तं वाल्मीकिना-

न चानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः।
अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते॥ इति।

अयोध्याधिपः दशरथः सर्वगुणोपेतम् लोकाभिरामं श्रीरामं यौवराज्यपदे अभिषेक्तुमैच्छत्। तदा सर्वे मन्त्रिणः पौरजानपदाश्च सानन्देन स्वीकृतिं दत्तवन्तः। ते सर्वे उक्तवन्तः महाबलः लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः सर्वदैव संग्रामेषु विजयी भूत्वा स्यन्दनारोहणेन गजारोहणेन वा अयोध्यां प्रत्यागच्छति। रघुकुलतिलकः श्रीरामः नित्यं स्वजनवत् प्रजानां योगक्षेमादिकं परिपृच्छति। तथाहि सर्वे पौरजानपदाः ऊचू

संग्रामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा।
पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति॥[20]” इति।

प्रजानुरञ्जनाय सीतानाथः स्वप्रियां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं मिथिलाधिपनन्दिनीं त्यक्तवान्। लक्ष्मणेन सीतापरित्यागवृत्तान्तः ज्ञात्वा श्रीरामः भृशं शोकसन्तप्त अभवत्। परन्तु प्रजापालनरूपं स्वीयं महनीयं कर्तव्यं मनसि निधाय स्थितधी रघुप्रवीरः श्रीरामः पौरकार्याणि अवेक्षणाय मनश्चकार। तथाहि श्रीरामः सौमित्रिमुद्दिश्य प्राह –

पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने।
संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः॥[21] इति।

श्रीरामस्य मते यो नृप दिने दिने पौरकार्याणि न करुते सः भूपालः घोरे नरके पतितो भवति। प्रियापरित्यागकातरस्य मैथिलीपते एतादृशस्य वचनद्वारेणैव स्वीये प्रजापालनरूपे तथा प्रजानुरञ्जनरूपे कार्ये महती श्रद्धा ऐकान्तिकी निष्ठा च प्रकटिता भवति।

मातापितृसेवानिरतस्य गुरुशुश्रूषणपरायणस्य सुशासकस्य भरताग्रजस्य सीतापतेः कौशल्यातनयस्य गुणनिधेः लोकाभिरामस्य श्रीरामस्य तुलना कस्यापि सह मनागपि भवितुं नार्हति। तथाहि वाल्मीकिना यथार्थमेवोक्तम् –

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः।
भूमावनुपमः सूनुगुर्णैर्दशरथोपमः॥[22] इति।

'भूमावनुपमः सूनुगुर्णैर्दशरथोपमः॥'- इति श्लोकपादस्य व्याख्यानावसरे श्रीगोविन्दराजेन रामायणभूषणे गदितम् - "भूमावनुपमः सूनुः भूमावेव तत्तुल्यः पुत्रः कौसल्यातिरिक्तायाः कस्याश्चिदपि नास्तीत्यर्थः दिवेत्वदितेर्वज्रपाणिरस्त्येवेति भावः। गुणैराकारेङ्गितचेष्टाभिः दशरथोपमः दीपादुत्पन्नप्रदीपवत्॥" [23] इति।

रामायणशिरोमणावपि टीकितमस्ति "भूमौ सर्वस्मिन् स्थले अनुपमः वास्तवोपमारहितोऽपि सूनुः दशरथनित्यसुतः स रामः गुणैः सत्यप्रतिज्ञत्वादिभिः दशरथोपमः प्रतीयत इति शेषः॥"[i] इति।

अभिरामस्य श्रीरामस्य कृते 'भूमावनुपमः' इति पदप्रयोगमाध्यमेनैव तस्य अतुलनीयत्वं सूचितं भवति।

उपसंहारः -

सत्यपरायणस्य दाशरथेः पितृसत्यपालनस्यपत्रम् अधुनापि भारतचक्रणां जीवनचर्यायां विद्यते। इदानीन्तनकाले विद्यार्थिभिः सह शिक्षकाणां संबंधः

कीदृशः भवेदिति विषयमाधारीकृत्य विद्वज्जनाः बहुधा आलोचन कुर्वन्ति। विद्यार्थिभिः सहलेखाणां संबंधः कीदृशः भवेदिति स्वार्यं सम्यक्तया श्रीरामचन्द्रस्य चरितं झलकम्। आचार्यस्य गाधिसुतस्य तथा रघुकुलगुरोः वशिष्ठस्य कृते यादृशी श्रद्धायाः सेवापरायणतायाश्च भावः श्रीरामचरिते अभिव्यक्तः तस्य प्रासङ्गिकत्वम् अद्यापि विद्यते। भ्रातृविच्छेदमये जातिविच्छेदमयेऽस्मिन्समये भरताग्रजस्य श्रीरामस्य पावनचरितः भ्रातृस्नेहस्यादर्शः शिक्षणीयः। स्वदेशप्रणयी तथा प्रजानुरज्जकरूपेण सितारपतेः तुल्ये कोऽपि न विद्यते न भूतो न वा भविष्यति अस्यां धरण्याम्। रामायणस्य सम्यक्त्या पठेन अस्माभिः श्रीरामचरितस्य माहात्म्यं तथा यथार्थतात्पर्यं ज्ञातुं शक्यते। यावत् धरण्यामस्यां सरितयः धराधराश्च विद्यन्ते तावदेव रामकथापि विद्यतेति विश्वस्रष्टुः पद्मयोनिना ब्रह्मणोक्तं वाल्मीकिमुनिमुद्दिश्य। वस्तुतः श्रीरामकथा यथा चिरनवीना तद्वत् श्रीरामचरितस्यापि प्रासङ्गिकत्वं सर्वकालिकमितिकारकेनविघ्न शक्यतेति।

पादटीकाः

1. रामचरितमानसम्, ३।२९, ख।९
2. तदेव, 2/30/26-27
3. तदेव, 3/62/14-15
4. तदेव, 2/1/15
5. भूषणटीका, पृष्ठाङ्कः – 407
6. रामायणम्, 2/32/43
7. रामायणशिरोमणिटीका, पृष्ठाङ्कः – 615
8. रामायणम्, 6/17/17
9. भूषणटीका, पृष्ठाङ्कः – 2119
10. रामायणम्, 6/18/3
11. रामायणशिरोमणिटीका, पृष्ठाङ्कः – 2129

12. रामायणम्, 6/18/33-34
13. रामायणशिरोमणिटीका, पृष्ठाङ्कः – 2138
14. रामायणम्, 2/50/1-3
15. रामायणतिलकटीका, पृष्ठाङ्कः – 696
16. रामायणम्, ६/१२५/५२
17. रामायणम्, 2/2/37-38
18. तदेव, 7/63/6
19. रामायणम्, 2/1/9
20. गोविन्दराजकृता भूषणटीका, पृष्ठाङ्कः – 406
21. रामायणशिरोमणिटीका, पृष्ठाङ्कः – 406
22. गोविन्दराजकृता भूषणटीका, पृष्ठाङ्कः – 406
23. रामायणशिरोमणिटीका, पृष्ठाङ्कः – 406

सन्दर्भग्रन्थसूची

संस्कृतभाषायाम्

1. वाल्मीकि। रामायणम्। (रामायणतिलकं, रामायणशिरोमणि, रामायणभूषणं चेति टीकात्रयोपेतम्) सम्पादकौ- कट्टी श्रीनिवास शास्त्री, सातकडि मुखोपाध्याय च, दिल्लिः परिमल पब्लिकेशन्, १९८३ मुद्रितम्।
2. वाल्मीकि, रामायणम्, तिलकादिव्याख्याचतुष्टयोपेता, सम्पा. क्षेमराज श्रीकृष्णदास, नई दिल्ली राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, २००५। मुद्रितम्।
3. दीक्षित, अप्पय, रामायणतात्पर्यसंग्रहः, (श्रीरामायणसारसंग्रह-स्तोत्रविवरणम्- इति व्याख्यासहितः), श्रीरङ्गम्: श्रीवाणी विलास प्रेस्, १९२९, मुद्रितः।
4. भवभूति, उत्तररामचरितम्; (वीरराघवकृतया 'भवभूतिभावतल-स्पर्शिनी' टीकया युक्तम्) सम्पादकौ- टि. आर. रत्नम् आइयार,

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परव च, मुम्बाइः निर्णय सागर प्रेस, १९०३ (द्वितीय संस्करणम्)

5. आनन्दवर्धन, ध्वन्यालोकः ; (श्रीमदभिनवगुप्तपादविरचितेन लोचनेन सहितः) सम्पा. पण्डित पट्टाभिराम शास्त्री, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सिरिज, १९४०, मुद्रितः।
6. श्रीमद्भगवद्गीता; (श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्तप्रणीतगीतार्थसंग्रहः इति व्याख्यासहितः) सम्पा. पण्डित लक्ष्मण रायना, श्रीनगरः काश्मीर प्रताप स्टेम प्रेस, १९३३, मुद्रिता।
7. राय, रामकुमार, वाल्मीकिरामायणकोशः, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, १९६५।

हिन्दीभाषायाम्

1. तुलसीदास, श्रीरामचरितमानस (मझला साइज), टीकाकार- हनुमान प्रसाद पोद्दार, गोरक्षपुरः गीताप्रेस्, २०१३ सम्बत
2. तुलसीदास, श्रीरामचरितमानस, (विजयानन्दत्रिपाठीकृता 'विजया' टीकायुक्ता), ३ भ्यलुम्, सम्पादकौ- डॉ. श्रीनाथ मिश्र, ड. सहजानन्द त्रिपाठी च, वाराणसी: चौखम्बा विद्या भवन, २००४।

बङ्गभाषायाम्

1. वाल्मीकि, रामायणम् ; सम्पा. पञ्चानन तर्करत्न, कलकाताः वेणीमाधव शीलस् लाइब्रेरी, २०१४ (पुनर्मुद्रितम्)

2. वाल्मीकि, रामायणम् ; (खण्डद्वयम्) सम्पा. ध्यानेशनारायण चक्रवर्त्ती, (खण्डद्वयम्), कलकाताः निउ लाइट्, १९९६ (प्रथम संस्करण)

3. तुलसीदास, श्रीरामचरितमानस ; (बङ्गानुवादः), गोरक्षपुरः गीताप्रेस, २००२ (तृतीय संस्करण)

4. तुलसीदास, श्रीरामचरितमानस ; (बङ्गानुवादः), सम्पा. सतीश चन्द्र दाशगुप्त, कलकाताः खादि प्रतिष्ठान, १९३४

5. सेन, प्रवोधचन्द्र, रामायण ओ भारत संस्कृति, कलिकाताः जिज्ञासा, १९६२

6. त्रिवेदी, रामेन्द्रसुन्दर, रामायण तत्त्व, कलिकाताः साहित्य परिषत् कार्यालय, १३०९ बङ्गाब्दः ।

आङ्गलभाषायाम्

1. Narayan, R. K., The Ramayana, New Delhi: Vision Books, 2014 (18th Printing)
2. Krishnamoorthy, K. A Critical Inventory of Ramayana Studies in The World, Sahitya Akademi, 1991 (First Published)
3. Sitesh, Aruna. The Spirit of Ramcharitmanas (Preface by Sitesh Aloke), New Delhi: Akshaya Prakashan, 2009(First Published)
4. Atkins, A.G. The Ramayana of Tulsidas, Mathura: Shri Krishna Janmasthan Seva Sansthan, 1997. Print.
5. Sarma, D.S. The Pride of Ayodhya, Madras: Sri Ramakrishna Math, 1946. Print.

साम्प्रतिकसमाजे योगचित्तभूमिनां प्रयोजनम्

डॉ.सुकान्ति वारिक*

संप्रति आधुनिकयुगेऽस्मिन् महर्षि पतञ्जलिना कृतं योगदर्शनम् अत्यन्तं प्रयोजनम्। तत्र प्रतिपादितेषु विविधेषु विषयेषु योगस्य चित्तभूमिः इत्ययं विषयः विशिष्टस्थानमलङ्कोरति। इदानीं साम्प्रतिकसमाजे योगचित्तभूमिनां प्रयोजनम् इति लविषयमाधारीकृत्य आलोच्यते।

दृश्यते ज्ञायते वविचार्यते अनेन इति दर्शनम्। अनेकेषु दर्शनेषु योगस्य अत्याधिकं महत्वम् अस्ति। तत्त्वसाक्षात्काराय आत्मसाक्षात्काराय वा योग साधनानां आवश्यकता सर्वेषु दर्शनेषु स्वीक्रियते। योगदर्शने षड्विंशति तत्त्वानि प्रत्यक्षं, अनुमानं शब्दं इति त्रीणि प्रमाणानि सन्ति। योगदर्शने ईश्वरः स्वीक्रियते।

योगदर्शनस्य प्रणेतामहर्षि पतञ्जलिः। अस्य दर्शनस्य अपरं नाम वर्तते पातञ्जलियोगदर्शनम्। योगदर्शनस्य प्रथम प्रवर्तकः हिरण्यगर्भः, योगवार्तिककारः विज्ञानभिक्षुः, योगदर्शने चत्वाराः पादाः सन्ति। यथा-समाधिपादः, साधनपादः, विभूतिपादः, कैवल्यपादाश्चेति। प्रथमसमाधिपादे समाधेः प्रकारभेदः, चित्तवृत्तिनिरोधः, च वर्णितमस्ति। द्वितीयपादे क्रियायोगः क्लेशाः, योगस्य वर्हिङ्गानि वर्णितमस्ति। तृतीयपादे योगस्यअन्तरङ्गिनि योगशक्तिः उत्पन्नं विभूतिनां वर्णनं सन्ति। अन्तिम वा चतुर्थे कैवल्यपादे मोक्ष तथा कैवल्यं वर्णितमस्ति।

* सहायिकाध्यापिका, सांख्ययोगविद्याशाखा, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नई दिल्ली।

योग इति शब्द युज् धातोः घञ् प्रत्यययोगे सिद्धति। अस्य त्रयोर्थाः सन्ति। यथा क) युजिर् योगे धातोः निष्पन्नो योगशब्दः अस्यार्थो भवति स्वस्वरूपपरमात्माना सह नित्यसम्बन्धः। (ख) युज् समाधौ धातोः निष्पन्नं योगशब्दस्यार्थः वर्तते चित्तस्य स्थिरता। तदुक्तं यत्तोपरमते चित्तं निरूद्धं योगसेवया[2] । (ग) युज् यमेन धातो निष्पन्नो योगशब्दस्यार्थोस्ति संयमनं सामर्थ्यं प्रभावश्च। उक्तं यथा- पश्यमे योगमैश्वरम्[3] । सर्वे जीवाः परमपुरूषार्थमोक्षाय नितरां प्रयत्नं कुर्वन्ति। तस्मै मोक्षाय विविधाः योगमार्गाः महर्षिभिः आचार्यै निरूप्यन्ते। योगः चित्तभूमिनां निरोधः एव उच्यते। तदुक्तम्– योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः[4]। योगः द्विविधः- यथा सम्प्रज्ञातयोगः, असम्प्रज्ञातयोगः। सूत्रमनुसूत्य विर्तकविचारानन्दास्मितानुरूपगमात सप्रज्ञातयोगः। अस्मिनिसमाधेः विवेकज्ञानं प्रप्यते। तादुशमेव असम्प्रज्ञातसमाधेः कैवल्यज्ञानं लभ्यते। यथोक्तं विरामप्रत्ययाभ्यासपूवः संस्कारशेषः अन्यः। असम्पज्ञातं समाधि द्विविधं यथा भावप्रत्यय , उपायप्रत्यय। अस्मिन् अवस्थायां सात्विकवृत्तेः पुर्णनिरोधं जायते। विदेह एवं प्रकृतिलयः च उभयोपि देवत्व प्राप्यते। तथा प्रकृति लयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिसीने कवल्य पद प्राप्तुवन्ति। मोक्षपद असम्प्रज्ञात समाधि उच्यते। प्रज्ञा विवेकख्याति अनन्तरं परवैराग्य एव अपरवैराग्यश्च। योगसाधनायाः उपायः द्वयं वर्तते। यथा अभ्यासवैराग्य-भायामश्च। विषयवितृष्णा एव अपरवैराग्य एव वैदिकज्ञानं प्रति विरक्तं परवैराग्यं। अपरवैराग्यस्य उपयोग सम्प्रज्ञातसमाधेः भवति। परवैराग्यस्योपयोगः असम्प्रज्ञातसमाधेः भवति। आधुनिकयुगे यत् योगस्य प्रायोगिकता सर्वत्र नोपलभ्यते। परन्तु योगस्य प्रासङ्गिकता उपरि सम्यक् उपलक्षेये इति। पुनश्च योगोपरि यत् विचार्यते– यत् योगश्चितवृत्तिनिरोधः। तत् चित्त भवति अन्तकरणम्। चित्ते त्रयगुणा, पञ्चभूमयश्च सन्ति।

अस्य चित्तस्य पञ्चभूमयः सन्ति। अत्र भूमिशब्दस्यार्थः वर्तते अवस्थाविशेषः। ताः भूमिः भवति। (1)मूढावस्था (2) क्षिप्तावस्था (3) विक्षिप्तावस्था (4) एकाग्रतावस्था (5) निरोद्धावस्थ चेत।

(1) मूढावस्था-

अस्यामवस्थायां चित्ते तमोगुणस्य प्राधान्यता दृश्यते। रजसत्त्वयोः गौप्यता विद्यते। कामकोधलोभमोहादि कारणात् इयमावस्था सञ्जाता। अतः मूढावस्था इत्युच्येत। यदा चित्तम् एतानवस्थां प्राप्तं भवति तदा मानवस्य प्रवृत्तिः अज्ञानम् अधर्मः रागः– अनैश्वर्यश्चेति मार्गेषु परिचालितं भवति। अपि च तमः प्रथान्यत्वात् निद्रा- तन्द्रा- मोक्षः- भवः- आलस्य-दीनता- भ्रमादयः गुप्तवृत्तयः जायते। अत्र व्युथानदशा सर्वर्थता दशवृत्तिः च वर्तते। वृत्ते स्वरूपं अस्वाभाविकं भवति। अधममानवानां कृते इयं स्थितिः गतिश्च भवति।

(2) क्षित्पावस्था-

रजोगुणस्य प्राधान्यत्वात् तमसत्वरजयोः गोणत्वात् रागदेषादिकारणात् च जाता। इयं क्षिप्तावस्था इत्युच्यते। अस्यामावस्थायां धर्म-अधर्म-राग-विराग-ज्ञान-अज्ञान-ऐश्वर्यं- अनैश्वर्यादिषु च प्रवृत्तिः जायन्ते । अर्थात् यदा तमगुणेन सह सत्त्वगुणयुक्तो भवति। तदा अर्धमज्ञानादिषु एवं च यदा सत्त्वगुणेन सह तमोगुणः आवृत्तो भवति तदा धर्मज्ञानादिषु प्रवृत्तिः भवति। अत्र दुःखचञ्चलताचित्ताशोकसांसारिक कार्येषु च निवृत्तिः भवति इत्युक्ते गुणवृत्तियः। व्युत्थानदशासर्वर्ततादशावृत्तयश्च भवति। वृत्तेः स्वरूपमस्वाभाविकं भवति।

(3) विक्षिप्तावस्था-

अत्र सत्त्वगुमस्य प्राधान्यं रजतमोगुणयोः गौणता विद्यते। रागद्वोषकामक्रोधलोभमोहादिन् परीत्येज्य निष्कामकामपि अनुष्ठानेन इयमावस्था उत्पन्ना। अस्यामवस्थायां धर्मज्ञानवैराग्यादिषु प्रवृत्तिः मानवस्य जायते। परन्तुरजगुण कदा कदा चित्तं विक्षिप्तं करोति। अतः इयं भूमिः केषाञ्चित् बुद्धिजीविमनुष्याणां तथा जिज्ञासुनां कृते भवति। एताः त्रिस्त्र अवस्था चित्तस्य स्वाभाविक धर्म न भवति। नापि योगस्य धर्म कुतः मानानानां च गुणः चित्तस्योपरि पिरतिफलितं भवति। अत्र सुखप्रसन्नताक्षमा श्रद्धा धर्य्य चैतन्यता उत्साह वीर्यदानादि गुणवृत्तयः भवति। व्युत्दान दशासर्वाणि वृत्तिश्चस्ति। अत्र भूमौ एकाग्रतायाः प्रारम्भत्वात् भवति।

(4) एकाग्रतावस्था-

सत्त्व प्राधानरजो तमोवृत्ति तात्रं यदा भवति चित्तस्य तदा एकाग्रवस्था उच्यते। अत्र गुणवृत्तिः तटस्था भवति। वृत्तेः स्वरूपं स्वाभाविकमस्ति यदा कैवलमेवस्मिन् एव केन्द्रुभित विषये चित्तनस्य भारा निरवरहित सथज तस्मिन् चित्ते प्रवाहिता भवति तदा तमेव चित्मेकाग्रतावस्था इयं कथ्यते। अपि च यदा चित्तेस्मिन् वाइयं विषयाजां तथा रजतमगुणयोः प्रभाव न भवति। तदा तत्र चित्तं परिष्कृते उज्ज्वलं भवति। तदा तत्र परमाणुतः आरम्भ महतत्त्व पर्यत्तं ग्रह्यग्रहणग्रहितृविषयाणां प्रत्यक्षकत्तुमरहति अस्याः अवस्थायाः अन्तिमावस्थारेव विवेकख्याति भवति ष अस्यां अपरं नाम सम्प्रज्ञातसमाधिः इति कथ्यते। अत्र प्रकृतेः समस्तकार्याणां साक्षात्कारः भवति। अपरवैराग्यमस्ति निमित्तधर्मः। अतः इयं भूमिः योगीनामेव भवति।

(5)निरोद्धावस्था –

यदा विवेकररतृअतिद्वारा चित्तपुरूषयोः भेदस्य साक्षात्कारः भवति। तदा तस्याः रख्यातिपि वैराग्यं जायते। अत्र वैराग्य नाम परवैराग्यमिति कुतः विवेकरख्यातिरपि चित्तस्य एका वृत्ति भवति। अस्याः वृत्तेः निरोधाननारं अन्याः सर्वा प्रामादि क्लेशाक्लेश निरबद्धा भवति। अतः इयं निरूद्धावस्था इति कथ्यते। अस्यामवस्थायां समस्तसंस्काराः विलुप्ताः भवति केवलमात्रं परवैराग्यसंस्कारस्य अवशेषः विद्यते। अत्र कापि वृत्ते चित्ते अविद्यमानत्वात् कस्यापि पदमस्ति ज्ञानगम्य न भवति। तथा अविद्यादि पञ्चक्लेशयुक्ताः कर्मशयः रूप वीजस्यापि सञ्चतरूपेण न तिष्ठति। अतः अस्याः अवस्थायाः अपरं नाम असम्प्रज्ञातसमाधिः निर्वीजसमाधि इत्यपि उच्यते तदनन्तरं वृत्तिनां निरोद्धानन्तरं पुरूषः शुद्धपरमात्मा स्वरूपे तिष्ठति। तदुक्तं सूत्रकारेण **तदाद्रष्टुः स्वरूपेश्वस्तानम्** इति ।

इयं प्रकारेण चित्तस्य भूमयः सन्ति उक्ते एतासां भूमिनां प्रयोजनमस्ति। प्रयोजनमनुदिस्श मदोपि न प्रवृत्ति इति वचनानुसारं प्रयोजनम्सति कर्मपि मानवस्य कुतेः प्रवृत्तेः भवति। अतएव चित्तभूमिनां प्रयोजनम्स्ति।

प्रयोजनम् द्विविधम् एकः भवति व्यवहारिकप्रयोजनम् अपरं च पारमाथिकिप्रयोजनम्।

(1)व्यवहारिकप्रयोजनम्-

यदि वयं संसारे लोक अवकारे सर्वदा तमप्राधान गुणं मूढवस्था वा स्वीकुर्मः न तर्हि लोक व्यवहारे समाजे वयं निन्दितः भवति य़ कथं तमगुणस्य

प्रभावात् क्रोध लोभ– मोहादिविषयेषु वशीभूत्वा अनैतिक कार्येषु निन्दनीय च कार्येषु च प्रवेशः भवति।

(2) पारमाथिक प्रयोजनम् –

पारमाथिकदृष्टा सर्वेषां जीवानां कृते सत्वप्रधान एकाग्रतावस्था परिपालनम् कर्त्तुम् अनैन सामाजिककार्यात् आरम्भ पारमथिकं यावत् शृखलायाः परिप्रकशं भवति। आध्यात्मिक भवति अनेन समाजे मङ्गलं भवति सर्वान्तिमे एकाग्रवस्था अनन्तरं ईश्वरस्य अनुकम्यं निरूद्धावस्थायां प्रवृत्ति भवति। तेन कर्मवासनायाः ध्वसः भवति ततः परमात्माप्राप्तिः भवति। इयेव प्रयोजनम्।

सहायकग्रन्थसूची

1. गीता साधकसञ्जिवनी टीका-
2. गीता- 6-20
3. गीता – 9-6
4. योगदर्शनम्
5. भ.गी- 2- 48
6. महाभारतम् 3- 42

अभिज्ञानशकुन्तलनाटकनिष्ठप्रथमाङ्के वस्तुध्वनिविचारः

डॉ. मन्तेश्वर-वर्मणः*

उपोद्घातः-

ध्वनिकाव्यानि विरचय्य ये खलु महाकवयः काव्यजगति स्वप्रतिष्ठां सूचितवन्तः तेषां संख्या अतिन्यूना दृश्यते इति आनन्दवर्धनमतम्। विषयेऽस्मिन् आनन्दवर्धनाचार्येण सुष्ठु संसूचितमस्ति प्रासङ्गिकं वचनमिदं यत् साहित्यसंसारे कालिदासप्रभृतयः द्वित्राः पञ्चषाः वा महाकवयः सन्ति[1]। वाक्येऽस्मिन् कालिदासनामग्रहणेन आनन्दवर्धनाचार्यः तत्रभवन्तं कविकालिदासं महाकविश्रेणीषु एव अन्तर्भावयति इति तु स्पष्टतया ज्ञायते। इत्थं ध्वनिकारेण कविकालिदासः श्रेष्ठकविरूपेण विचारितो भवति इति वक्तुं शक्यते। प्रसङ्गेऽस्मिन् महाकविलक्षणम् अवधारणीयं वर्त्तते। राजशेखरेण महाकविलक्षणप्रसङ्गे उक्तमस्ति यत् महाकविः सर्वगुणयोगी भूत्वा अन्यतरप्रबन्धकर्मणि प्रवीणो भवति[2]। महाकविः न केवलम् एकस्य गुणस्य अथवा गुणद्वयस्य अधिकारी भवति। परन्तु स सर्वेषां काव्यगुणानाम् अधिकारी भवति। महाकविविरचितानि काव्यानि सर्वदा रसोत्तीर्णानि भूत्वा सहृदयहृदयाह्लादकारीणि भवन्ति। ध्वनिकारोच्चारितवाक्यमिदं प्रमाणीकरोति यत् महाकविकालिदासविरचितेषु काव्येषु ध्वनिबाहुल्यं परिलक्ष्यते सर्वथा। अस्मात् कारणात् आनन्दवर्धनाचार्यः तदीये ध्वन्यालोकग्रन्थे उदाहरणरूपेण स्थाने स्थाने महाकविकालिदास-विरचितान् श्लोकान् गृहीत्वा स्वव्याख्यानं प्रस्तौति[3]। ध्वन्यालोके महाकविरूपेण गृहीतस्य कालिदासस्य कीर्त्तिसमुदायः निश्चितरूपेण आनन्दवर्धनम् आकर्षयति इति कथने नास्ति कोऽपि सन्देहः। तथा च,

* Assistant Professor in Sanskrit, University B.T and Evening College. Cooch Behar, West Bengal 736101.

कालिदासप्रणीतानि काव्यानि च ध्वनिकारः सम्यक् अधीतवान् इत्यपि वक्तुं शक्यते। अतएव यद्यपि ध्वन्यालोके पञ्चषाणां कालिदासीयश्लोकानाम् अन्तर्भुक्तिः वाचिकरूपेण दृश्यते परन्तु समग्रेषु ग्रन्थेषु रामायणमहाभारतरूपमहाकाव्यद्वयं तथा च कालिदासप्रणीतं काव्यजातम् आनन्दवर्धनस्य चिन्तायां निरन्तरम् आसीत् इति कल्पने न जायते कोऽपि दोषः। तथा च, आनन्दवर्धनेन ध्वनिप्रकाराः यथा निर्दिष्टाः तदनुसारं संस्कृतकाव्यगतध्वनिविवेचनं सर्वथा फलदायकं भवति।

वस्तुध्वनिः

आनन्दवर्धनाचार्यः ध्वन्यालोकस्य प्रथमोद्योते ध्वनेः स्वरूपं वर्णयित्वा तस्य भेदविषये आलोचयन् कथयति यत् मुख्यतया ध्वनेः भेदत्रयमस्ति[4]। तत् यथा वस्तुध्वनिः, अलंकारध्वनिः, रसध्वनिः च। अस्मिन् प्रकारत्रये सर्वत्रैव वाच्यार्थात् सर्वथा प्रतीयमानार्थस्य भिन्नत्वं परिलक्ष्यते[5]। ध्वनिप्रकारे सर्वत्र प्रतीयमानार्थः वाच्यार्थसामर्थ्येन आक्षिप्तो भूत्वा वस्तुध्वनिः, अलंकारध्वनिः, रसध्वनिः च इति रूपत्रयेण प्रकाशितो भवति रसज्ञचित्ते[6] इति पूर्वमेव उक्तमस्ति। अतः वस्तुध्वनिः, अलंकारध्वनिः, रसध्वनिः चेति त्रयाणां ध्वनिनां सामान्यवैशिष्ट्यं वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वम् इति वक्तुं शक्यते। यद्यपि ध्वननकार्यं शब्दस्य ब्यापारो भवति, किन्तु ध्वनिविषये अर्थशक्तिसहकारिता सर्वदा वर्त्तते। वाच्यार्थः ध्वनिविषये अन्यतमम् उपादानं भवति। अतएव ध्वनिविषये वाच्यार्थस्य गुरुत्वं सर्वथा परिलक्ष्यते। उदाहरणेन एकेन आनन्दवर्धनः विषयमिमं प्रकटयति तदीये ग्रन्थे। यथा आलोकार्थी जनः आलोकोपायरूपेण दीपशिखां प्रति यत्नवान् भवति, तद्वद् व्यङ्ग्यार्थप्रत्याशी व्यङ्ग्यार्थसूत्ररूपेण वाच्यार्थं प्रति यत्नवान् भवति[7]। अभिनवगुप्ताचार्येण लोचने सविस्तारम् इदं व्याख्यायते। एतदपि तत्रभवता दर्शितं यत् वस्तुध्वन्यलंकारध्वनिरसध्वनीनां बहवः

अवान्तरभेदाः सम्भवन्ति। परन्तु तत्र मुख्यरूपेण प्रतीयमानार्थस्य भेदद्वयमस्ति, लौकिकः इति प्रथमः, काव्यव्यापारगोचरः इति द्वितीयः चेति[8]। लौकिकप्रतीयमानार्थः विधिनिषेधादिनिष्ठः अनेकप्रकारको भवति[9]। ध्वनिप्रसङ्गे वस्तुपदेन काव्यनिष्ठशब्दवाच्यतातिक्रान्तः लौकिकविधिनिषेधादिकः अनेकप्रकारकः अर्थः सूच्यते। अस्य ध्वनेः कथावस्तुना सह प्रत्यक्षतया सम्बन्धः तिष्ठति। अतएव वक्तुं शक्यते यत् वाच्यार्थापेक्षया यः चमत्कारी व्यङ्ग्यार्थरूपः लौकिकविधिनिषेधादिविषयः सहृदयहृदयम् आह्लादयति स वस्तुध्वनिः इत्युच्यते। काव्यजगति वर्तमानः वस्तुध्वनिः रूपभिन्नत्वं भजते। स कदाचित् विधिमुखे प्रतिषेधरूपः, कदाचित् प्रतिषेधमुखे विधिरूपः, क्वचिद् विधिरूपे वाच्ये अनुभयरूपः, क्वचिद् पुनः प्रतिषेधरूपे वाच्ये अनुभयरूपः दृश्यते।

अभिज्ञानशकुन्तलनाटके वस्तुध्वनिः

न केवलं समग्रसंस्कृतनाट्यसाहित्यजगति अपि तु विश्वसाहित्ये एव महाकविकालिदासविरचितस्य अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्य विशिष्टस्थानम् एकं वर्त्तते। ग्येटेमहोदयोक्तं वचनं तत्प्रमाणं निर्वहति[10]। महाकविकालिदासविरचितेषु सर्वेषु काव्येषु प्रतीयमानार्थबाहुल्यं ध्वनिवैचित्र्यं वा दरीदृश्यते। तद्विरचितेषु प्रायशः सर्वेषु काव्येषु वागर्थौ पार्वतीपरमेश्वरौ इव सर्वदा परस्परसम्पृक्तौ[11] वर्त्तेते। अभिज्ञानशकुन्तलम् एतत् प्रमाणीकरोति। कालिदाससर्वस्वरूपम् अभिज्ञानशकुन्तलनाटकम् अन्यतमम् उत्कृष्टं ध्वनिकाव्यं भवति इति विषये नास्ति कोऽपि सन्देहः। ध्वनिकाव्यत्वात् एतत् उत्तमकाव्यरूपेण स्वीक्रियते। सप्तांकसन्निविष्टस्य अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्य काव्यवस्तुनि वस्तुध्वनिप्रसक्तिः कथं परिलक्ष्यते कथं वा सा सहृदयहृदयाकर्षका भवति तद्विषये अधः विस्तरम् आलोच्यते विन्दुरूपेण।

अधुना अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकविषये प्रथमांकनिष्ठश्लोकगतं वस्तुध्वनिसमीक्षणं प्रदर्श्यते सविस्तरमत्र। प्रसङ्गेऽस्मिन् अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य नान्दीश्लोकप्रसङ्गः प्रथमतया गृह्यते। नाटकगतनान्दीश्लोकः एवं प्रवर्तते-

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहूतं या हविः या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः[12] ।।

अभिज्ञानशकुन्तलनाटके अपरापरनाट्यकाव्यनिष्टनान्दीश्लोकवत् प्रार्थनमेकं स्पष्टतया श्रूयते। अस्मिन् श्लोके **सर्वबीजप्रकृतिः** इत्यत्र सर्वभूतप्रकृतिः इति पाठान्तरं प्राप्यते[13]। तथा च, संस्कृतनाटकगतनियमम् अनुसृत्य एषा नान्दी सूत्रधारेण उच्चार्यते[14]। अस्मिन् नान्दीश्लोके अष्टमूर्तिधरशिवस्य स्तुतिरस्ति। श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थः एवं प्रवर्त्तते- या सलिलरूपा मूर्तिः प्रजापतेः व्रह्मणः प्रथमा सृष्टिः, या वह्निरूपा शिवतनुः शास्त्रानुसारेण होमाग्नौ क्षिप्तं घृतादिकम् इष्टदेवान् प्रापयति, या च यजमानरूपा शिवमूर्तिः अस्ति, सूर्याचन्द्रमसौ ये द्वे शिवमूर्ती दिवारात्रिविभागरूपं समयं विधत्तः, शब्दैकगुणा आकाशरूपा या शिवतनुः समग्रे जगति तिष्ठति, या पृथिवीरूपा शिवतनुः सकलप्राणिवर्गाणां मूलाधारः इत्युच्यते, यया अनिलरूपया मूर्त्या प्राणिनः प्राणयुक्ताः तिष्ठन्ति, तत्प्रसिद्धाभिः चक्षुरादिभिः इन्द्रियज्ञेयाभिः अष्टतनुविशिष्टः भगवान् शिवः युष्मान् पुरोदृश्यमानान् दर्शकान् रक्षतु इति सूत्रधारमुखनिःसृतं प्रार्थनवाक्यं स्पष्टतया अवगम्यते नान्दीश्लोकेन अनेन। इदमत्र स्मरणीयं यत् अस्मिन् नान्दीश्लोकनिष्ठवचने वाच्यार्थमतिरिच्य एकः ध्वनिरूपः प्रतीयमानार्थः विद्यते। सोऽर्थः निश्चिततया काव्यार्थं द्रढीकरोति। तद्यथा- **ईशः** अर्थात् प्रभुः दुष्यन्तः,

नाटकस्य नायकः, स शरीरित्वात् पञ्चमहाभूतरूपाभिः, यज्ञकरणात् होतृरूपाभिः, लोकपालांशत्वात् विशिष्टतेजोवशात् च सूर्याचन्द्ररूपाभिः अष्टाभिः तनुभिः संयुक्तो भवति। राज्ञः चन्द्रासूर्यादिदेवांशभूतत्वं मनुसंहितादिशास्त्रे स्पष्टतया उल्लिखितमस्ति[15]। तथा च श्लोकेऽस्मिन् **या सृष्टिः स्रष्टुराद्या** इति वाक्यार्थेन शकुन्तला सूचिता अस्ति[16]। एतावत्कालपर्यन्तं तादृशसृष्टेरजातत्वात् अभ्यर्हितत्वात् च तस्याः आद्यत्वं गृह्यते इति तु पण्डितैः स्थिरीक्रियत[17]। **होत्री** इत्यनेन अत्र कण्वः सूचितो भवति[18]। तपोवने यज्ञकार्ये तस्यैव प्राधान्यम् अस्ति। **ये द्वे** इत्यनेन अनसूयाप्रियंवदे इति शकुन्तलासख्यौ गृह्येते[19] अस्मिन् श्लोके। श्लोकस्थितकालशब्देन शापान्तसमयः निर्दिष्टोऽस्ति[20]। यः खलु समग्रे नाटके गुरुत्वाधिक्यं भजते। **विश्वं व्याप्य** इत्यंशेन पातिव्रत्यादिगुणैः शकुन्तलाख्यातिः विश्वश्रुता वर्त्तते इत्यर्थः सूचितोऽस्ति। पुनः श्लोकस्थेन **श्रुतिविषयगुणा** इत्यंशेन गुणगतत्रिसंख्यया गौतमीशार्ङ्गरवशारद्वताः इति तपोवनवासिनः सूच्यन्ते[21]। सर्वेषां बीजरूपेण वर्त्तते चक्रवर्तिराजः सम्राट्दुष्यन्तः, अतः **सर्वबीजप्रकृतिः** इति वचनेन दुष्यन्तपुत्रस्य भरतस्य जन्म सूच्यते[22]। **यया प्राणिनः प्राणवन्तः** इति अंशेन भरतेन सह शकुन्तलायाः स्वराज्यप्रत्यागमनं संसूचितं वर्त्तते[23]। एतत् सर्वं टीकाकारादिभिः व्याख्यातृभिश्च बहुधा प्रदर्शितमस्ति तदीयेषु ग्रन्थेषु।

एतद्वचनानुसारं वक्तुं शक्यते यत् अस्मिन् नान्दीश्लोके अभिज्ञानशकुन्तलनाटकगतं सप्तांकव्यापृतं कथावस्तु बीजाकारेण उपन्यस्तमस्ति महाकविकालिदासेन। अस्मिन् नान्दीश्लोके एष वृत्तान्तः अभिधया न प्राप्यते, अतः एष न श्लोकस्य अस्य मुख्यार्थः भवितुमर्हति। परन्तु एष सूचितार्थो भूत्वा व्यङ्ग्यार्थः एव अस्ति। तथा तु, एतत् स्पष्टं यत् विषयभेदवशतः व्यङ्ग्यार्थः अत्र वाच्यार्थात् सम्पूर्णरूपेण भिन्नोऽस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे वाच्यार्थः अभिधालब्धा

शिवस्तुस्तिः अस्ति, किन्तु व्यङ्ग्यार्थः अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्य कथावस्तुवर्णनरूपः वर्त्तते। एतत् कथावस्तु ध्वनिना स्पष्टीक्रियते। अतएव एतत् वस्तुध्वनेः उदाहरणमस्ति। आनन्दवर्धनाचार्येण स्पष्टीक्रियते यत् व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् सम्पूर्णं पृथग्रूपं गृहीत्वा क्वचित् काव्यार्थे वस्तुध्वनिं सूचयति[24]। तेन एतदपि निश्चयीक्रियते यत् वस्तुध्वनौ व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् बहुदूरं तिष्ठति[25]। वस्तुध्वनिविषये अभिनभगुप्ताचार्यः तदीये लोचने सविस्तरं वर्णयति। तत्र उक्तं यत् वाच्यार्थात् ध्वनिरूपव्यङ्ग्यार्थस्य विचित्रभेदः सहृदयैः गृह्यते[26]। निश्चितमेव अत्र सहृदयहृदयनिष्ठा काव्यसंवादग्रहणशक्तिः कारणत्वं भजते। तदुपरि, एष व्यङ्ग्यार्थः न हि साधारणपाठकैः गृह्यते।

अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्थे प्रथमांकगते ग्रीष्मकालीनदिवसवर्णनात्मके श्लोकेऽपि वस्तुध्वनिः परिलक्ष्यते। स श्लोकः एवमस्ति-

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः[27]।।

सूत्रधारोच्चारितः एष श्लोकः ग्रीष्मसमयमधिकृत्य प्राकृतिकावस्थां वर्णयति। श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थः एवं गच्छति यत् ग्रीष्मकाले जलस्नानानि अतीव सुखकराणि भवन्ति। अस्मिन् समये पाटलपुष्पगन्धयुक्ताः अरण्यानिलाः अतीव रमणीयाः वर्त्तन्ते। छायायुक्तवृक्षमूलेषु निद्राः सहजलभ्याः भवन्ति। दिवसानां शेषभागाः अतीव मनोरमाः भवन्ति। किन्तु श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थं व्यतिरिच्य ध्वनिरूपः प्रतीयमानार्थः अपरः विद्यते। श्लोकस्थेन **सलिलावगाहाः** इति पदेन नाटकस्य पञ्चमांकवर्णिता अङ्गुरीयकविच्युतिः ध्वन्यते[28]। स्नानसमये शचीतीर्थजले शकुन्तलाङ्गुलात् अङ्गुरीयकः च्युतो भवति। तदेव संघटनमत्र ध्वनितं भवति। **सुभगः** इति पदम् अङ्गुरीयकप्राप्तिं सूचयति। अनेन राज्ञः दुष्यन्तस्य स्थूलकामनाशुद्धिः च ध्वन्यते। **पाटलसंसर्गः** इति पदेन अप्सराकर्तृकेन

सहयोगेन शकुन्तलायाः मारीचाश्रमागमनं सूच्यते[29]। श्लोकस्य **सुरभिवनवाताः** इति पदं मारीचाश्रमं, **प्रच्छायः** इति पदं दुर्वासाभिशापं[30], **सुलभनिद्रा** इति पदं दुष्यन्तस्य सामयिकविस्मृतिं, **दिवसाः परिणामरमणीयाः** इति वचनं शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनर्मिलनवृत्तान्तं च सूचयन्ति[31]।

अपरापरोदाहरणवत्कालिदासप्रणीते अस्मिन् श्लोकेऽपि विषयभेदवशात् व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् पृथगस्ति। वाच्यार्थात् भिन्नः प्रतीयमानार्थो भवति अत्र अभिज्ञानशकुन्तलनाटकगतं भाविकथावस्तुवर्णनमस्ति। अतः अत्र प्रकृतिवर्णनमाध्यमेन नाटकीयं भाविविषयवस्तु ध्वन्यते। एतत् भाविकथावस्तु अत्र अभिधालब्धेन वाच्यार्थेन न प्राप्यते, किन्तु ध्वननव्यापारेण तत्कथावस्तु अवगम्यते। अतः अयं श्लोकः वस्तुध्वनेः निदर्शनं वर्त्तते। अत्र निश्चितरूपेण वाच्यार्थात् प्रतीयमानार्थः चारुत्वातिशय्यं प्रकटयति। केवलं ग्रीष्मवर्णनोन्मुखेन एकेन एव श्लोकेन नाटकगतभाविसंघटनप्रकाशः नितान्तम् एव कवेः चातुर्यं प्रकटीकरोति। तथा च, श्लोकस्य अस्य चारुत्वाधिक्यं शकुन्तलानाटकगतं काव्योत्कर्षं साधयति।

भिज्ञानशकुन्तलनाटके प्रथमांके वस्तुध्वनेः अपरः एकः दृष्टान्तः वर्त्तते **ईषदीषच्चुम्बितानि** इति श्लोके। सम्पूर्णः श्लोकः यथा-

ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि[32]।।

नाटकारम्भे सूत्रधारेण आज्ञां प्राप्य नटी ग्रीष्मकालमधिकृत्य गीतं गायति। अनेन श्लोकेन नटी गीतमवलम्ब्य ग्रीष्मकाले विलासिन्यः रमण्यः किं कुर्वन्ति तत् वर्णयति। गीतस्य अस्य अयमेव वाच्यार्थः यत् विलासिन्यः रमण्यः भ्रमरैः मन्दमन्दं चुम्बितानि केशराग्रविशिष्टानि शिरीषकुसुमानि कर्णभूषणं कुर्वन्ति। किन्तु श्लोकस्य अस्य चारुत्वम् अस्मिन् वाच्यार्थे नास्ति। अपरापरोदाहरणवत्

अस्मिन् काव्यांशे वाच्यार्थम् अतिरिच्य ध्वनिरूपः प्रतीयमानार्थः वर्त्तते। अनेन प्रतीयमानार्थेन नाटकस्य भाविकथावस्तु सूच्यते। श्लोकस्थितं **सुकुमारकेशरशिखानि** इति पदं नवयौवनसमृद्धां शकुन्तलां सूचयति[33]। **भ्रमरैः इषदीषच्चुम्बितानि** इति वचनं भ्रमरवृत्तिपरायणं कामनासक्तं दुष्यन्तं बोधयति[34]। भ्रमरः यथा प्रतिपुष्पं मधु गृह्णाति तथा राजा दुष्यन्तः अपि एकाधिकनारीसंसर्गासक्तः अस्ति। नाटकस्थपञ्चमांकगतहंसपदिकायाः गीतेन अपि दुष्यन्तचारित्र्यं प्रकटयति[35]। तथा च केषांचित् मतेन **ईषदीषच्चुम्बितानि** इति पदेन तृतीयांकनिष्ठं शकुन्तलादुष्यन्तयोः सामयिकमिलनं सूचितमस्ति[36]। श्लोकगतेन **दयमानाः प्रमदाः अवतंसयन्ति** इति वचनेन सप्तमांकवर्णितं मेनकाप्रभृतिमारीचाश्रमवासिभिः शकुन्तलापरिपालनं व्यज्यते[37]।

एवमेतत् वक्तुं शक्यते यत् ध्वनिनियमानुसारं श्लोकेऽस्मिन् विषयभेदवशात् व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् पृथगस्ति। श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थः विलासोपयुक्तायाः रमण्याः स्वभाववर्णनात्मकः। किन्तु व्यङ्ग्यार्थेऽस्ति अभिज्ञानशकुन्तलनाटकगतं भाविकथावस्तुवर्णनम्। अत्र निश्चितरूपेण श्लोकस्य अस्य व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् अधिकसुन्दरः एव प्रतिभाति सहृदयहृदयेषु। परन्तु उल्लेखनीयं यत् काव्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा चारुत्वोत्कर्षजन्या भवति[38]। अस्मिन् काव्यांशे व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् चारुत्वोत्कर्षहेतुको भवति। आनन्दवर्धनाचार्येण तद्ग्रन्थे स्पष्टीकृतं यत् यदा शब्दः अभिधेयार्थम्, अर्थः च स्वार्थं गुणीभूतं कृत्वा अर्थान्तरं प्रकाशयति तत्र ध्वनिः भवति[39]। तेन वस्तुध्वनिविषये निश्चयीकृतं यत् वस्तुध्वनौ व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् बहुदूरं गच्छति। तदपि अस्मिन् श्लोके स्पष्टतया परिलक्ष्यते।

अभिज्ञानशकुन्तलनाटके प्रस्तावनागतान्तिमे श्लोकेऽपि वाच्यार्थं व्यतिरिच्य व्यङ्ग्यार्थरूपः वस्तुध्वनिः दृश्यते। एष श्लोकः यथा-

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा[40]।।

नटीमुखात् ग्रीष्मकालवर्णनसूचकं गीतं श्रुत्वा सूत्रधारः श्लोकेऽस्मिन् तद्गीतस्य प्रशंसां करोति अभिधया। श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थः एवं भवति- अत्र सूत्रधारः वदति यत् नट्याः गीतमाधुर्येण तथैव आकृष्टो भवति यथा राजा दुष्यन्तः वेगवता मृगेण आकृष्टो भवति। अनेन सूत्रधारः मञ्चे दुष्यन्तागमनं सूचयति। किन्तु अस्मिन् वाच्यार्थे श्लोकस्य अस्य तादृक् चारुत्वाधिक्यं नास्ति, यत् अस्ति अस्य प्रतीयमानरूपे व्यङ्ग्यार्थे। अनेन व्यङ्ग्यार्थेन नाटकीयकथावस्तु ध्वन्यते। सूत्रधारः नट्याः गीतं श्रुत्वा स्वकर्तव्यं विस्मरति इति तु श्लोके स्पष्टतया सूचितमस्ति। इदमत्र स्मर्तव्यं यत् विस्मृतियोगः अस्य अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्य केन्द्रे वर्त्तते। वस्तुतस्तु महाकविकालिदासः नाटकस्य मुख्याख्यानं विस्मृतिम् आधारीकृत्य योजयति। प्रसङ्गेऽस्मिन् उल्लेखनीयं यत् अभिज्ञानशकुन्तलम्नाटकमूलं यत् महाभारतकाव्यम् अस्ति तत्र न कुत्रापि विस्मृतिः सूचिता अस्ति। पत्नीपरित्यागरूपनिन्दावचनात् नायकं दुष्यन्तं रक्षितुं, तथा च नाटकीयकथावस्तुवर्धनकामः महाकविः अस्मिन् नाटके अभिशापहेतुकां विस्मृतिं संयोजयति। एतत् विस्मरणकोशलं कविकालिदासस्य अभूतपूर्वं संयोजनमस्ति। अस्याः स्मरणागोचरतायाः कारणरूपेण नाटके प्रयुक्तोऽस्ति दुर्वासाभिशापवृत्तान्तः चतुर्थांकस्य प्रारम्भे। उल्लेखनीयं यत् प्रस्तुतः श्लोकः नाटकगतप्रस्तावनां सफलीकरोति। विश्वनाथाचार्यः तदीये साहित्यदर्पणे प्रस्तावनालक्षणविषये वदति यत् नाटके नटी, विदूषकः पारिपार्श्विकः वा सूत्रधारेण सह मिलित्वा स्वस्वकर्तव्यपालनपूर्वकं विचित्रवाक्यैः मुख्यपात्रप्रवेशकं सूचयति[41]। आमुखमपि प्रस्तावनायाः नामान्तरमस्ति। यद्यपि आलोच्यमानः श्लोकः निश्चितरूपेण दुष्यन्तप्रवेशं निर्दिशति परन्तु श्लोकनिष्ठा सूत्रधारविस्मृतिः

दुष्यन्तस्य भाविविस्मृतिं सूचयति[42]। नट्याः गीतं सूत्रधारम् आकर्षयति इत्यर्थेन कविः शकुन्तलागतां दुष्यन्तासक्तिं सूचयति। नाटकस्य प्रथमांके प्रथमदर्शनेन एव शकुन्तलां प्रति राजा दुष्यन्तः आसक्तो भवति[43]। ततः नाटकस्य तृतीयांके शकुन्तलादुष्यन्तयोः गान्धर्वमतेन विवाहो भवति। तदनन्तरं चतुर्थांके दुर्वासा शकुन्तलां शपति। नाटकस्य पञ्चमांके अभिशापकारणात् शकुन्तलाविषये दुष्यन्तहृदये विस्मृतिः आगच्छति। अतः राजा दुष्यन्तः शकुन्तलां त्यजति। नाटकस्य षष्ठांके शकुन्तलाकथां स्मारं स्मारं राजा दुष्यन्तः अतीव दुःखी जायते। नाटकस्य सप्तमांके शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनर्मिलनं भवति येन नाटकस्य अस्य कथावस्तु परिसमाप्तिं गच्छति। अनेन विस्मृतिप्रभावः नाटकस्य अस्य केन्द्रे वर्त्तते। तद्विषये बीजवदपि उच्चारणं ध्वननं वा काव्यचारुत्वकारणं भवति इति सत्यम्।

अतएव उक्तश्लोकस्य वाच्यार्थः यद्यपि नटीमुखनिःसृतसंगीत-माधुर्य्यवर्णनरूपः किन्तु भाविविस्मृतिसूचनरूपः अर्थः अत्र प्रतीयमानः एव अस्ति इति वक्तुं शक्यते। अत्र व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् पृथग्रूपेण वर्त्तते इत्यपि स्पष्टमस्ति। अस्मिन् काव्यांशे व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् पृथग्रूपेण स्थित्वा काव्यविषयसूचनरूपं वस्तुध्वनिं सूचयति। अस्मिन् श्लोके व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् अतिशयाह्लादकारी वर्त्तते।

पुनः नाटकगतप्रथमांके दुष्यन्तमुद्दिश्य वैखानसोच्चारिते आशीर्वचनरूपे श्लोके वाच्यार्थं व्यतिरिच्य व्यङ्ग्यार्थरूपः वस्तुध्वनिः विद्यते। अयं श्लोकः यथा-

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि[44]।।

मृगं हन्तुमुद्यतं दुष्यन्तं दृष्ट्वा वैखानसः तं वाणसंवरणाय निवेदयति। तच्छ्रुत्वा राजा दुष्यन्तः वाणं निवारयति। तदा हृष्टः वैखानसः दुष्यन्तमुद्दिश्य आशीर्वचनम्

उच्चारयति। वैखानसोक्तस्य आशीर्वादसूचकश्लोकस्य अस्य वाच्यार्थः एवं भवति- पुरुराजस्य वंशे यस्य जन्म तस्य दुष्यन्तस्य इदं विनीतं कार्यं युक्तियुक्तं भवति। तथा तु राजा दुष्यन्तोऽपि भविष्यति काले विनयादिगुणयुक्तं राजचक्रवर्तिनं पुत्रं लप्स्यति इति मुनेः आशीः। किन्तु अस्य श्लोकस्य चारुत्वातिशय्यम् अस्मिन् वाच्यार्थे न वर्त्तते। श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थं व्यतिरिच्य यः ध्वनिरूपः व्यङ्ग्यार्थः वर्त्तते तत्रैव तिष्ठति चारुत्वातिशय्यम्। एष व्यङ्ग्यार्थः पूर्वापरश्लोकवत् नाटकस्य अस्य भाविकथावस्तु सूचयति। वस्तुतः श्लोकेऽस्मिन् नाटकस्य बीजं विद्यते[45]। राजा दुष्यन्तः अपुत्रकोऽस्ति। परन्तु चक्रवर्तिपुत्रप्राप्तिरूपम् आशीर्वचनं प्रदाय वैखानसः शकुन्तलादुष्यन्तयोः भाविसंयोगं सूचयति इति वक्तुं शक्यते। अर्थात् अनेन श्लोकेन शकुन्तलादुष्यन्तयोः प्रणयः, तयोः गान्धर्वविवाहः, अपुत्रकदुष्यन्तस्य पुत्रलाभः इत्यादीनि नाटकीयकथावस्तूनि सूच्यन्ते[46]। स्वल्परूपेण उक्तं वैखानसवचनं शनैः शनैः समग्रे नाटके विस्तृतिं प्राप्य बहुधा प्रचलति। अनेन वचनस्य अस्य बीजत्वं स्पष्टं निर्दिष्टमस्ति। एवंक्रमेण सप्तांकविशिष्टस्य अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्य कथावस्तु व्यञ्जनया यत् अस्मिन् श्लोके विन्दुरूपेण सूचितमस्ति तत् क्रमशः विसर्पितं सत् परिशेषे नायिकानायकपुनर्मिलनरूपं नाटकीयकार्यसिद्धिं घटयति। प्रसङ्गेऽस्मिन् आलंकारिकशास्त्रानुसारं नाटकस्य मूलप्रतिपाद्यं यत् वर्त्तते, यत्सिद्धौ नाटकस्य परिसमाप्तिः भवति, तदेव कार्यम् इत्युच्यते[47]। कार्यम् अर्थप्रकृतिपञ्चकेषु अन्यतममस्ति। अभिज्ञानशकुन्तलनाटकस्य मूललक्ष्यं शकुन्तलादुष्यन्तयोः मिलनम्। नाटके शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनर्मिलनेन नाटकीयकथावस्तुनः समापनं भवति। अतएव श्लोकस्य अस्य वाच्यार्थः आशीर्वादसूचकः, किन्तु व्यङ्ग्यार्थं नाटकीयभाविकथावस्तुकथनमस्ति। स्पष्टमत्र वस्तुध्वनिः सहृदयहृदयम् आकर्षयति। अतएव व्याख्यान्ते एतत् वक्तुं शक्यते

यत् श्लोकस्य अस्य व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् सम्पूर्णं पृथग्रूपं भूत्वा ध्वनिस्थितिं द्रढीकरोति।

पादटीका

1. येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवयः इति गण्यन्ते। *ध्वन्यालोकः,* प्रथमोद्योतः, कारिका-६, वृत्तिभागः ।
2. सर्वगुणयोगी महाकविः........योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः। *काव्यमीमांसा,* पञ्चमोऽध्यायः।
3. चलापाङ्गां दृष्टिम्......... इत्यादिः। *ध्वन्यालोकः,* द्वितीयोद्योतः, कारिका-१९, वृत्तिभागः ।
4. वस्तुमात्रमलंकाररसादयश्चेत्यनेकप्रभेदप्रभिन्नो दर्शयिष्यते। तत्रैव, प्रथमोद्योतः, कारिका-४, वृत्तिभागः।
5. सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वम्। तत्रैव ।
6. स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकाररसादयश्चेत्यनेकप्रभेदप्रभिन्नो दर्शयिष्यति। *ध्वन्यालोकः*, प्रथमोद्योतः, कारिका-४, वृत्तिभागः ।
7. आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवान् जनः।
   तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृतः।। तत्रैव, कारिका-९ ।
8. तत्र प्रतीयमानस्य तावत् द्वौ भेदौ- लौकिकः काव्यव्यापारैकगोचरश्चेति। तत्रैव
9. लौकिकः यः स्वशव्दवाच्यतां कदाचिदधिशेते, स च विधिनिषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते। तत्रैव।
10. आर्. एम्. बोस, *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* षष्ठसंस्करणम्, मडार्न बुक एजेन्सी प्राइभेट् लिमिटेड्, क्यालकाटा, १९५०, पृ-XIII-XIV ।
11. वागर्थाविवसम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
    जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ *रघुवंशम्,* प्रथमः सर्गः, श्लोकः-१ ।
12. *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* प्रथमांकः, श्लोकः-१ ।
13. आर्. एम्. बोस, *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* षष्ठसंस्करणम्, मडार्न बुक एजेन्सी प्राइभेट् लिमिटेड्, क्यालकाटा, १९५० ।
14. सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः। *नाट्यशास्त्रम्,* पञ्चमाध्यायः, कारिकी-१०७ ।
15. इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
    चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः।। *मनुस्मृतिः*, सप्तमोऽध्यायः, श्लोकः-४ ।
    यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्म्मितो नृपः।
    तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा।। तत्रैव, श्लोकः-५ ।
16. अथ या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शकुन्तला सूचिता। राघवभट्टकृता *अर्थद्योतनिका* टीका ।

17. एतावत्कालपर्यन्यं तादृशसृष्टेरजातत्वादाद्यत्वम् । राघवभट्टकृता *अर्थद्योतनिका* टीका ।
18. आर्. एम्. बोस, *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, षष्ठसंस्करणम्, मडार्न बुक एजेन्सी प्राइभेट् लिमिटेड्, क्यालकाटा, १९५० ।
19. तत्रैव ।
20. तत्रैव ।
21. पातिव्रत्यादिभिर्गुणैर्विश्वं व्याप्य श्रुत्या वार्तया विषये देशे गुणैस्त्रिभिः शार्ङ्गरवशारद्वतगौतमीभिरयत एतादृशी स्थिता। राघवभट्टकृता *अर्थद्योतनिका* टीका ।
22. सर्वेषां वीजं मूलभूतश्चक्रवर्तित्वाद्भरतः। तस्य प्रकृतिरुत्पत्तिरिति भरतोत्पत्तिः। तत्रैव ।
23. यया प्राणिनः प्राणवन्त इत्यनेन भरतस्य शकुन्तलया सह स्वपुरागमनम्। तत्रैव ।
24. क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितः। *ध्वन्यालोकः,* प्रथमोद्योतः, कारिका-४, वृत्तिभागः ।
25. तथा ह्याद्यस्तावत् प्रभेदो वाच्याद् दूरं विभेदवान्। तत्रैव ।
26. विषयभेदोऽपि विचित्ररूपो व्यतिष्ठमानः सहृदयैर्व्यवस्थापयितुं शक्यत इत्यर्थः। *लोचनम्,* प्रथमोद्यतः, कारिका-४, वृत्तिव्याख्याभागः ।
27. *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, प्रथमांकः, श्लोकः-३ ।
28. आर्. एम्. बोस, *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, षष्ठसंस्करणम्, मडार्न बुक एजेन्सी प्राइभेट् लिमिटेड्, क्यालकाटा, १९५०।
29. तत्रैव।
30. तत्रैव।
31. तत्रैव।
32. *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, प्रथमांकः, श्लोकः-४ ।
33. एस्. चक्रवर्ती, *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, षष्ठसंस्करणम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता, २००५, पृ-२४ ।
34. तत्रैव ।
35. हंसपदिका- अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्।
    कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम्॥ तत्रैव, पञ्चमांकः, श्लोकः-१ ।
36. एस्. चक्रवर्ती, *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, षष्ठसंस्करणम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता, २००५, पृ-२४ ।
37. तत्रैव ।
38. चारुत्वोत्कर्षनिवन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा। *ध्वन्यालोकः,* प्रथमोद्योतः, कारिका-१३, वृत्तिभागः ।
39. अर्थो गुणीकृतात्मा, गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति। तत्रैव।
40. *अभिज्ञानशकुन्तलम्*, प्रथमांकः, श्लोकः-५ ।

41. नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते॥ *साहित्यदर्पणः,* षष्ठः परिच्छेदः, कारिका-३१ ।
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा॥ तत्रैव, कारिका-३२ ।
42. एस्. चक्रवर्ती, *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* षष्ठसंस्करणम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता, २००५, पृ-२८ ।
43. राजा- असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः। *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* प्रथमांकः, श्लोकः-२० ।
44. *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* प्रथमांकः, श्लोकः-१२ ।
45. एस्. चक्रवर्ती, *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* षष्ठसंस्करणम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता, २००५, पृ-४५ ।
46. तत्रैव ।
47. अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः।
समापनन्तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्य्यमिति सम्मतम्॥ *साहित्यदर्पणः,* षष्ठः परिच्छेदः, कारिका-६९।

सहायकग्रन्थसूची

1. काले एम्. आर्. *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* दशमसंस्करणम्, मोतीलाल वनारसीदास, दिल्ली, १९६९ ।
2. बोस् आर्. एम्. *अभिज्ञानशकुन्तलम्,* षञ्चमसंस्करणम्, मडार्ण बुक एजेन्सी प्राइभेट् लिमिटेड, क्यालकाटा, १९६९ ।
3. द्विवेदी एस्. पी. *ध्वन्यालोकः,* प्रथमसंस्करणम्, चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१३ ।
4. शास्त्री आर्.आर्. *काव्यादर्शः,* भान्डारकर ओरियेन्टाल् रिसार्च इन्सटिटिउट्, पुना, १९६५ ।
5. मुखोपाध्यायः बी. के. *साहित्यदर्पणः,* द्वितीयसंस्करणम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता, २०१३ ।
6. शर्मा आर्. *काव्यालङ्कारः,* व्दितीयसंस्करणम्, चौखाम्वा संस्कृत सीरिज्, वाराणसी, २०१३ ।

7. पाण्डेयः बी, *दशरूपकम्,* षष्ठसंस्करणम्, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१५ ।

8. वन्द्योपाध्यायः एस्. सी. *नाट्यशास्त्रम्,* षष्ठसंस्करणम्, नवपत्र प्रकाशन, कोलकाता, २०१४ ।

9. मिश्रः आर्. *वक्रोक्तिजीवितम्,* चौखाम्बा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी, २००१ ।

10. द्विवेदी आर्. पी. *व्यक्तिविवेकः,* आत्माराम एण्ड सन्स, देहली, १९५५ ।

11. कीथ ए. वी. *ए हिस्ट्रि अफ संस्कृत लिटारेचार,* अक्सफोर्ड इउनिभार्सिटि प्रेस, लण्डन, १९२० ।

12. स्मिथ वी. ए. *दि आर्लि हिस्ट्रि अफ इण्डिया,* अक्सफोर्ड इउनिभार्सिटि प्रेस, लण्डन, १९१४ ।

13. विण्टरनित्ज एम्. *हिस्ट्रि अफ इण्डियान लिटारेचार,* भल-३, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९८५ ।

14. दे एस्. के. *हिस्ट्रि अफ संस्कृत पोयेटिक्स,* फार्मा के. एल्. मुखोपाध्याय, क्यालकाटा, १९६० ।

15. काणे पी. वी. *हिस्ट्रि अफ संस्कृत पोयेटिक्स,* चतुर्थसंस्करणम्, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९७१।

इच्छारामद्विवेदीप्रणीतायामेकादशी इति लघुकथायां प्रतिविम्बिताः सामाजिकसमस्याः

श्रीशशांकशेखरपात्रः*

सारसंक्षेपः

स्वाधीनोत्तरकाले भारतवर्षे आधुनिकसंस्कृतकथायां समसामयिकानां विषयाणां यथा भारतवर्षस्य साम्प्रदायिकसमस्या, राजनीतिसमस्या, नारीसमस्या, अन्नवस्त्रवासस्थानानां समस्या, धर्मसमस्या, शिक्षाव्यवस्था चेत्येतेषां प्रतिफलनं कवेः कर्मणि काव्ये समुपलभ्यते। कालेऽस्मिन् संस्कृतभाषा कालिदासादीनां महाकवीनां राजसभायाः सीमामुल्लङ्घ्य प्रात्यहिकजीवने साधारणमनुष्याणां जीवनशैलीमवलम्ब्य अर्वाचीननाट्यकारैः काव्यानि नाटकानि प्रणीतानि। शोधनिबन्धेऽस्मिन् **'इच्छारामद्विवेदीप्रणीतायामेकादशी इति लघुकथायां प्रतिविम्बिताः सामाजिकसमस्याः'** इत्याख्येस्वाधीनोत्तरकाले भारतवर्षे बहुविधानां सामाजिकसमस्यायाःप्रासङ्गिकत्वं यथामतिः प्रस्तुयते।

मूलश्ब्दाः आधुनिकसंस्कृतकथा, लघुकथा, एकादशी, सामाजिकसमस्या, नारीसमस्या इत्यादयः।

* सहायकाध्यापकः, दूरशिक्षाविभागः, विद्यासागरविश्वविद्यालयः।

भूमिका

रसात्मकं वाक्यमेव काव्यम्।[1] काव्यं द्विविधं दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यञ्चेति।[2] अभिनेययोग्यं काव्यं दृश्यकाव्यमिति। श्रोतव्ययुक्तं काव्यं श्रव्यकाव्यम्। पुनः श्रव्यकाव्यं द्विविधं पद्यमयं गद्यमयञ्चेति।[3] छन्दसा ग्रथितं काव्यं पद्यकाव्यम्। छन्दोवद्धरहितं काव्यं गद्यकाव्यम्। काव्यादर्शानुसारं गद्यकाव्यं द्विविधं कथा आख्यायिका चेति। एतद्व्यतिरिच्यापि अग्निपुराणे गद्यकाव्यं पञ्चविधं कथा आख्यायिका खण्डकथा परिकथा कथालिकेति।[4] वाक्यप्रबन्धार्थक-कथ्-धातोः 'चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चश्चेति' (३.३.१०५) इति पाणिनीयसूत्रानुसारं अङि स्त्रीत्वे 'अजाद्यतष्टाप्' (४.१.४) इति सूत्रेण टापि कथेति शब्दो निष्पद्यते।क्रान्तदर्शिभिः कविभिः कोऽपि विषयः मनोरमछन्दोवद्धवाक्यपादैः विरच्यते तर्हि स वाक्यविन्यास एव कथेति पदेनाभिधीयते। अलङ्कारशास्त्रे साहित्यदर्पण इति ग्रन्थे विश्वनाथाचार्येण कथालक्षणमुक्तं यत्-

कथायाः सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।
क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके॥
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम्॥[5]

संस्कृतवाङ्मये कथासाहित्यस्योत्पत्तिर्भवतीत्याकाङ्क्षायां सुनिर्दिष्टं वक्तव्यं यद्यपि न वर्तते तथापि मनुष्याणां मनसः भावप्रकाशतया कथायाः समुत्पत्तिर्जाता इत्यनुमातुं शक्यते। अधूना लौकिकसंस्कृते कथायाः चरमो विकाशः परिलक्ष्यते। एतासु इच्छारामद्विवेदीप्रणीता एकादशी इति कथा अन्यतमा। कथायाः विषयस्याकृत्या दीर्घकथा लघुकथा चेति विभागद्वयं कल्प्यते। लघुकथा इत्यनेन नातिदीर्घमुपाख्यानसाहित्यं बोध्यम्। लघुकथा द्विधा नीतिकथा लोककथा चेति। लोककथास्तु त्रिधा अद्भूतलोककथा, कल्पितलोककथा, प्राणिलोककथा चेति।

यद्यप्यलङ्कारशास्त्रे लघुकथायाः लक्षणं न कृतमालङ्कारिकैस्तथापि रससम्पृक्तं गद्यबद्धं काव्यं सहृदयाणां पाठकानां मनसि आनन्दं जाग्रति। कविभिः अनया रचनया न केवलं सरसं गद्यं न प्रस्तुतम्। अपि च तेन समाजस्य हितकरस्याहितकरस्य च विषयस्य वर्णनया सामाजिकानां मनुष्याणां सदैव हितं काम्यते।

कथाकारस्य परिचयः

उत्तरप्रदेशे इटावाजिलायां कथाकारः इच्छारामद्विवेदी “प्रणव” १९६१ ख्रीष्टाब्दे नभेम्बरमासस्य पञ्चदशदिवसे आविर्भूतो भवति। स उत्तरप्रदेशे श्री एकरसानन्द केन्द्रिय महाविद्यालये वरिष्ठः प्राध्यापकः भवति। तेन बहिविधा काव्यरचना प्रस्तुता। एतासु ‘एकादशी’ इति संग्रहात्मिका लघुकथेति अन्यतमा। ग्रन्थेऽस्मिन् एकादशसंख्यकाः कथाः वर्तन्ते। ताश्च विचिकित्सा, पश्चातापः, दुश्चक्रम्, निर्णयः, आन्दोलनम्, निरीक्षणम्, अयमहं भो! भवन्तः कीदृशाः, अद्वैतविमर्शः, कुटिलतर्पणम्, पञ्जरशुकः, एकादशी इति। अस्यां कथायां प्रत्येकया कथया समाजव्यवस्थायां प्रतिदिनं पीडितानां जनानां सामाजिकसमस्यानां वर्णनेन आर्थसामाजिकराजनैतिकविविधदुर्दशापन्नं भारतवर्षस्य चित्रं सुस्पष्टं वर्ण्यते। अधस्तान् संक्षिप्य वर्ण्यते

विवाहे यौतुकसमस्या

कन्यायाः विवाहसमये कन्यापक्षः वरपक्षं यद्धनं ददाति तद्यौतुकं भवति। साम्प्रतिके यौतुकमिदं पणप्रथा नाम्ना लोकेऽभिहिता भवति। विवाहात्प्राक् वरपक्षः यौतुकस्य परिमाणं निर्दिष्टं करोति। कन्यायाः विवाहात्प्राक् मातापितरौ तादृशं धनं वरपक्षं ददाति। विवाहेन स्त्रीपुरुषयोः मनसः मेलनं भवति। द्वयोः परिवारयोः मेलनं भवति। तथापि यौतुकसमस्याकारणतः

नवागता बधूः प्रायशः दारुणा पीडिता भवति। यथा एकादशी इति कथासमुच्चये ‘पश्चात्तापः’ इति कथायाम् आदित्ययादवेन सह शिवादेव्याः परिणयः अभवत्। विवाहस्य परमपि शिवादेव्याः पिता यौतुकधनं दातुं न शक्नोति। अतः सा शिवादेवी श्वशुरवाटिकायां निदारुणा पीडिता भवति। फलतः सा गरलगुटिकां भक्षयित्वा आत्महत्यां कृतवती। तदुच्यते “इमे सर्वे यौतुकलोभेन तस्यै युवत्यै तथा प्रकारेण दारुणां यातनां दत्तवन्तो येन सा विक्षुब्धा गरलगुटिकां भक्षयित्वा प्राणान् जहौ।”[6] यौतुककारणाद्वधुहत्याभियोगेन न्यायालये सुविचारार्थमानीते दायभागे कन्यापक्षे सर्वकारीयाधिवक्तुरपेक्षया वरपक्षे सर्वकारीयाधिवक्तुः तथ्यस्य प्राबल्याद्ये दोषिणः तेऽपि निर्दोषाः भवन्ति। वरपक्षे सर्वकारीयाधिवक्ता वदति “मदीयैरभियुक्तैर्न कदापि सा बधुः सा शिवादेवी प्रताडिता न च तस्याः परित्यागः कृतः न च यौतुकयाचना विहिता। यतो हि नास्ति किमपि प्रमाणं कन्यापक्षस्य पार्श्वे येन प्रमाणितं स्यात् यदेभिर्यौतुकं याचितम्।... अन्यच्च पारिवारिकपरिस्थितिवशात्तया नात्महत्या स्वीकृताऽपितु तस्या अनुचिताभ्यर्थना यदा भत्रा न स्वीकृता तदा सा तादृशं क्रुरं निर्णयं चकार।”[7] यौतुकहत्याभियोगेन दण्डेन न दण्डिताः भवन्ति। कन्यापक्षे न्यायालयेऽपि न्यायविचारं नागच्छति। न्यायालये न्यायाधीशाः महाभागाः चन्द्रकान्तः शिवादेव्याः श्वशुरवाटिकायां सर्वं वृत्तान्तं सम्यक् जानाति। वस्तुतः स्वामिना, श्वशुरेण च ताडनात् शिवादेवी म्रियते इति तथ्यं ज्ञात्वापि न्यायाधीशः दोषिणां दण्डं दातुं न शक्नोति। तस्य मनः अपराधबोधेन व्याकुलयति तथापि किमपि करणीयं नास्ति। तदुच्यते “स स्वयमेव साक्षिरूपेण सर्वमपि घटनाचक्रं दृष्ट्वापि साक्षिणां विरुद्धत्वात् निरपराधं दण्डयामास।”[8]

असमवयसि विवाहः

लोकसमाजे असमवयसि विवाहो निन्दनीयो भवति। अनेन विवाहेन वरापेक्षया कन्यायाः वयसः आधिक्याद् विवाहो निन्दनीयो भवति।यथा एकादशी इति कथासमुच्चये 'निर्णयः' इति कथायां साध्वी नाम अष्टादशवर्षीयायाः कन्यायाः दारिद्रवशतः विवाहे यौतुकप्रदाने असमर्थः पिता त्रिंशद्वर्षीयेन एकेन विपत्नीकेन अध्यापकेन सह तस्याः कन्यायाः विवाहं दातुमिच्छति। तदुच्यते "मया अद्यैव श्रुतं भूमिग्रामे वर्तत एकोऽध्यापको युवा। प्रथमा पत्नी तस्य दिवं याता बालकद्वयं विहाय। कदाचित् स स्वीकुर्यात्।"[9] अध्यापकस्य बालकद्वयं वर्तेते इति वचनं श्रुत्वा माता क्रन्दति "कुतः स विधुरः कुतश्च मम कोमला कन्या साध्वी।"[10] कन्या साध्वी एतद् वृत्तान्तं श्रुत्वा विवाहं कर्तुं नेच्छति। तेनोच्यते "मातः ! मया प्रातः काले सर्वं श्रुतम्। यद्यहं युवयोरुपरि भारभूतास्मि तदा परित्यजत माम्। निक्षिपतं कस्मिन्नपि कूपे। नाहं विवाहं करिष्यामि। अध्ययनं कृत्वाऽऽजीविकां प्राप्स्यामि। नाहं स्वभारं युवयोरुपरि स्थापयिष्यामि। परं तादृशं कठोरं निर्णयं मा कुरु।"[11]

दारिद्रता

एकादशी इति कथासमुच्चये 'निर्णयः' इति कथायां साध्वी नामअष्टादशवर्षीयायाः कन्यायाः पिता दारिद्रवशतः त्रिंशद्वर्षीयेन एकेन विपत्नीकेन अध्यापकेन सह विवाहे सम्मतो भवति। यद्यपि स वदति वरं विषं जग्धा मरणं श्रेयं परन्तु कन्यायाः विवाहं दातुं नेच्छति। परन्तु तस्य किमपि करणीयं नास्ति। तेनोच्यते "कन्यायाः पितुः कृते तु साम्प्रतिके समाजे विषं जग्ध्वा मरणमेव श्रेयः। पिता खिन्नः सन् प्रोवाच।"[12] कन्या साध्वी पितुःवार्तामाकर्ण्य क्रन्दति स्म। समाजस्य का अवस्था यौतुकाभावाद् विवाहं न

सम्भवति। दुःखितासा वदति "कीदृशं विधानं? कीदृशश्च क्रूराणां समाजः? कथमेतादृशो लोके जीवनं यापयिष्यन्ति मध्यवित्ता निर्धना वा जनाः?"[13] परन्तु पितुः सकाशे पर्याप्तं धनं नास्ति। येन तस्याः अध्यापकं विना अन्येन सह विवाहो भवितुमर्हति। पिता वदति "सायंकाले साध्व्या पिताऽतीवखिन्नमानसस्तिष्ठति स्म यतो हि साध्वी तेनाध्यापकेन सह विवाहमस्वीकृतवती। स चासीत् विवशः। पुष्कलधनदाने चाऽसमर्थः।"[14]

श्रमिकपीडनम्

स्वाधीनोत्तरकाले भारतवर्षे धनिकः धनिकतमो भवति। निर्धनः निर्धनतरो भवति। निर्धनाः श्रमिकाः कर्म कृत्वा जीवति। धनिकाः निर्धनानां पीडनं कुर्वन्ति। यथा एकादशी इति कथासमुच्चये 'आन्दोलनम्' इति कथायांन्यूनवेतनभोगिना जनेन वेतनवृद्ध्यर्थमान्दोलनं क्रियते। तदर्थं यन्त्रागारस्य प्रबन्धकः तान् निष्कासितं करोति। तन्न न समीचीनं मन्यते। तदुच्यते "अनवरतश्रमशीलानां स्वेदप्रवाहद्वारापरिचालितयन्त्रकानां निर्धनत्वेऽपि धनिकानां कृते सततधनोत्पादनतत्पराणां कार्मिकाणामनेन प्रकारेण निष्कासनं सर्वथाऽनुचितम्।"[15] परन्त्वनेनान्दोलनेन धनिकानां कापि क्षतिर्न भवति परन्तु कार्मिकानां महत्कष्टं चलति। परन्तु कार्मिकाप्रबन्धकयोर्मध्ये समस्यायाः समाधानं न भवति। तदुच्यते "सप्ताहान्तं यावत्तु येन केन प्रकारेण ते दिवसयापनं कृतवन्तस्ततः परं जीविकाराहित्यं तेषां कृतेऽतीव दुःखकारकं समभूत्। गृहेष्वन्नं विना बालकाः विलपन्ति स्म।"[16] प्रतिदिनं कार्मिकाः यन्त्रागारे कर्म कुर्वन्ति। तेषु यन्त्रवेत्तारः, सुधारकाः, यन्त्रसञ्चालकाः, वाहनचालकाः सन्ति। केचन नियमितनियुक्तिवन्तः, दैनिकवेतनभोगिनः आसन्। आन्दोलनेन तेषां क्षतिः भवति न तु धनिकानाम्। ये धनिकाः "ऐश्वर्यमदमत्ताः सकलसुखोपभोगनिरताः स्वगृहेषु वातानुकूलितेषु कक्षेषु सुखं स्वपन्ति परं तेषां सुखार्थमस्मादृशाः केचन

कार्मिका भृत्या चाहोरात्रं प्राणान् करतलीकृत्य वाष्पनिर्माणयन्त्रे दहनागारे विघूर्णितभयङ्करचक्रजाले विषमिश्रितवायुप्रवाहकारिणिकक्षे वस्तूनामुत्पादनार्थ-मात्माहुतिं कुर्वन्तीति न तैर्ज्ञायते।"[17]

छलचातुर्यम्

अद्यतनकाले जनासु धूर्तः, प्रवञ्चकश्च जनाः प्रायशः परिलक्ष्यते। तैः अन्ये पीडिताः सन्ति। यथाएकादशी इति कथासमुच्चये 'अयमयं भो! भवन्तः कीदृशाः' इति कथायाम् एकः धूर्तः जनः त्रिचक्रिकाचालकं रूप्यकद्वयमधिकं दत्तवान्। यतो हि अनेन त्रिचक्रिकाचालकः तं सन्मानं प्रदर्शयति। परन्तु त्रिचक्रिकाचालकं परिवर्त्य यदा द्विचक्रिकाचालकः भवति तदा स नष्टामुद्रां ददाति। सा मुद्रा कथमपि न प्रचलति। एतादृशी मानसिकावस्था जनासु परिलक्ष्यते। तदुच्यते "त्रिचक्रिकाचालको रूप्यकद्वयमधिकं नीतवान् किन्तु नास्ति चिन्ता। सा मुद्रापि तथाविधा नष्टभ्रष्टप्रायाऽऽसीत् तथा न सा कथमपि प्रचलिष्यति। स स्वकीये चातुर्येऽहसत्।"[18]

गृहकर्मणि समस्या

नारीनां कर्मविषये प्रवादः श्रुयते गृहकर्मण्येव तेषामधिकारो भवति। तदुच्यते 'नारीभ्यः प्रथमं कार्यालयन्तु गृहमेव।'[19] यथाएकादशी इति कथासमुच्चये 'एकादशी' इति कथायाम् सुमित्रा पुत्रं क्रन्तति इति दृष्ट्वा अपि कर्म करोति। परन्तु तस्य स्वामी किमपि न कोरोति। सुमित्रा वदति "स्वामिनि ! गृहे मम बालको रुदति क्षुधया। तस्मै किञ्चिद्दत्वाहं पुनरागत्य कार्यमिदं सम्पादयिष्यामि। दीनतया तया उत्तरितम्।"[20] तस्याः स्वामी पुत्रस्य क्रन्दनं श्रुत्वा अपि पत्नीं कर्म आदिशति। तदुच्यते "नहि नहि। अधुनैव कुरु। अद्य वर्तत एकादशी। अद्य तु

गृहे कार्याधिक्यं वर्तते। बालको विद्यालयं गमिष्यतः। तयो भोजनं निर्मातव्यमस्ति। पुनस्तव स्वामिनः कृते फलाहारपाचनं करणीयं वर्तत।”[21]

भ्रष्टाचारः

समाजस्य देशस्य च उन्नतिकल्पे भ्रष्टाचारः प्रतिबन्धको भवति। प्रतिदिनं भ्रष्टाचारो वर्धितो भवति। सर्वकारकार्यालये, शिक्षायाः प्रत्येकं क्षेत्रे प्रायशः कर्मरताः जनाः भ्रष्टाचारयुक्ताः भवन्ति। यथा एकादशी इति कथासमुच्चये ‘निरीक्षणम्’ इति कथायां महाविद्यालयस्य ज्ञानरहितः अध्यापकः, तेन पाठिताः अज्ञानयुक्ताः छात्राः सर्वे भ्रष्टाचारयुक्ताः भवन्ति। महाविद्यालये अध्यापकाः सन्ति परन्तु छात्राः नास्ति। सर्वे अध्यापकाः महाविद्यालयं नागतवन्तः। परन्तु पञ्जिकायां हस्ताक्षराणि वर्तन्ते। तदुच्यते “यस्यां चापाठशालायां प्रवेशकाल एवावलोक्यते छात्रप्रवेशो न तु कक्षासु, पञ्जिकास्वेवोपस्थितिहस्ताक्षराणि न तु अध्ययनवेलायां वस्त्रेष्वेव धवलता न मानसेषु, यजमानवशीकरण एव उत्साहः न तु शास्त्राध्यापनेषु, स्वार्थादेव विनम्रता न तु स्वभावात्प्रवर्तते।”[22] अवस्थायामस्यां महाविद्यालयस्य निरीक्षणार्थं निरीक्षकः आगमिष्यतीति वार्तां श्रुत्वा सर्वे अध्यापकाः अन्ये च मूषका इव भीताः अभवन्। तदुच्यते “का वार्ता का वार्ता? इति पृच्छाकुलः कन्यागते समये काका इवारटन्तः सर्वे तत्र समाजग्मुः आकर्ण्य च निरीक्षकागमनवृत्तान्तं विडालभीता मूषका इव ते सभया सकम्पा च तस्थुः।”[23] अध्यापकाः छात्रान् न पाठयन्ति। अतः निरीक्षकस्यागमनवार्तां श्रुत्वा तस्य निरीक्षणसमयः केन प्रकारेण न्यूनो भवेत् तद्विषयस्तैः आलोच्यन्ते। तदर्थमुच्यते “अहन्तु विचारयामि यन्निरीक्षकमहोदयानां कृते तादृशी व्यवस्था करणीया भोजनभ्रमणदर्शनस्तुतीनां यया तेऽवकाशमेव न प्राप्नुयुर्निरीक्षणस्य।”[24] एकः अध्यापकः वदति रेलयानात् स अवतरति, ततः तं नीत्वा जलपानाय गच्छामि,

ततः ब्रह्मतीर्थदर्शनं करोमि। अनेन तस्य समयाभावेन अवकाशो भविष्यति। तदुच्यते “अहं प्रथमतो निरीक्षकमहाभागेभ्यस्तत्र जलपानं कारयिष्यामि ततो कारयानद्वारा समीपवर्तिनि ब्रह्मतीर्थे दर्शनार्थं नीत्वा घण्टात्रयान्तरं तदा महाविद्यालये प्रापयिष्यामि यदाऽवकाशवेला भविष्यति।”[25] महाविद्यालयस्य सर्वे अध्यापकाः प्रपञ्चकाः भवन्ति। एकः अध्यापकः प्रपञ्चविशारद इत्यभिधया भूषितस्य अध्यापकस्य विषये वदति स स्वयं लिखति पठति च। यतो हि तस्य लेखां कोऽपि पठितुं न शक्नोति। तदुच्यते “प्रपञ्चविशारदोऽयमतीवाद्भूतो लिपिकः। यदपि तेन लिखितं सर्वदा तत्तेनैव पठितं नान्यत्केनापि। कार्यालयीयपञ्जिकासु तस्य हस्तरचितान्यक्षराणीत्थं प्रतीयन्ते स्म यथा मसिपात्रे पतिता कापि मक्षिका कर्गद इतस्ततः परिभ्रमिता।”[26] अध्यापकस्य गुणमिमं श्रुत्वा अपि प्राचार्यः वदति “सोऽयं महामनस्वी प्रपञ्चविशारदोऽप्येक एव महाविद्यालये वर्तते।”[27] निरीक्षकमहोदयः अध्यापकानां शिक्षणं परीक्षितुं हिन्दिकक्षायां छात्रमेकं पृच्छति “कहाँ सुदामा बापुरो कृष्ण मिताई जोग।” छात्रः वदति “सुदाम्नः पिता रुद्रन्नेव प्राह यत्कृष्णस्य मात्रा सह कथमस्माकं योगो भवितेति।”[28] संस्कृतकक्षायां छात्रेण “जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम्” इत्यस्यार्थः क्रियते पर्वते मूत्रं कुर्वन्नहं कुशलतया पर्वतादवातरम्।”[29] कक्षायां छात्राणामेतादृशी अवस्था परन्तु निरीक्षकमहोदयस्यागमनं वार्तां श्रुत्वा महाविद्यालयं नूतनरूपेण सज्जितं भवति। येन कस्य श्रेष्ठिनः कन्यायाः विवाहः अनुष्ठीयते। तदुच्यते “इतो पाठशाला परिसरे तादृशी व्यवस्था कृताऽसीत् यादृशी विलोक्यते कस्यापि श्रेष्ठिनः कन्याया विवाहवसरे। मार्गा मृष्टाः स्वागतद्वाराणि निर्मितानि, मार्गानामुभयतः श्वेतचूर्णेन रेखाः कृताः, चत्वरे शोभना अल्पना विरचिताः।”[30] निरीक्षकमहोदयः स्वचक्षुषा महाविद्यालयस्य भ्रष्टाचारमध्यापकानामज्ञानं छात्राणामज्ञतां पश्यति। तथापि प्राचार्यः

महाविद्यालयं प्रति तस्य अनुकम्पामभिलक्ष्य फलादिभिः तस्य प्रशंसां अकरोत्। तदुच्यते "गोष्ठ्याः समापनात्पूर्वमेवनिरीक्षक महाभागानां कक्षे शुद्धघृतस्य पेटिकाद्वयं, मिष्टान्नस्य फलानाञ्च पेटिकाद्वयं, तथा चोर्णावस्त्रद्वयं सर्वमुपायनमुपन्यस्तम्। गोष्ठीसमापनात्पूर्वमेव सहायकेन तत्सर्वं सूचितं निरीक्षकमहाभागेभ्यः।"[31]

दुश्चक्रम्

स्वाधीनतायाः प्राक् आरभ्य अद्यतनकालेऽपि सर्वैः स्वार्थमाद्रियते। देशे सर्वत्र भ्रष्टाचारः, लोलुपता, कूटनीतिपरिपालनम्, राजनीतिकदलानामुदयः, साम्प्रदायिकद्वेषश्च परिलक्ष्यते। शासकदलस्य विपक्षिराजनीतिकदलस्य च निवाचनम्, शासनमधिकृत्य समस्याजालेन दुश्चक्रेण च साधारणाः जनाः पीडिताः सन्ति।यथा एकादशी इति कथासमुच्चये 'दुश्चक्रम्' इति कथायां राजनीतौ दुश्चक्रं वर्ण्यते। सुधाकरः नाम एकः प्राध्यापकः निवाचनेन प्रथमं राजनीतौ प्रविशति। निर्वाचनमभिलक्ष्य विपक्षिराजनीतिकशासकदलयोः मध्ये शासकदलः स्वपराजयमभिलक्ष्य युद्धं कृतवन्तः। जनतासु एकः जनः सुधाकरस्य अङ्गरक्षकस्य गोलिकया म्रियते। तदुच्यते "तस्य रक्षकः स भुशुण्डिधारकोऽपि संकटमागतं वीक्ष्य स्वभुशुण्डिकया गोलिकाचालनमकरोत्। गोलिकायाः पथि समागतश्चैको नवपरिणीतः युवा एकविंशतिवर्षदेशीयः। गोलिकाघात समकालमेव कृतदुःस्सहचीत्कृतध्वनिः स युवकः कर्तितवृक्ष इव धरायां पर्यपतत्।"[32] यद्यपि सुधाकरः प्रथममङ्गरक्षकस्य प्रयोजनं न स्वीकरोति तथापि नेतॄणामनुरोधेन स्वीकृतवान्। परन्तु तस्य गोलिकया युवा पीडितो भवति। सुधाकरः तं नीत्वा चिकित्सालयं गतवान्। सुधाकरो निर्वाचितो भवति। परन्तु जनतासु सुधाकरविषये द्वधीभावः परिलक्ष्यते। तदुच्यते "एकः पक्षः "सुधाकरो हत्यापराधी वर्तते। गृह्यतां स दण्डयतां सः" इति दीर्घस्वरेण घोषयामास

ततोऽपरः पक्षः सुधाकरो विजेजीययताम्।"[33] सुधाकरः राजनीतेः एतादृशं रूपं दृष्ट्वा व्याथितो भवति। तस्य सुरक्षार्थं राजरक्षकाः सुधाकरं परितः वर्तन्ते। तदुच्यते "कक्षे निरुद्ध इव सुधाकरो राजनीतेः स्वरूपमिदमवलोक्यात्मानं शतधा सहस्रधा भर्त्सयामास। स पक्षद्वयस्य कोलाहलं श्रृण्वन्नपि सत्यतो हृदयेन परमेश्वरं प्रार्थयति स्म तस्य युवकस्य प्राणरक्षणार्थम्।"[34] राजनीतिकदुश्चक्रेण सह सुधाकरो अनभिज्ञो आसीत्। तथापि राजनीतौ प्रविशति। परन्तु प्रजाजनानां मृत्युं दृष्ट्वा राजनीतेः त्यागपत्रं ददाति। तदुच्यते "नैष मम विजय एष भवतामेव विजयः। किन्तु यदद्य समभूत् स गोलिकाऽहतो युवा परलोकं गतस्तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा क्षुब्धोऽयं साम्प्रतिकापवित्रराजनीतिकर्दमात्। नैतिकं दायित्वं मत्वाहं सांसदपदात् स्वत्यागपत्रं घोषयामि।"[35]

उपसंहृतिः

स्वतन्त्रतायाः प्राक् समाजे यादृशी सामाजिकावस्था समस्या च वर्तते स्वतन्त्रतायाः परं तदपेक्षया समुन्नतिः भवति। परन्तु नूतनभावेन समस्या जाता। शिक्षायाअध्यापकानां छात्राणाञ्च मध्ये भ्रष्टाचारस्य गुरुत्वं परिलक्ष्यते। साम्प्रतिके समाजे प्रायशः जनाः दुश्चक्रेण पीडिताः भवन्ति। कथाकारेण प्रत्येकासु कथासु वर्णयति। समाजे सर्वतोभावेन समुन्नत्यां सर्वेषां सर्वासाञ्च कृते शिक्षायाः प्रयोजनं वर्तते। सर्वेषां नैतिकमूल्यस्य क्षयो भवति। सर्वेषां सर्वासाञ्च सुशिक्षया बुद्धिविकाशेन समाजस्य कल्याणं भवितुमर्हतीत्याशा कथाकारस्य कथायां परिलक्ष्यते।

पादटीका

1. "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।" सा.द.प्र.प.
2. "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्॥" सा.द.ष.प.

3. "श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा।" सा.द.६.३१३।
4. "आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा।
कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यञ्च पञ्चधा॥" अ.पु.अ.३३७।
5. सा.द.६.३३२-३३३।
6. पश्चातापः पृ.६
7. पश्चातापः पृ.७
8. पश्चातापः पृ.६
9. निर्णयः पृ.१६
10. निर्णयः पृ.१६
11. निर्णयः पृ.१८
12. निर्णयः पृ.१७
13. निर्णयः पृ.१७
14. निर्णयः पृ.१९
15. आन्दोलनम् पृ.२१
16. आन्दोलनम् पृ.२२
17. आन्दोलनम् पृ.२१
18. अयमहं भोः भवन्तः कीदृशाः? पृ.३६
19. अपराजिता पृ.१५
20. एकादशी पृ.५६
21. एकादशी पृ.५६
22. निरीक्षणम् पृ.२४
23. निरीक्षणम् पृ.२५
24. निरीक्षणम् पृ.२६
25. निरीक्षणम् पृ.२७
26. निरीक्षणम् पृ.२८
27. निरीक्षणम् पृ.२८
28. निरीक्षणम् पृ.३२
29. निरीक्षणम् पृ.३३
30. निरीक्षणम् पृ.२९
31. निरीक्षणम् पृ.३४

32. दुश्चक्रम् पृ.१४
33. दुःश्चक्रम् पृ.१४
34. दुःश्चक्रम् पृ.१४
35. दुःश्चक्रम् पृ.१५

सहायकग्रन्थसूची

1. द्विवेदी इच्छारामः; दिल्ली, नागप्रकाशकः, १९९५।
2. २.श्रेष्ठ रुचिकुलः, बीसंवी शताब्दी का संस्कृतलघुकथासाहित्य; नई दिल्ली, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,२००८।

ऋग्वेदीय-नैरुक्तपरम्परयोरालोके नाराशंसः

डॉ. सुकान्तार्यः*

उपोद्घातः

'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इति वचनमनुसृत्याखिलधर्ममूलं शब्दराशिः वेद एव अस्मान् प्रवर्त्तयति प्रवृत्तिमार्गे, तादृशस्य वेदस्य ज्ञानाय अपेक्षते वेदाङ्गानां ज्ञानम्। यास्काचार्यविरचितनिरुक्तशास्त्रे वैदिकशब्दानां निर्वचनानि दरीदृश्यन्ते। वैदिकशब्दकोषगतपञ्चाध्यात्मक-निघण्टुग्रन्थस्य व्याख्याग्रन्थेति वर्त्तते निरुक्तग्रन्थः। निरुक्तग्रन्थोऽसौ षड्वेदाङ्गष्वेपि परिगण्यते –

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते,

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्,

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥[1]

वेदार्थप्रतिपादने प्रकृष्टतमं साधकं यच्छास्त्रं तन्निरुक्तमित्यभिधीयते। वैदिकवाङ्मये यास्काचार्याद् प्रागेव बहवो निरुक्तकाराः आसन्, परन्तु सम्प्रति तेषामाचार्याणां निर्वचनग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते। वर्तमानकाले यास्काचार्यप्रणीत-निरुक्तशास्त्रस्यैव निर्वचनानि वेदार्थप्रतिपादने साधनानि सन्तीति। तत्रैव

* संस्कृत-प्रवक्ता, भेषजपटेलमहाविद्यालयः, डुडुका (हेमगिरिः), सुन्दरगडम्, उत्कलम्।

नैरुक्तपरम्परायां निर्वचनस्य ये सिद्धान्ताः दृश्यन्ते तेषां उत्पत्तिभूमिः ऋग्वेदसंहिता एवेति। यथा ऋक्षु नाराशंसस्योद्धरणत्वेनोपलभ्यते।

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विडा मनुष्वदिह चेतयन्ती।

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु॥[2]

इह निगमप्रमाणेन ज्ञायते यत् भारतीति आदित्यज्योतिः इडेति अग्नायी सरस्वतीति विद्युत् एताः तिस्रो देव्यः तिस्रो देवीः नाम्ना प्रसिद्धाः। **'तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः'** इति तिस्रो देवीः इत्यस्याः देवतायाः निर्वचनम्।[3] एवम्प्रकारेण ऋग्वेदीयमन्त्रेषु अनेकत्र बहूनि निर्वचनान्युपलभ्यन्ते।

आचार्यो यास्कस्य निरुक्तशास्त्रं भाषाविज्ञानक्षेत्रे सदा प्रकाशस्तम्भरूपेण प्रतिभाति। अस्य ग्रन्थविशेषस्य निर्वचनपद्धत्याः महत्त्वपूर्णेयं महनीयता यदस्य निर्वचनपद्धतिः भाषाशास्त्रमाधारीभूता विद्यते। निरुक्तशास्त्रस्य भाष्यकारः दुर्गाचार्यः निर्वचनस्य स्वरूपं प्रतिपादयन् प्राह- **अपिहितस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्यवचनं निर्वचनम्।**[4] अर्थात् स्थूलरुपेण परोक्षातिपरोक्षवृत्तिपदानां व्युत्पत्तिमूलकं विग्रहं नाम निर्वचनमिति।

अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्।[5]

वेदार्थनिर्णये अत्यन्तसहायकोऽयं वेदाङ्गग्रन्थः। ग्रन्थोऽयं त्रिषु काण्डेषु विभज्यते - **नैघण्टुक-नैगम-दैवतमिति। देवतानां देवतानाम्नां समूहो 'दैवतम्'।** तत्र दैवतकाण्डे अग्न्यादेः देवपत्नीपर्यन्तं १५१ देवतासंज्ञकानां पदानां सङ्कलनमुपलभ्यते। **'गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं काण्डम्। जहाद्युल्बमृवीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते। अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं दैवतं काण्डमुच्यते।'**[6]

देवतानिर्णयप्रकरणे यास्काचार्यानादिष्टदेवतामन्त्रेषूद्धरति यत् **'नाराशंसा इति नैरुक्ताः'**[7] इति। नरेति पदमुपपदभावेन विधीयते, तत्र **'आङ्'** उपसर्गपूर्वकं **'शंस्'** धातुना **'नराशंसः'** इति पदं निष्पन्नम्। यो देवता नरैरभीष्टसाधनार्थं प्रार्थनीयः, यं प्रति नरोऽभिलषितफललाभाय प्रार्थनां विधत्ते, स देवता **'नराशंसः'** इत्यभिधीयते। ऐतरेयब्राह्मणे[8] यदुच्यते प्रजानां वाणी एव **'नराशंसः'** इति। अत एवोच्यते **'नराशंसः'** इत्येतत्पदं सामान्यस्य देवतत्त्वस्येव वाचकमिति। मतमिदं समर्थयितुमृग्वेदीयर्चः प्रस्तुयन्ते -

नराशंसं सुधृष्टमपश्यं सप्रथस्तमम्। दिवो न सद्ममखसम्॥[9]

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिं नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः॥[10]

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः। कविर्हि मधुहस्त्यः॥[11]

नराशंस-सम्बन्धार्थः नाराशंस इति। निरुक्ताचार्यानुसारं यज्ञविधिमतिरिच्येदृशमन्त्राणां देवता नाराशंस एव भवति। नाराशंस पदस्यार्थो **यज्ञेति कात्थक्याचार्योऽग्निरितिशाकपूणिः।**[12] शतपथब्राह्मणे यज्ञविष्णवोर्मध्येऽभेदः दृष्टिमायाति - **'यज्ञो वै विष्णुः'**[13]। नैरुक्ताः विष्णविति मध्याह्नस्य सूर्येव (आदित्यस्य एकावस्था) मन्यन्ते। केचिद्वदन्ति क्रतुरेव यज्ञस्य उचितार्थः। यज्ञादेव जगदुत्पत्तिः 'तस्माद्यज्ञः श्रेष्ठतमः। यद्वस्तु कस्यापि नाम्ना न नियोज्यते, तस्य स्वामी व्यक्तिषूपलब्धेषु यः श्रेष्ठतमः, स एवाधिगच्छति - **'अपरिग्रहं च प्रधानगामि'**[14]**।** अतः उत्सनयज्ञर्चां देवता यज्ञेति विष्णुरेव विद्यते। नराशंसेति पार्थिवाग्नीत्याचार्यशाकपूणिः। ब्राह्मणग्रन्थेष्वप्युलभ्यते यद्देवेषु अग्निरेव भूयिष्ठगामी, स एव परमार्थतः सर्वदेवतात्मकः - **'अग्निर्वै सर्वा देवताः'**[15]। अतः शाकपूणिमतानुसारमुत्सनयज्ञेष्वनादिष्ट-देवतमन्त्राणां देवताग्निरिति।

दुर्गाचार्यरुभयोराचार्ययोर्मतं स्वीकरोति। इदमत्रावधेयं यत् नाराशंसेत्यनेन पदेन मनुष्येत्याभिधेयार्थः न गृह्यते। स्कन्दस्वामिना नाराशंसेति **'नर-मन्त्र-सोमाः'** इति पदस्यार्थं करोति। नाराशंसपदस्याग्निरित्यर्थः ऋग्वेदीयमन्त्रेषूपलभ्यते।[16] सोमार्थे नाराशंसपदस्य शिष्टप्रयोगः प्राप्यते **'देवोऽसि नराशंसः'**[17] इति। यास्काचार्यः सोमेत्यभिधेयार्थस्य प्रसङ्गे **'नाराशंसानभिप्रेत्य'**[18] इत्युद्धरति। अतः नाराशंस पदस्यार्थाः अग्निविष्णुसोममन्त्राः इति भवन्ति।

केचिद्वदन्तीत्युक्त्वा तदनुद्धरति दुर्गाचार्यः **'येन नराः प्रशंस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः'**[19] यैर्मन्त्रैर्मनुष्याः स्तूयन्ते ते मन्त्राः नाराशंसमन्त्राः इत्युच्यन्ते। ये मन्त्राः नराणां सर्वाकाङ्क्षाभिलाषाः पूरयन्ति, ते नाराशंसाः इति। परन्त्वयुक्तमेतद्यतोहि मन्त्राः दुर्बोधाः नराणामल्पबुद्धित्त्वात्। तेऽनाविष्कृतलिङ्ग-मन्त्राः देवता न भवितुमर्हन्ति।[20] परन्त्विहाचार्ययास्कः नाराशंसपदस्यार्थरूपेण मन्त्रपदन्नाङ्गीकरोति। अपि नाम मन्त्राः स्तूयन्ते? अत्राचार्यदुर्गः समादधाति यन्मन्त्राणां स्तुतिर्न क्रियते अपितु केवलं लक्षणमात्रमेव निर्दिश्यते तत्र याथार्थ्येन मनुष्याणामेव स्तुतिर्भवति। तर्हि सर्वे मनुष्याः कथन्न समामनन्ति? तर्हि समाजे सामान्येन मनुष्याणां स्तुतेरभावः दरीदृश्यते। तस्याभावे प्रजापालकस्य राज्ञः स्तुतिरेवोपपन्ना भवति, तत्रापि सर्वेषां राज्ञां स्तुतिर्नापितु तेषु राजस्सु केषाञ्चितामेव राज्ञां स्तुतिः सम्भवति। यथा हि महता दानेन तुष्टः महर्षि कक्षीवान्निजाश्रयदातारं राजानं भावव्ययं स्तौति।

अमन्दान् स्तोमान् प्रभरे मनीषा सिन्धावधिक्षियतौ भाव्यस्य।

यो मे सहस्रममिमीत तवानतूतो राजा श्रव उच्छमानः॥[21]

शौनकाचार्यस्याप्येदमेवाभिमतं यद्येषु ऋग्वैदिकृक्षु तत्कालीन-राज्ञाम्महीयसां लघीयसां मध्यमानाञ्च सर्वेषां कार्याणामुल्लेखः प्राप्यते। त एव ऋचः नाराशंसमन्त्राः मन्येरन्। यतोहि ऋग्वेदसंहितायाः दशमण्डलेष्वनेकत्रेतादृशैर्मन्त्रैर्राजानः स्तूयन्ते।

दुर्गाचार्यस्योपर्युक्तविवेचने केचन दोषाः दृग्गोचरीभवन्ति। यत्र दुर्गाचार्यानुसारं नाराशंसेति पदेन मनुष्येत्यर्थो गृह्यते। तत्र आचार्ययास्कस्य निर्वचनेन नाराशंसेत्येतस्य देवतावाचकपदस्यार्थः मन्त्रेति। अनेन निजकथनैर्निजपूर्वकथनस्य विरोधो परिलक्ष्यते। एतस्मात् निघण्टोः पञ्चमोऽध्यायस्य तृतीयपादस्य चतुर्थसूत्रादष्टाविंशतिसूत्रं यावत् सर्वाण्यपि देवतापदान्यनूदितप्राणवृत्तानि सन्ति। एतेष्वेव नाराशंसेति देवतापदं पठ्यते। एतस्मादस्य पदस्यार्थमनूदितप्राणवृत्तेरनुरूपं स्यादिति। यतोहि पदमिदं मनुष्यार्थवाचकस्य नरः इति पदस्य विपरीतप्रकृतेर्प्रतीकमात्रमेव वर्त्तते।

उपसंहारः

ऋग्वेदभाष्येषु **'नरहिताय शंस्यन्ते इति नाराशंसाः'** इति कश्चिदाचार्यसमया। परमात्मना नरहिताय स्वं वेदराशिज्ञानस्वरूपं प्रदत्तम्, तस्मादेव नैरुक्तदृष्ट्यानादिष्टदेवतामन्त्राणां देवता **'नाराशंसः'** इत्यभिधीयते।[22] अन्यतो मतमिदं यत् नरव्यवहारवर्णकत्वात् मन्त्राः **'नाराशंसः'** इत्युच्यन्ते।[23] परन्तु मतद्वयमेतदसङ्गतमुपपद्यते, यत एतादृश्यां परिस्थितौ केवलमस्पष्टलिङ्गमन्त्राणां **'नाराशंसः'** इति संज्ञा न युक्तियुक्ता। अतः निष्कर्षत्वेन अवश्यमेतन्मन्येत यन्मनुष्यैराशंसनीयाः प्रार्थनीयाः वा अनामदेवतास्ते **'नराशंसा'** इति, ये च मन्त्राः अनिर्दिष्टदेवतास्ते **'नाराशंसीया'** इत्यभिधीयन्ते।

पादटीका

1. पाणिनीयशिक्षा, ४१-४२
2. ऋग्वेदसंहिता, १०/११०/८
3. निरुक्तम्, ७/२/१२
4. दुर्गाचार्यः, निरुक्तवृत्तिः, पृ. १२१
5. आचार्यसायणकृत-ऋग्वेदभाष्योपद्घात उद्धृताः।
6. पूर्ववत्
7. निरुक्तम्, ७/१/४
8. ऐतरेयब्राह्मणम्, २/४/६, (प्रजा वै नरो वाक् शंसः)
9. ऋग्वेदसंहिता, १/१८/९
10. ऋग्वेदसंहिता, २/३८/१०
11. ऋग्वेदसंहिता, ५/५/२
12. निरुक्तम्, ८/२/२
13. शतपथब्राह्मणम्, १/१/२/१३
14. दुर्गाचार्यः, निरुक्तवृत्तिः, पृ., ६२७
15. ऐतरेयब्राह्मणम्, १/१/१
16. नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपह्वये। मधुजिह्वं हविष्कृतम्॥ ऋग्वेदसंहिता, १/३/३
    नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुम्नैरीमहे। रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन॥ ऋग्वेदसंहिता, १/१०६/४
17. शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्, ७/५/२२
18. निरुक्तम्, ११/५/५
19. निरुक्तम्, ९/९/९
20. दुर्गाचार्यः, निरुक्तवृत्तिः, पृ.६२९
21. ऋग्वेदसंहिता, १/१२६/१
22. चन्द्रमणिविद्यालङ्कारः, निरुक्तभाष्यम्, पृ.४७३
23. ब्रह्ममुनिः, निरुक्तसम्मर्शः, पृ.५६०

सहायकग्रन्थसूची

1. आचार्ययास्कः, ***निरुक्तम्,*** वैदिकयन्त्रालयः, अजमेर, राजस्थान, १९५७
2. टीका०- पण्डित-छज्जूरामशास्त्री-विद्यासागरः, ***निरुक्तम्,*** मोहनचन्द-लक्ष्मणदास-पब्लिकेशन्स, नवदेहली, १९६६
3. व्याख्या०- भगवद्दत्तः विद्यालङ्कारः, ***निरुक्तभाष्यम्,*** रामलालकपूरट्रस्ट, बहालगढ, सोनीपत, हरियाणाप्रदेशः, १९८१
4. पण्डितचन्द्रमणिविद्यालङ्कारः, ***निरुक्त-वेदार्थदीपकभाष्यम्,*** आर्यप्रकाशनम्, झज्जरः, हरियाणाप्रदेशः, १९८५
5. ब्रह्ममुनिः, ***निरुक्तसम्मर्शः,*** गुरुकुल-काँगडी-विश्वविद्यालयः, हरिद्वारम्, १९८५
6. सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता, ***ऋग्वेदसंहिता,*** भाग-२, तिलक-महाराष्ट्र-युनिवर्सिटी, वैदिक-संशोधन-मण्डलम्, १९३६
7. सम्पा०- मीमांसकः, युधिष्ठिरः, ***अष्टाध्यायीसूत्रपाठः*** - पाणिनि, रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ, सोनीपत, २०१९
8. सम्पा०- मीमांसकः, युधिष्ठिरः, ***धातुपाठः*** - पाणिनि, रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ, सोनीपत, २०१४
9. ***शतपथब्राह्मणम्,*** सायणभाष्यसहितम्, भारतीय-विद्या-प्रकाशनम्, देहली, १९८९
10. ***ऐतरेयब्राह्मणम्,*** सायणभाष्यसहितम्, सम्पा०- सुधाकरमालवीयः, तारा-प्रिण्टिङ्ग-वर्क्स, वाराणसी, १९८९
11. ***अमरकोशः,*** चौखम्बा-संस्कृत-संस्थान, वाराणसी, १९९५

भर्तृहरि निर्वेदनाटकस्य वैशिष्ट्यम्

विद्युत्प्रभावेहेरा*

उपक्रमः

म.म. हरिहरोपाध्यायो भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्य सफलरचयिता। नाटकस्यास्य समीक्षणेन विभिन्नदृष्ट्या भूरि वैशिष्ट्यं परिलक्ष्यते। अस्य नाटकस्य विशेषत्वमभिलक्ष्य विभिन्नसमये विभिन्नस्थानेषु प्रकाशनं जातमिति ज्ञायते। तत्र सामग्रिकविचारेण विविध वैशिष्ट्यं मूर्धन्यं राराजते। संस्कृतवाङ्मयस्य परम्परामनुसृत्य नाटकेऽस्मिन् यथार्थतया नान्दी प्रयुक्ताऽस्ति नान्द्यभिनयेन कथा प्रस्तावयति नान्द्यते सूत्रधारः इति। अत्र सूत्रधारेणोक्तम् –"अलमति विस्तरेण भो भो स्त्रिभूवनतरु (प्रभृति) वीजभूतस्य भगवतो भूतपेते भैरवेश्वरस्य यात्रायां सुलभाः सामाजिकाः! श्री हरिहरप्रणीतेन भर्तृहरिनिर्वेदनाम्ना शान्तरसप्रधानेन नाटकेन तानुपासितमीहेमहे। तत्र भवन्तः सावधाना भवन्तु।" अत्र नाटकारस्य नामप्रदर्शनेन शान्तरस एव अङ्गित्वेन प्रयुक्तरितिज्ञायते।

कूटशब्दाः - नाटकम्, रसः, सौन्दर्यम्, वैराग्यम्।

१. भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्य परिशीलनम् -

अन्यान्यग्रन्थेषु भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्थपद्यस्योद्धृतिरेव अन्यमेक वैशिष्ट्यम्। प्रभावती परिणयनाटके यथा – "प्रादुर्भूय....चीरेण चीर्णा।" मुक्तावली-व्याख्यायां यत् पद्यद्वयं मङ्गलाचरणरूपेण प्रदत्तं तत्र भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्य पद्यमेकं तथा प्रभावतीपरिणयस्य अन्यमेकं पद्यं गृहीतम्। रसमार्त्तण्डनामके

* शोधच्छात्रा (संस्कृतम्), महाराजाश्रीरामचन्द्रभञ्जदेओविश्वविद्यालयः, वारिपदा।

स्वकीयकाव्यशास्त्रीयग्रन्थे म.म. इन्द्रपतिमहोदयः शान्तरसस्योपरि विचार-प्रस्तुतिपूर्वकं लिखितवान् "श्रृङ्गारादिरनेकजनेममरणश्रेणी समासादितैरेणीदृक् प्रमुखैः स्वदीपकसखैरालम्बनैरर्जितः। अस्तैव क्षणिको रसः प्रतिफलं पर्यन्तवैरस्य भूर्ब्रह्माद्वैतसूखात्मकः परमविश्रान्तो रसः।" श्लोकोऽयं भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्यप्रथामाङ्कादुद्धृतः। अनेन इन्द्रप्रतिः हरिहरस्यानुजः तथानीलकण्ठस्य प्रौत्ररित्यपि सूचना प्राप्यते।

भर्तृहरिनिर्वेदस्यान्तिमे भरतवाक्यरूपेणयोगी गोरखनाथोऽपि उक्तवान् यथा-"तथापीजमस्तु साधोः सिद्ध्यतु कार्यमृध्यतु चिरं राजा प्रजारंजनाल्लक्ष्मीरक्षतपेक्षपातमधुरा भूयादुजारात्मनाम्। त्वद्बोधोतागमागतादथ सुहृत्सार्थात् सदर्थार्पणैरस्मिन् हारिहरीपरीक्षितगुणा क्रीणीतु गीगौरवम्।"

नाटकेऽस्मिन् पद्यद्वयस्य गूढविषयं समीक्षणेन ज्ञायते यत् यत्र कविः लक्ष्मी श्रेष्ठरूपेण सूचयितुमिच्छति यथा- "लक्ष्मीरक्षतपक्षपातमधुरा भूयादुजारात्मनाम्।" परन्तु यत्र लक्ष्मीतः सरस्वतीं श्रेष्ठरूपेण स्वीकरोति तत्र लक्ष्मीं पदं न लिखित्वा 'समुद्रत्मजा' इति पदं लिखति – "प्राक् प्राप्नोतु चिराद् गिरासहचरीमुद्रां समुद्रात्मजा...." इत्यादि अनेन स्पष्टी भवति यत् कवेः मातुनाम् अपि लक्ष्मीरस्ति।

अपि च केषुचित् स्थलेषु कविः 'लक्ष्मी' शब्दस्य प्रयोगं असाधुकार्यरूपेण न करोति। चतुर्थाङ्के द्वादशत्रयोदशश्लोकाभ्यां लक्ष्मीदेव्या आलोचना कृता। तत्र तस्याः परन्तु लक्ष्म्या प्रशंसा न कृता। तत्र पद्ययोः कुत्रापि प्रत्यक्षभावेन 'लक्ष्मी' इति शब्दस्य नाम नास्ति, परन्तु पर्यायवाचिशब्दानां प्र.गः कृतः। एकस्मिन् पद्ये 'पापीयसी श्रीरियम्' इत्युक्ता। अन्यस्मिन् पद्येतु 'एनामङ्कचरीं विधाय कमलां के नाम पारंगताः' इत्युक्तया। यथा –

उद्धूता किमु कालकूटकटुतामम्भः क्षरद्रूपता-
मौर्वस्योष्मलतां तरङ्गचलनामादाय वारान्निधेः।
नास्प्राक्षीदपि किं सुधामधुरतां न स्वस्तरोस्त्यागितां
नापीन्दोः परलोचनप्रणयितां पापीयसी श्रीरियम्।।[1]

पुनरप्यपरं पद्यं यथा –

स्वाराज्यान्नहुषः पपात चकमे चन्द्रोऽपि गुर्वङ्गना-
मिन्द्रो गोतमगेहिनीमपि गतः पातालमूलं वलिः।
मग्ना एव चिरं महोर्मिषु परं संसारवारांनिधे-
रेनामङ्कचरीं विधाय कमलां के नाम पारं गताः।[2]

उपरोक्त प्रथमपद्यस्य चतुर्थपादे 'पापीयसी श्रीरियम्' इत्यत्र श्रीशब्दस्य प्रयोगः कृतः। तथैव द्वितीयपद्यस्य चतुर्थपादेऽपि 'विधाय कमलां' इत्यत्र कमलाशब्दस्य प्रयोगो विहितः।

भर्तृहरिनिर्वेदनाटके हरिहरोपाध्यायो मङ्गलाचरणावसरे पाठकानां कृते मङ्गलं शान्ति वेच्छति–

शैत्यायादृत्य मूर्ध्वा रजनि करकला जाह्नवी चोपनीता
यत्राङ्गोत्तापभीता पदमपि न जटाजूटतोऽधः प्रपदे।
प्राणान्हातुं निपीतं विषमपि हृदयं नाविशद्दाहभीत्या
शम्भोः सत्यावियोगं तमपि शमितवत्यस्तु शान्तिः शिवायः॥[3]

अर्थात् यत्र यस्मिन् सतीवियोगे शिवेन वियोगदुःखाग्नितापशमनाय चन्द्रस्य कला गङ्गा च मूर्धि स्थापिताऽपि शिवस्य दुर्विषहशरीरोग्मणा भीता सती जटाजूटतः अधः पदं किञ्चिदपि प्राप्ता, किन्तु तत्रैव सन्ततं स्थिता। ततश्च अनायत्या प्राणान् त्यक्तु कालकूटगरलं निपीतम्। तदपि शरीरोष्मसन्तापभयेन हृदयं न प्रविवेश। किन्तु शितिकण्ठतामापादयत् कण्ठ एव तस्थौ, तादृशमपि शिवस्य दक्षपुत्र्या

सह वियोगं शमितवती शान्तिरूपशमरूपा सामाजिकानां शाश्वतकल्याणाय अस्तु। पद्येस्मिन्नपि कर्तुः हरिहरपाध्यायस्य संप्रदायविषये सूचना प्राप्यते। तदनुसारं ग्रन्थकारः शैव आसीदिति स्पष्टं ज्ञायते।

२. प्रबन्धस्य सदृष्टान्तं समीक्षणम्

प्रस्तुतेऽस्मिन् नाटके विभिन्नपद्येषु विविधाः सूक्तयः परिलक्ष्यन्ते। तत्र केषुचित् स्थलेषु दृष्टान्तत्वेन प्रदर्श्यते।

नाटकस्य द्वितीयोङ्के प्रथमश्लोको यथा-

अप्यलीकं प्रियमरणं श्रुत्वा मृतायास्तव कीर्त्या।
कार्यगुरुरित्यद्य प्रणयस्य प्रणाशितमयशः।।

अत्र यदा राज्ञः मिथ्यामृत्युसमाचारं श्रुत्वा राज्ञी मृता भवति, ततः परं चेटीद्वयस्योक्तिरियम्। ते वदतः- हे देवि! भवती स्वामिनो मिथ्यासमाचारं श्रुत्वापि स्वयं मृत्युं गता। फलतो भवत्याः कीर्त्तिः प्रणयस्य तामपकीर्त्तिं समापयति। न हि स्वार्थसाधनमात्रं प्रणयफलमपि तु प्रणयजीवनाधीनजीवनमपि इत्यावेदितमिति भावः।

राज्ञा वियोगेन धैर्य्यच्युतिमाश्रित्य राज्ञो भर्तृहरेरुक्तिरियं यथा –

हित्वा मां विधिहतमेष जीवलोका-
दाश्वासः सुखमनया सह प्रयातः।
धिक्प्राणांस्तजनुसृतानितो बतैवं
दुदैवं समवरुणद्धि कः प्रकारः।।[4]

अर्थादिग आश्वासः (धैर्यावलम्बनम्) विधिना हतमस्ति। मत् प्रियया सहानायासेन प्रस्थितम्। अस्माज्जीवलोकात् सदनुसृतान् आश्वासानुगतान् प्राणान्

दुर्दैवं एवं निवारयतीति खेदस्य विषयः। नास्ति प्रतिकूलदैवोपरोधे कश्चन प्रकार इति सानुशयोक्तिः।

प्रियवस्तुनो महत्त्वप्रतिपादनावसरे पद्यमेकं यथा –

प्रियस्य वस्तुनो नाम गुणान्को गणयिष्यति।
स्नेहेनोपहृताः सर्वे तत्रैव सुखहेतवः।।[5]

अत्रापि राजा विवेचयति यत् प्रियस्याभिमतस्य गुणान् कोऽपि गणयितुं समर्थो न भविष्यति। स्नेहेन सर्वाणि सुखसाधनानि प्रियवस्तुनि तत्रैव एकत्रीभूय स्थापिताः भवन्ति। तथापि अशक्यप्रतीकारे विनष्टे वस्तुनि अनुतापो निरर्थको भवति।

दीपतलान्दखार इति न्यायेन योगिनो मुखेन समुतास्थापितेयमुक्तिः यथा–

परोपदेशे पाण्डित्यमिदं मूढस्य गीयते।
तमः समाश्रितस्यैव दीपस्यान्य प्रकाशनम्।।[6]

अत्र कथ्यते यद् मूढस्य स्वयं युक्तायुक्तविचारविधुरस्य पुंस इदं पाण्डित्यमिति भण्यते। अत्र दृष्टान्तर्यथा तमः समाश्रितस्य तमसि वर्त्तमानस्य स्वयं सम्यक् मार्गमनवलोकयतो दीपहस्तस्य पुंसः दीपेनान्यप्रकाशनमिति।

अस्माकं विवेकिनां धनं सर्वथा दुःखकरमेव। यतोऽन्येषां प्राणान् पीडयित् सन्ततं चौरादिकर्तृकापहारशङ्कया दोदूयमानैः प्राणैः रक्षितुं योग्यं भवति, ततश्चोत्पन्नाल्पोऽपि व्ययो क्लेशकरं भवति। यदुक्तम् –

प्राप्यं प्राणान् पीडयित्वा परेषां
रक्ष्यं प्राणैः पीड्यमानैः स्वकीयः।
अव्युत्पन्नाल्पव्ययं प्राणकष्टं

नष्टं प्राणग्राहि वित्तं विपन्नः।।[7]

३. आध्यात्मिकं वैशिष्ट्यम्

समुपन्यस्तं भर्तृहरिनिर्वेदनाटके कविना वैराग्यात्मकं चिन्तनं यथा-

ममामी चामीषामहमिति भृशं मूढमनसां
सुतो मित्रं ज्ञातिः पर इति परिभ्राम्यति मतिः।
अथायं व्यामोहो व्यगमदनुपेयां वसुमती-
मुपेयाद्यः कश्चिन्ननु किमिव न च्छिन्नमभवत्।।[8]

अर्थादमी मम वान्धवाः, अमीषां चाहं वान्धव इति मुर्खजनानां वुद्धिः। अयं पुत्रः, अयं वन्धुः, अयं ज्ञातिः, अयं शत्रुश्चेतिरूपेता सर्वतो व्यामोहमावहति। परन्तु ममायं व्यामोहः (अज्ञानं) दुरं गतः। अतएव यः कश्चित् यदेव प्राप्नोतु, तत्रास्माकं किमिव विनष्टमभवन्न किमपीत्यर्थः।

आध्यात्मिकवैशिष्ट्य प्रतिपादनावसरेऽपि भर्तृहरिणोक्तम्-

“सच्चिद्बोधमात्रेणार्चनीये भगवति नारायणे किमितरदेवतानामाराधनेन।” पुनरप्युक्तम्-

स्वाधीनस्वामिकायाः किमितपुरुषैः किं महाग्नौ स्फुलिङ्गैः,
खद्योतैः किं सुधांशौ समुदायिनि कणैर्भक्षितैर्भूभूजः किम्।
किं कूपैर्नाकनद्याममृतरसभूजां भेषजैः किं विधेयं,
स्वात्मा नारायणोऽन्तः स्फुरति यदि रतिर्दैवतैः कैवतैर्नः।।[9]

अस्य पद्यानुसारं यथा प्रतिवतायां इतरपुरुषैः प्रयोजनं नास्ति, महाग्नौ सति अग्निकणानां आवश्यकता नास्ति, चन्द्रे समुदिते सति खद्योतानां आवश्यकता नास्ति, राज्ञ अतिसूक्ष्मैः धान्याशैः भक्षतास्य प्रयोजनीयता नास्ति, गङ्गानद्, सत्यां कूपानां मून्, नास्ति, अमृतरसभूजां देवानां कृते औषधानामावश्यकता नास्ति

तथैव स्वयं नारायणो यदि हृदयाकाशे देदीप्यते तर्हि अन्यदेवानां कृते पूजनस्यावश्यकता नास्ति।

नार्याः सौन्दर्यं साधारणतः पुरुषस्य कृते मोहात्मकं भवति। चञ्चलनेत्रायाः भानुमत्याः दृष्टिरेखां दृष्ट्वा राजा स्वागतं चिन्तयति-

किं न्वेत एव तरलाम्बुरुहायताक्ष्या-
स्ते कालकूटकटवः कुटिलाः कटाक्षाः
येषु क्षणं निपतितेषु निमग्नमासी-
न्मोहान्धकार कुहरे मुहुरेव चेतः।।[10]

अर्थात् ते अनेकशः दृष्टपूर्वाः कालकूटगरलवत् तीक्ष्णा भावभङ्गुरा चञ्चले कमले इव दीर्घ अक्षिणी यस्यास्तस्याः तरुण्याः दृग्भङ्ग्य एत एव किन्तु? येषु कटाक्षेषु निपतितेषु हृदये निविष्टे। सत्सु क्षणं व्याप्य मूर्च्छावस्था एवान्धकारप्रधानं वारम्बारमेव निमग्नमासीत् ।

४. भर्तृहरिनाटकस्य अनुप्रेक्षाः-

भर्तृहरि नाटकस्य समीक्षणं समासेन विधाय मया वक्ष्यमाणरीत्या अनुप्रेक्षा समुपन्यस्ता। यतः –

कष्ट एष तरलस्तरुणीनां भावभङ्गुरदृगन्तनिपातः।
एष चेन्मनसि लब्धविपाकः किं करिष्यति विवेकवराकः।।[11]

अर्थादिदमेव दुःखं यत् तरुणीनां भावभङ्गुरः कटाक्षविक्षपो यदि हृदयस्योपरि पतति तर्हि निरूपायो विवेकः किं करिष्यति? अन्यस्मिन् पद्येऽपि यथा –

तामसी सा मसीवृष्टिर्यावदावरणं हृदः
दृगभङ्गी तावदानङ्गी हारिणी हरिणीदृशः।।[12]

अर्थात् तमोगुणमयी अन्धकारप्राया साऽनुभूतपूर्वा अज्ञानरूपा मसीवृष्टिस्तत्तुल्या चित्तस्यावरणं मृगनेत्रायाः कामिन्या मनोभवसम्बन्धिनी दृग्भङ्गी प्रसह्य वशकारिणी भवति।

अन्यस्मिन् पद्ये राजाभर्तृहरिः युवावस्थां व्याधिना सह तुलयति –

कामं दुर्विषहज्वरं जनयति व्याघूर्णयत्यक्षिणी
गात्राण्यूरुनितम्बगण्डहृदयान्युच्छूनयत्युल्बणम्।
तां तां दुर्विकृतिं करोति सुहृदो गाढं व्यथ्यन्ते यया
व्याधिर्यौवनमात्मनाशनियतः के ते ग्रहण्यादयः।।[13]

अर्थात् यौवनं दुःसहनीयं कामज्वरं जनयति, नेत्रे विशेषणासमन्ताद् भ्रमयति, नितम्ब कपोलहृदयादिशरीरोवयवान् समुन्नतं करोति, तादृशं दृष्टविकारं करोति पित्रादयो भृशं व्यथां प्राप्नुवन्ति एवं प्रकारेण सम्पूर्ण नाटके असंख्योपदेशात्मिकारुक्तयः सन्ति।

सन्थसम्राट् भर्तृहरि वैरागी संजातः। असौ राजपदं विहाय शान्तेरनुसन्धान पूर्वकं योगी अभवत्। सोऽपि पत्नीपुत्रपरिजनानामनुरोधं न स्वीकृत्य राजवन्धनात् दूरे स्थित्वा मुक्तिप्राप्त्यर्थं समीचीनमार्गं गृहीतवान्। तस्य वनस्थली "भर्तृहरिगुम्फा" एव उज्जयिन्याः दर्शनीयं स्थानम्। कश्चिदुक्तवान् यत् भर्तृहरिनिर्वेदनाटकानुसारं योगिना गोरक्षनाथेनासौ भर्तृहरिः वैराग्यं प्राप्तवान्। नाटके कविः स्वातन्त्र्येन भर्तृहरिं गोरक्षनाथेन रमणीयां घटनां विरच्य वैराग्योद्रेकार्थं प्रचेष्टां कारितवान्। भर्तृहरेः वैराग्यकथायां भिन्नताऽपि दृश्यते। भर्तृहरिनिर्वेदकारस्य कल्पना लोककथायारुपरि आधारिता। 'राजाभरथरी' अभिनयः तथा वैराग्यशतकस्योपरि विदुषां स्वीकरणे पर्याप्तप्रभेदोऽस्ति। 'राजाभरथरी' अभिनये भर्तृहरेः पत्नी पिश्नाला इति कथ्यते।

तथैव राजा तत्र 'भिक्षा दे मा पिङ्गला' इति गीतमपि गायाति । एतासु कथासु इतिहासस्यन्वेषणं निरर्थकम्, परन्तु अत्र मनोरञ्जनरूपेण ग्रहणीयते समीचीना भविष्यति। इत्थं 'नेह्यमूला प्रसिद्धिः' इत्यनुसारं त्रिषु एकं साम्यं यत् भर्तृहरिः वैरागी संजात, सर्वं विहाय वनं च गतवान्।

विषयेऽस्मिन् राजाराधिकारमणप्रसादसिंहोऽपि स्वकीये 'सूरदास' इति हिन्दी उपन्यासे सूचितवान्। तत्र निम्नप्रकारेणोपाख्यानं श्रूयते। एकदा भगवान् तपस्याया प्रसन्नोभूत्ला कस्मैश्चिद् योगिने फलमेकं दत्तवान्। फलस्यास्य विशेषत्वमिदं यत् यः कोऽपि फलमिमं खादिष्यति स एव चिरयौवनं प्राप्स्यति। योगी चिरयैवनप्राप्त्यर्थं स्वयमिच्छुको नासीत्। असौ चिन्तितवान् यत् भर्तृहरिं फलस्यास्य प्रदानेन स एव चिर योवनं प्राप्य दीर्घकालं प्रजा रक्षिष्यकि राजा योगिनः फलं गृहीत्वा स्वराज्यै प्रदत्तवानाज्ञी अपि फलं न भूक्त्वा एकस्मे प्रहरिणो दत्तवती। प्हरी अपि नगरस्य चर्चितायै गणिकायै फलमिदं दत्तवान्। गणिका चिन्तीतवती- यद्यहं खादिष्यामि तर्हि चिरकालं यावत् ममाकार्यात् मुक्तिः न प्राप्स्यति, किन्तु यदि राज्ञे भर्तृहरिणे दास्यामि तर्हि असौ अनन्तकालं दक्षतया राज्यं परिचालयिष्यति। यद्वारा प्रजाः सुखिनो भविष्यन्ति। अत एव सा गणिका राज्ञे दत्तवती। फलं दृष्ट्वा राजा चिन्तितवान् फलमिदं गणिका कथं प्राप्तवती। अहं राज्ञै दत्तवान्। तदनन्तरं राजा वास्तववृत्तान्तं ज्ञात्वा वैरागी संजातः।

नाटकेऽस्मिन् भर्तृहरेः पन्त्या नाम 'भानुमती' इति चित्रिता। लोककथानुसारं केचिद् वदन्ति यद् यदा भर्तृहरिः योगी अभवत्। तदनन्तरं तस्यानुजो विक्रमादित्य राजा अभवत्। यदा विक्रमादित्ये भारतसम्राट् संजातः तदा तस्य मातुलो वङ्गनरेशो राजा गोपीचन्दः ज्ञातवान् यद् भर्तृहरिः गोरक्षनाथेन ज्ञानं लब्ध्व सकलेश्वर्यं विहाय योगी अभवत्। आचार्यपारसेनानथसरस्वत्याः सूचनानुसारं भर्तृहरि-गोपीचन्द्रयोर्मध्ये पारिवारिक-पार्थक्यमासीत्। भर्तृहरिः

सांसारिकवैराग्येन योगी भवितु वाध्योऽभवत्। परन्तु गोपीचान्दस्य पत्नी सवीमिन अनुकूलपरायाणा साधिका आसीत्। गोपीचन्दस्य माता मैनावती अपि स्वसदाचरणेन पुत्रगोपीचन्द्रस्य योगीमार्गे गमनार्थं सहयोगं कृतवती। एताः सर्वाः कथा लोकपरंपराप्रचलितमाध्यमेन लोकनाचकमाध्यमेन च दृश्यन्ते।

५. उपसंहारः

भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्य प्रणयनं नूलं साहसिकपदक्षेपस्य निदर्शनम्। विद्वांसो यदा अनुभूतवन्तो यत् श्रृङ्गार-वीररसप्रधाननाटकेषु किमपि नूतनत्वं न लक्ष्यते, पुनः परिश्रमसाध्यं दुर्बोध्यं शास्त्रीयतत्त्वः सरलतया जनानं हृदयं नाटकमाध्यमेन आकर्षयति तदा ते नूतनं प्रकाराणि नाटकानि विरचयितुं प्रारब्धवन्तः। यदेव शास्त्रीयनाटकं प्रतीकनाटकं वा कथ्यते श्रृङ्गाररसमाश्रित्य नाटकप्रणयनक्षेत्रे यथा महाकवेः कालिदासस्य स्थानम्, करुणरससमाश्रित्य यथा भवभूतेः अद्वितीयं स्थानं विद्यते तथैव शान्तरससमाश्रित्य हरिहरोपाध्यायकृतस्य भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्य स्थानमद्वितीयं स्वतन्त्रं च। नाटकमिदं सर्वलक्षणसंयुक्तम्। अत्र प्रारम्भतो। न्तं यावत् नाटकीयतायाः निर्वहणं यथार्थभावेन कृतम्। अत्र नाट्यकारस्य कल्पनाशक्तिः समुन्नताः ज्ञायते।

रङ्गमञ्चदृष्ट्या नाटकमिदं भृणं लोकप्रियमासीत्। न केवलं मिथिलायां समग्रभारतवर्षेऽपि नाटकस्य मञ्चस्थकृतम्। नाटककमिदं एवं भूतं लोकप्रियमासीद् यत् भारतवर्षस्योत्तराद् दक्षिणं यावदस्यानुवादो कृतः। वहिर्देशेऽपि आमेरिकायां अस्योपरि कार्य कृतम् । १९९४ खीष्टाब्दे नवदिल्लीस्थ राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानस्य वार्षिकोत्सवः संजातः। तत्र भारतवर्षस्य सर्वासां संस्कृतशिक्षणसंस्थानां नाटकप्रतियोगितायां योगदानमासीत्। दिवसत्रयात्मकस्यास्य वार्षिकोत्सवस्य प्रतिययोगितायां कर्णाटकस्थ श्रृङ्गेरीतः

राजीवगान्धी केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य छात्रछात्रीभिः नाटकमिदं रमणीयतया अभिनीतमासीत्। तत्र प्रतियोगितायां अभिनीतं भर्तृहरिनिर्वेदनाटकं प्रथमस्थानम् प्राप्तम्। एवमपि सर्वोत्तमपुरुषः कलाकारः, सर्वोत्तमा नारी अभिनेत्री, सर्वोत्तम निर्देशकश्चादयः भारतसर्वकारस्य तत्कालीनमानवसंसाधन-विकासमन्त्रणालयपक्षतः सप्रशंसनं पुरस्कारान् लब्धवन्तः। एवं प्रकारेण विभिन्नदृष्ट्या भर्तृहरिनिर्वेदनाटकस्य वैशिष्ट्यं स्पष्टमनुभूयते।

पादटीका

1. भर्तृहरिनिर्वेदनाटकम्, ४/१२, पृ. १०१, (प्रकाशिका श्रीमती नन्दा झा, जयश्रीप्रकाशनम्, पुरी-७५२००१, प्रथमसंस्करणम् १९२७ शकाब्दः ।
2. तत्रैव - ४/१३, पृ - १०२।
3. तत्रैव - १/१, पृ - १।
4. तत्रैव - २/१०, पृ - ४१।
5. तत्रैव - ३/६, पू - ६०।
6. तत्रैव - ३/१५, पृ - ७३।
7. तत्रैव - ४/५, पृ - ९१।
8. तत्रैव - ४/११, पृ - १००।
9. तत्रैव - ४/१४, पृ - १०५।
10. तत्रैव - ५/२, पृ - ११६।
11. तत्रैव - ५/३, पृ - ११७।
12. तत्रैव - ५/४, पृ - ११८।
13. तत्रैव - ५/१६, पृ - १३६।

भारतीयज्ञानपरम्पराधारेण संस्कृतसाहित्ये समरसता

डॉ. जगमोहान-आचार्यः*

उपक्रमः

आधुनिकसमाजः विविधता, विचारधारात्मकमतभेदेन तथा सामाजीक असामञ्जस्यकारणतः बहुबिध समस्यायाः समुखिनं करोति। भारतीयज्ञानपरम्परायां निहितः समरसतायाः चिन्तनम् अधुना अत्यन्तं प्रासंगिकम् अस्ति। संस्कृतसाहित्ये न केवलं काव्यात्मकं अभिव्यक्तिः अपितु तत् सामाजिकं नैतिकं आध्यात्मिकं च मूल्यं समन्वयेन वर्तन्ते। एतेन कारणेन एव भारते भाति भारतीयता, भारते भाति समरसता। आधुनिकतायाः अत्यधिकं स्वीकरणेन आत्मीयतायाः कुताऽपि दोषदर्शनं भवति। आत्मीयता नाम समरसतायाः अपि। संस्कृतसाहित्ये समरसतायाः बहुः प्रयोगः प्राचीनसाहित्यतः आरभ्य अधुनपि कवयः कुर्वन्ति। मध्ये मध्ये वाह्य प्रभावेण समानता न दृश्यते।

समरसता इति शब्दस्य अर्थः भेदेषु अपि ऐक्यभावः, समानभावना, सौहार्द च। समरसता इति समानार्थकाः शब्दाः ऐक्यम्, सौहार्दम्, सामञ्जस्यम्, सद्भावःच। समरसता समाजस्य दृढिकरणाय सकारात्मकचिन्तमं नीत्वा अग्रे गमनाय नव नव प्रतिभायां तत्ववोधनाय आवश्यकम्। यद्यपि समरसता इति शब्दः आधुनिकप्रयोगे अधिकं दृश्यते, तथापि तस्य भावः तद्यथा, ऐक्यभावः, सौहार्दम्, समभावः प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये सर्वत्र व्याप्तः अस्ति।

समरसता समानता इति अनयोः मध्ये महत्त्वपूर्ण भेदः अस्ति। तद्यथा समानता (Equality) बाह्यस्तरे तथा समरसता (Harmony) आत्मस्तरे

---

* Associate Professor, Kharagpur College, Inda, Paschim Medinipur, West Bengal, Pin- 721305. Ph- 9002231586.

ऐक्यभावं निर्मिति। भेदेषु अपि ऐक्यदर्शनं, विरोधेषु अपि सौहार्दभावः एषा एव संस्कृतसाहित्ये समरसता।

शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्ये समरसता केवलं सामाजिकगुणः न, अपि तु दार्शनिकतत्त्वम्, नैतिकमूल्यम्, आध्यात्मिकसाधना, सांस्कृतिकदृष्टिः इत्येतेषां समन्वितं स्वरूपम्। अतः समरसता भारतीयसंस्कृतेः प्राणस्वरूपा इति निःसन्देहम्।

समरसता शब्द 'सम्' उपसर्ग तथा 'रस' धातुनिष्पन्न। सामान्य अर्थः समभावस्य अनुभूतिः। समाजे, चिन्तने, आचरणे च भेदभावः विहाय सर्वेषां मध्ये ऐक्यबुद्धिः, समभावः, सौहार्द च दृश्यते, सा एव समरसता।

वैदिकसाहित्ये समरसता

वैदिकसाहित्ये मानवस्य, प्रकृतेः, देवतानां च मध्ये यः सौम्यः समन्वयः दृश्यते, स एव समरसतायाः आदर्शरूपम्। ऋग्वेदादिषु संहिता उपनिषद्सु च समरसतायाः आरण्यक-ब्राह्मण-बहवः सूक्ष्माः स्थूलाः च निर्देशाः उपलब्धाः सन्ति। वैदिकसाहित्ये समरसता केवलं सामाजिकनीतिः न, अपि तु सामाजिकसंस्कृतिविभेदैः विदीर्णे धर्म-आध्यात्मिकजीवनदृष्टिः। आधुनिकयुगे जाति-दार्शनिक-समाजे वैदिकसमरसतायाः चिन्तनं विश्वमानवतायाः दृढाधारः भवितुमर्हति। वैदिकदृष्ट्या जगत् एकमेव तत्त्वम् ऋतं आश्रित्य व्यवस्थितम्। सर्वेषां भूतानां परस्परसामञ्जस्यं ऋतस्य परिणामः। उक्तं यथा ऋग्वेदे-

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत। (ऋग्वेदः १०.१९०.१)

अत्र ऋत-सत्ययोः ऐक्यं जगतःआधारभुतः। कोऽपि भेदः नास्ति तत्। नैतिक-सामाजिक-दार्शनिक-समरसतायाः आधारः सृष्टि रहस्यम्। समाजे

पारस्परिकसहयोगः, समभावः च वैदिकधर्मस्य लक्ष्यं। ऋग्वेदे सामाजिकसमरसतायाः प्रचलितः मन्त्र, तद्यथा-

संगच्छध्वं संवदध्वं
सं वो मनांसि जानताम्। (ऋग्वेद १०.१९१.२)

संगच्छध्वम् इति पदेन सर्वेषां एकमार्गेण गमनम्, संवदध्वम् इत्यनेन परस्परसम्मतिवादः, सं वो मनांसि जानताम् इत्यनेन मानसैक्यं निर्दिश्यते। सामाजिक-मानसिक-ऐक्यस्य स्पष्टः वैदिकाह्वानमिदं। पूर्णतः संज्ञानसूक्तमेव (ऋग्वेदः १०.२.१९१.-४) समानतायाः समरसतायाः ऐक्यभावस्य सूक्तम्। सायणाचार्येण संवदध्वं इति व्याख्यायां वदति, सं वदध्वं सह वदत। परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति। अयं मन्त्रः सामाजिकमूलतत्त्वं जीवनस्य-आध्यात्मिक- समरसताम् उपदिशति। मानवप्रकृत्योः समरसता विषये अथर्ववेदे सुपरिचितः सूक्तं भूमिसूक्तं। वैदिकदृष्ट्या प्रकृतिः मातृवत् पूजनीया, तद्यथा, माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः। (अथर्ववेदः १२.१.१२) मानवस्य भूम्या सह मातृपर्यावरणीयसमरसतायाः पुत्रसम्बन्धः- सूचकः। अस्मिन् प्रसङ्गे सर्वे सामाजिकाः एव स्वीकरणीयाः। न तु जाति गोष्ठि भित्तिकः।

अथर्ववेदस्य सांमनस्य सूक्ते उक्तमस्ति सहृदयं सामनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः। (अथर्ववेद ३.३०.१) मन्त्रस्य भावार्थः परस्परं सहृदयत्वं, समानमनस्कता सदैव हितसाधनाय एव। समानतायाः वोधकः।

सत् एकमेव अस्ति, किन्तु विप्राः, ऋषयः, ज्ञानीजनाः वा तत् बहुधा, विविधनामभिः एवं विविधदृष्टिभिः वदन्ति। मन्त्रवाक्यम् यथा ऋग्वेदे-

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद् विप्राः बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥

(ऋग्वेदः १.१६४.४६)

सत्यं एकमेव, अभिव्यक्तयः अनेकाः। तत्वतः एकता परन्तु व्यवहारतः विविधता। विविधता नाम समन्वयवोधः। एषा वैदिकसमरसता दर्शनम्। इत्येतत् भारतीयदर्शनस्य समरसतासूत्रम्- एतदेव तत्त्वं रामायणे, महाभारते, पुराणेषु च विविधरूपेण विकसितं दृश्यते। तात्विक-समरसता, धार्मिक-समरसता सामाजिक-समरसता च सर्वं एव विविधरूपेण प्रतिभाति।

उपनिषद्सु समरसता परमावधिं प्राप्नोति। जीवात्मा ब्रह्मणैव अभिन्नः। तद्यथा, सर्वं खल्विदं ब्रह्म। (छान्दोग्योपनिषद् ३.१४.१) महावाक्यमिदम्। सर्वं खल्विदं ब्रह्म इति बोधात् जाति-भाषा-धर्म-भेदाः गौणाः भवन्ति। सर्वेषु भूतेषु एकमेव ब्रह्म इति दृष्ट्या विश्वसमरसता स्वयमेव सिध्यति। यत्किञ्चिदपि दृश्यते, श्रूयते, चिन्त्यते च तत्सर्वं निश्चयेन ब्रह्मैव।

पुनः अहं ब्रह्मास्मि। (बृहदारण्यकोपनिषद्-१.४.१०) अत्र आध्यात्मिक-समरसतायाः परमोच्चः सिद्धान्तः प्रतिपाद्यते। यदा अहं ब्रह्मास्मि इति बोधः दृढीभवति, तदा मम आत्मा एव सर्वेषां भूतानाम् आत्मा इति अनुभूयते। अहं त्वम् भेदबुद्धिः नश्यति। परपीडा स्वपीडावत् अनुभूयते।

ईशोपनिषदः प्रथममन्त्रे, ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्। (ईशोपनिषद्-१) एतत् चराचरात्मकं सम्पूर्णं जगत् ईश्वरेण व्याप्यं तेन अधिष्ठितं च। इत्यत् पश्यामः यत् यदा सर्वं जगत् ईश्वरावृतं दृश्यते, तदा उच्च-नीच-पवित्र-अपवित्र-भेदः नास्ति। अयं एव समदर्शनस्य तात्त्विकः आधारः। यदा सर्वं ईशावास्यम् इति बोधः जायते, तदा स्व-पर-भेदबुद्धिः शिथिलीभवति। सर्वे प्राणी ईश्वरस्य आवासरूपाः इति दृष्टिः दृढीभवति। हिंसा, शोषणं, लोभः च नैतिकतया निवार्यन्ते। अतः अयं मन्त्रः सामाजिकसमरसतायाः, पर्यावरण-सन्तुलनस्य, नैतिकजीवनस्य मूलाधारः भवति।

रामायणे समरसता

रामः सर्वभूतसमदर्शी। श्रीरामस्य दृष्टिः वर्ण-जाति-आश्रयभेदातीताः। आत्मवत् सर्वभूतेषु यत् चिन्तनं तस्य सुन्दरं उदाहरणं रामायणम्। रामायणे सामाजिक-समरसतायाः उदाहरणं राम-निषादराजगुहयोः मित्ता। निषादराजः गुहः आदिवासी समुदायस्य प्रतिनिधिः। भगवान् श्रीरामः वनवासकाले गङ्गातटं प्राप्तवान्। तत्र निषादराजः गुहः रामं दृष्ट्वाऽतिथिधर्मेण, स्नेहेन, भक्त्या च स्वागतम् अकरोत्। रामः तं भ्रातृवत् आलिङ्गति। रामः अपि गुहं जाति-वर्णभेदं विना स्वमित्रत्वेन स्वीकृतवान्। लक्ष्मणं रामः वदति हे लक्ष्मण! एषः निषादराजः मम सखा अस्ति। तद्यथा, सखा मे गच्छ सौमित्रे निषादाधिपतेः वशे एषावर्णभेदातीतसमरसता । अत्र रामः स्पष्टं दर्शयति यत् मानवमूल्यं जात्या न, गुणेन भक्त्या च मीयते। निषादः इति समाजस्य वञ्चितवर्गे गण्यते, तथापि रामः तं समानत्वेन आलिङ्गति। राजर्षिः रामः तथा वनवासी गुहः उभयोः मध्ये स्नेहपूर्णा समता दृश्यते। एषा घटना दर्शयति यत् धर्मः मानवैक्ये प्रतिष्ठितः, न सामाजिकभेदे। मानव-मात्रस्य समत्वं रामधर्मस्य आधारः। भरतेन यदा ज्ञातम् गुहः रामस्य मित् सः तु तं साक्षात् रामैव अभिवादयति। यदा गुज्यकेन सह रामस्य उपवेसनं भवति तौ सम आसनेन उपवेशनं कुर्वन्ति। सामाजिकसमरसतायाः उदाहरणं अद्य। जाति-बर्ण भेदः समाजस्य विनासाय। तथा न भवितव्यम्।

शबरीप्रसङ्गः अपि रामायणे नूतनता यच्छति। शबरी जात्या नीचवर्णसम्भवा इति समाजदृष्ट्या। रामः तस्या भक्तिं स्वीकरोति। शबरीणां अर्पितं फलं रामः सस्नेहं स्वीकृतवान्, न जातिं पृच्छति, न कुलं, न आचारभेदंकेवलं भक्तिमात्रं स्वीकरोति एतत्भक्तिसाम्येन सामाजिकसमरसतायाः अपरं निदर्शनं। उक्तं यथा-भक्त्या तु तोषयामास रामं परमधार्मिकम्।

(अरण्यकाण्डः ७४.९)। जातिः, शिक्षाः, आश्रमः न निर्णायक केवलं भक्तिः एव परमं साधनम्। शबरी-रामसंवादः सूचयति, समाजे समरसता आन्तरिकदृष्ट्या सम्भवति। यत्र भक्तिः, तत्र समता। ईश्वरः समदर्शी- सः हृदयम् एव पश्यति। एषा भावना गीतायाम् अपि प्रतिध्वनति तद्यथापत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। (गीता ९.२६)

प्रसङ्गेऽस्मिन् राम-केवट संवादः अपि स्वीकरणीयम्। केवट रामसंवादः न केवलं गङ्गातरणकथायाः अंशः, अपि तु मानव-दैव-संवादस्य आदर्शः। रामायणे अयं प्रसङ्गः उद्घोषयति भक्तिः, बुद्धिः, समता च धर्मस्य प्राणाः।

वनवासी-नगरवासीसमभावः रामस्य वनवासे सुष्पष्टः ऋषयः वनवासिनः वानराः सर्वेषां प्रति समभावं दर्शयति। न कस्यचित् उपेक्षा, न च अहङ्कारः। सामाजिकसमरसतायाः सुन्दरं निदर्शनं रामायणम्। रामः वनवासे ऋषीणां रक्षणाय स्वधर्मं स्वीकरोति। उद्घोषयति, अरण्यवासिनां रक्षां करिष्यामि। (अरण्यकाण्ड, १०.१२ भावार्थः वानर-मानवसमन्वयः अपि ग्रहणीयः सुग्रीवेण सह रामस्य मैत्री। उक्तं यथा सख्यं ते मयि गच्छेत (किष्किन्धाकाण्ड, ५.१७) वानरदैत्यसमन्वयः मानव अपि रामायणस्य आधारः। सर्वे धर्मरक्षायां एकत्र स्थिताः। मानवाः रामः), लक्ष्मणः (, वानराः सुग्रीवः), हनुमान् (विभीषणः) राक्षसः (इत्यादयः।

शत्रुपक्षीयोऽपि धर्ममार्गे आगतः चेत् सः स्वीकर्तव्यः इति सार्वभौमधर्मः। रामायणे समरसता केवलं उपदेशरूपा न, अपि तु चरित्रेषु प्रत्यक्षतया आचरिता। रामः समाजे, युद्धे, परिवारमध्ये, शत्रुष्वपि समभावं दर्शयन् भारतीयसंस्कृतेः समरसतामूल्यं प्रतिष्ठापयति। रामायणं समरसतायाः जीवन्तग्रन्थः।

गीतायां समरसता

भगवद्गीता मानवजीवने समरसतायाः अत्यन्तं सुन्दरं तात्त्विकं प्रतिपादनं करोति। समरसता नाम सर्वेषु प्राणिषु (सामञ्जस्यस्य), कर्मसु, सुखदुःखेषु, लाभालाभेषु च समभावः। गीता तु आत्मदृष्ट्या सर्वभूतानां ऐक्यं प्रतिपादयति। भगवद्गीता समरसतां केवलं सामाजिकनैतिकमूल्यरूपेण न, अपि तु आध्यात्मिकसत्यरूपेण प्रतिपादयति। आत्मैक्यबोधः, समभावयुक्तं कर्म, ईश्वरसमता च-एते सर्वे गीतामूलाधाराः सन्ति। दर्शने समरसतायाः-

उक्तं यथा गीतायाम्- ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्। (भगवद्गीता ४.११) उपासना पद्धतयः भिन्नाः, किन्तु ईश्वरः एकः। एकं सत् बहुधा मार्गाः। वैदिकमन्त्राणां सारं प्रतिपादयति श्लोकेऽस्मेन्। अयं श्लोकः धार्मिक दार्शनिक सामाजिकसमरसतायाः दृढं आधारं ददाति। उपासनाभेदः वैरस्य कारणं न। मार्गवैचित्र्यम् ईश्वरानुभवस्य स्वाभाविकता। परधर्मनिन्दा गीता-दृष्ट्या अधार्मिकैव। अतः ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति वाक्येन भगवान् सर्वसमावेशी (ग्हम्लेग्र) स्वभावं प्रकटयति। समदृष्टिः सर्वभूतेषु इति चिन्तनम् गीतायां स्पष्टम्। उक्तं यथा-

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥

भगवद्गीता- ५.१८

पण्डिताः तत्वज्ञाः ब्रह्मविदः विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि, श्वपाके च समदर्शिनः नाम समत्वेन दर्शनं कुर्वन्ति। सर्वेषु समदृष्टिः- सामाजिक व नैतिक समरसता। ऋग्वैदिकस्य एकं सद् विप्राः बहुधा वदन्ति इत्यस्य गीताव्याख्या-व्यावहारिक-एव। समदर्शनम् समरसतायाः मूलम्। यः सर्वत्र ईश्वरं

समानतया पश्यति, सः समरसतायाः जीवितमूर्तिः। आत्मदृष्ट्या समरसता ज्ञान-कर्म-भक्ति योगानां परस्परविरोधः न, अपि तु समन्वयः।

गीतायां उक्तं-समत्वं योग उच्यते। (गीता २.४८) सिद्धि असिद्ध्योः समभावः यः, स एव योगः कथ्यते। समत्वं योग उच्यते इति। व्यक्तिगत सामाजिक समरसतायाः दार्शनिकाधारः। अन्तःकरणे समता समाजे समरसता, पक्षपातशून्यता → न्यायपूर्णव्यवहारः, द्वेषरागत्यागः → सामाजिकशान्तिः। यः आत्मनः अन्तः समं, सः परेषु अपि समदर्शी भवति। ऋग्वेदस्य संज्ञान सूक्तेन सह समानता अस्ति अस्मिन् श्लोके। यदा व्यक्तिः अन्तः समः, तदा समाजः समरसः। एषा एव गीता-दृष्ट्या समरसतायाः मूलम्।

महाभारते समरसता

महाभारतं केवलं युद्धकथानकं न, अपि तु धर्म-मानवता-समरसतायाः विशालं दार्शनिकमहाकाव्यम्। अस्मिन् ग्रन्थे सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकेषु स्तरैः समरसताभावः प्रतिपादितः। महाभारतस्य अनुशासनपर्वे उक्तम्-

आत्मानं प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।
एष धर्मः सनातनः स्मृतो धर्मविदां वरैः॥
(महाभारतम्, अनुशासनपर्व, ११३.८)

यत् आत्मनः अप्रियम्, तत् अन्येषां प्रति न आचरितव्यम्। अयं परस्पर-सम्भाव-आधारितः समरसताधर्मः। एषः धर्मविदां श्रेष्ठैः सनातनधर्मः इति कथितः। एषः श्लोकः सामाजिकसमरसतायाः अत्यन्तं सुदृढं आधारं करोति हिंसा→ धर्मविरुद्धा, शोषणम् → अधर्मः, अपमानः → अधार्मिकः व्यवहारः। यः स्वात्मदृष्ट्या व्यवहारं करोति, सः समाजे सामञ्जस्यं, विश्वासं, शान्तिं च

स्थापयति। आत्मानं प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् इति वाक्यं न केवलं नीति-सूत्रम्, अपि तु मानवसमरसतायाः शाश्वताधारः। स्वात्मदृष्ट्या यः जगत् पश्यति, सः एव धर्ममार्गे प्रतिष्ठितः। इतोऽपि उक्तं महाभारते

सर्वभूतहिते रतः सर्वभूतसुखे रतः।
स एव धर्मवित् प्रोक्तः स पण्डित इति स्मृतः॥
(महाभारतम्, शान्तिपर्व, १०९.११)

यः सर्वेषां प्राणिनां हिते च सुखे च निरन्तरं प्रवृत्तः, सः एव धर्मज्ञः इति कथ्यते, सः एव पण्डितः इति स्मृतः। एषा करुणा-समन्विता समरसता। एषः श्लोकः सामाजिक-वैश्विक समरसतायाः मूलसूत्रम् स्वहितत्यागः परहितप्रवृत्तिः परपीडानिवारणम् → धर्मकार्यसर्वभूतसुखकामना विश्वमैत्री यत्र "सर्वभूतद्ध इति पदं प्रयुज्यते, तत्र मानवमात्रे न सीमाः, अपि तु पशु-पक्षि-वनस्पतिपर्यावरणम् अपि अन्तर्भवन्ति। सर्वभूतहिते रतः सर्वभूतसुखे रतः"इति वाक्यं भारतीयधर्मस्य मानवतावादी-सारः। यः स्वज्ञानं सर्वभूतहिते नियोजयति, सः एव सत्यार्थे धर्मवित् पण्डितः समरसपुरुषः इति स्मृतः। यः अन्येषु आत्मवत् व्यवहारं करोति, सः एव पण्डितः, सः एव समरसः। उक्तं यथा महाभारते-

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः।
(महाभारतम्, शान्तिपर्व)

अयं वाक्यः भारतीयदर्शनस्य आत्मैक्यदृष्टिं संक्षेपेण निरूपयति। अत्र "पण्डितः" इति शब्दः केवलं ग्रन्थपाठेन लभ्यते इति न, अपि तु अनुभूतिज्ञानेन सिद्धः इति दृश्यते। एतद्वाक्यं सामाजिकसमरसतायाः दार्शनिकाधारः— आत्मदृष्टिः → समदर्शिता, समदर्शिता → करुणा, करुणा → अहिंसा → सामाजिकशान्तिः। यः आत्मवत् दृष्ट्या व्यवहारं करोति, सः समाजे विश्वासं, सौहार्दं, सहअस्तित्वं

च स्थापयति। आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः। इति वाक्यं न केवलं नीति-सूत्रम्, अपि तु मानवसमरसतायाः शाश्वतदर्शनम्। यत्र आत्मैक्यदृष्टिः, तत्र एव सत्यार्थे पाण्डित्यं धर्मः समरसता च प्रतिष्ठिताः। महाभारते समरसता धर्मस्य केन्द्रे स्थिताः। वसुधैव कुटुम्बकम्, आत्मौपम्य-धर्मः, अहिंसा, क्षमा इत्यादयः सिद्धान्ताः मानवसमाजे शान्ति-सामञ्जस्य-सह अस्तित्वस्य आदर्शं प्रस्तुवन्ति। विदुरस्य समदर्शनम् सामाजिक-नैतिकसमरसता। विदुरः दास्यां जातः अपि महापुरुषः। सः धर्माधर्मयोः सम्यक् विवेचनं करोति—

न जात्या न कुलैर्नार्थो न विद्याया न च श्रिया।
सत्त्वेनैव तु नार्थस्य सत्त्वं श्रेष्ठतमं मतम्।।

(उद्योगपर्व, ३३.६३)

अत्र जन्मभेदातीतगुणाधारितसमरसताप्रतिपादिता ।

पुराणेषु समरसता

पुराणेषु समरसता केवलं सामाजिकनीतिरूपेण न, अपि तु भक्त्या, दयया, आत्मैक्यबोधेन च समन्विता आध्यात्मिकदृष्ट्या प्रतिष्ठिता। सर्वभूतहितभावः, भक्तिसमत्वम्, अहिंसा, विश्वकुटुम्बभावश्च एते पुराणीयसमरसतायाः प्रमुखा आधाराः सन्ति। सर्वभूतहितभावः - सार्वभौमिकसमरसता पुराणे द्रष्टुं पारयामः: उक्तं यथा-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्।।

(विष्णुपुराणम् १.१९.६५)

अयं श्लोकः सर्वमानवहितस्य कामनां दर्शयति। एषा भावना सामाजिकसमरसतायाः सार्वभौमिकस्वरूपं सूचयति।

भागवते भक्तिदृष्ट्या समरसतायाः प्रसङ्गे उक्तं-

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः।।

(श्रीमद्भागवतम् ११.२.४५)३/२९/२२

भक्तः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरदर्शनं करोति एषा आध्यात्मिक समरसता ।

नारदपुराणे अपि उक्तं-

न जात्या न कुलैर्नार्थो न विद्याया न च श्रिया।
भक्त्या तुष्यति गोविन्दः सत्यमेतद् ब्रवीमि ते।।

(नारदपुराणम्, पूर्वभागः ५.८३)

जन्म-कुलभेदातीतभक्तिमात्रप्रधानता। गोविन्दः न जात्या, न कुलवैभवेन, न धन-विद्या-ऐश्वर्येण प्रसन्नो भवतिः सः केवलं भक्त्यैव तुष्यति यत्र हृदयशुद्धा भक्तिः, तत्र न जातिः न कुलं न ऐश्वर्यम् केवलं समता, प्रेम, समरसता च ईश्वरप्राप्तेः मार्गः भवति।

पद्मपुराणे सर्वधर्मसमन्वयः रूपकं धार्मिकसमरसता विषये लिखति-

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति।
तथा सर्वाणि शास्त्राणि वासुदेवपरायणानि।।

(पद्मपुराणम्, उत्तरखण्ड ७२.२५)

विविधधर्ममार्गाणां ऐक्यं तत्त्वसमरसता। मार्गा अनेकाः, प्रवाहाः भिन्नाः, लक्ष्यं तु एकमेव स्कन्दपुराणे शिव विष्ण्वैक्यम् (दैवतसमरसता)

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे।
यथा भेदं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषि।।

(स्कन्दपुराणम्, वैष्णवखण्ड)

शैव-वैष्णवभेदस्य निरसनम्। अयं श्लोकः हरि-हरअभेदवादस्य अत्यन्तं प्रामाणिकं सूत्रम्। यत्र हरिः हरः भिन्नौ न दृश्येते, तत्र द्वेषः, मतभेदः, सम्प्रदायविरोधः स्वयमेव लीयते।

गरुडपुराणे समानकर्मफलसिद्धान्तः बिषये लिखति-

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते।

(गरुडपुराणम्, प्रेतखण्ड ११३.३)

सर्वेषां प्रति समानकर्मनियमः न भेदभावः। वसुधैव कुटुम्बकम् वैश्विकसमरसतां दर्शयति।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।।

सम्पूर्णमानवसमाजस्य ऐक्यभावना। अयं सिद्धान्तः सामाजिक-धार्मिक-वैश्विक समरसतायाः मूलाधारः- जातिभेदः निरर्थकः, राष्ट्रभेदः व्यवहारमात्रः, मानवता परमधर्मः अतः "वसुधैव कुटुम्बकम्"केवलं आदर्शवाक्यं न, अपि तु व्यवहारयोग्यः धर्मसूत्रः। वसुधैव कुटुम्बकम् इति भारतीयसंस्कृतेः सारभूतं मानवतावाक्यम्। यत्र पृथिवी कुटुम्बरूपेण दृश्यते, तत्र मनुष्यः मनुष्यस्य शत्रुः न, अपि तु सहयात्री भवति। पुराणपरम्परा भारतीयसमरसतादर्शनस्य लोकव्यावहारिकविस्तारः इति वक्तुं शक्यते। लोक-शास्त्र-समरसता पुराणेषु ग्रामदेवताः, लोककथाः, शास्त्रीयतत्त्वैः सह संयोजिताः।

उपसंहारः:

समरसता नाम भारतीयदर्शनस्य, वैदिकपरम्परायाः, तथा च भारतीयसंस्कृतेः सारभूतः जीवनादर्शः। सा केवलं सामाजिकसम्भावना न, अपि तु आध्यात्मिकदृष्ट्या प्रतिष्ठिता जीवनपद्धतिः। वेदोपनिषदादिषु एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्ति, गीता तु समत्त्वं योग उच्यते, महाभारते आत्मवत् सर्वभूतेषु, पुराणेषु "वसुधैव कुटुम्बकम्", इत्यादिभिः समरसतायाः तत्त्वं सर्वत्र प्रतिपादितम्। समरसता भेदभावनिवारिका, अहङ्कारक्षयकारिणी, करुणा-मैत्री-सौहार्दवर्धिनी च। यत्र आत्मैक्यबोधः, तत्र जाति-कुल-वर्ण-सम्प्रदायभेदाः स्वयमेव लीयन्ते।

आधुनिकसमाजे यत्र संघर्षः, असहिष्णुता, स्वार्थपरता च वर्धन्ते, तत्र समरसतायाः शिक्षायाः अत्यावश्यकता विद्यते। सा मानवतायाः संरक्षणम्, सामाजिकस्थैर्यस्य संवर्धनम्, विश्वशान्तेः प्रतिष्ठां च करोति। अतः समरसता न केवलं दार्शनिकसिद्धान्तः, अपि तु व्यवहारयोग्यः धर्मः। यः समरसतां जीवनस्य आधारं करोति, सः स्वयमेव सुखं, शान्तिं, तथा च सर्वभूतहितं साधयति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ऋग्वेदः, सायणभाष्यसहितः, वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
2. ईशोपनिषद्, उपनिषद्संग्रहः, वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
3. छान्दोग्योपनिषद्, शाङ्करभाष्यसहितः, वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
4. बृहदारण्यकोपनिषद्, शाङ्करभाष्यसहितः, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
5. श्रीमद्भगवद्गीता, शाङ्करभाष्यसहितम्, गीता प्रेस, गोरखपुर
6. रामायणम्, गीता प्रेस, गोरखपुर

7. महाभारतम्, गीता प्रेस, गोरखपुर
8. भागवतपुराणम्, श्रीधरस्वामिभाष्यसहितम्, वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
9. विष्णुपुराणम्, गीता प्रेस, गोरखपुर
10. मार्कण्डेयपुराणम्, गीता प्रेस, गोरखपुर
11. स्कन्दपुराणम, गीता प्रेस, गोरखपुर
12. मनुस्मृतिः, मेधातिथिभाष्यसहितम्। वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
13. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मिताक्षराभाष्यसहितम्, वाराणसीः, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्
14. Radhakrishnan, S. *The Bhagavadgita*. London: George Allen & Unwin, 1948.
15. Aurobindo, Sri. *Essays on the Gita*. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram, 1997.
16. Aurobindo, Sri. *The Secret of the Veda*. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram, 2003.
17. Dasgupta, S. N. *A History of Indian Philosophy*. Vols. I-V. Cambridge: CUP
18. Gandhi, M. K. *Hind Swaraj*. Ahmedabad: Navajivan, 1938.
19. History of Dharmaśāstra, P. V. Kane. Pune: BORI.

वेदेषु नारीसशक्तिकरणप्रसङ्गः

सुनेलीदेई*

उपक्रमः

सामाजिकजीवनस्य परिपूर्णतायै नार्याः गुरुत्वपूर्णभूमिका वर्त्तते। नारीणां समृद्धिः समाजस्य समृद्धिः भवति। यः समाजः नारीं प्रति सुदृष्टिमर्पयति अथवा नारीणां सर्वविधमङ्गलार्थे कार्यं करोति, सः समाजः प्रतिष्ठितः सुसंस्कृतः सुसमृद्धश्च भवति।

भारतीयज्ञानपरम्परायां नारीसशक्तिकरणप्रसङ्गविषये यदि वयम् आलोचयिष्यामः, तर्हि ज्ञास्यामः यत् वेदेषु हि नारीसशक्तिकरणस्य मूलबीजं निहितमस्ति। यतो हि भारतीयज्ञानविज्ञानपरम्परायाः मुख्याधारग्रन्थः भवति संस्कृतभाषया रचितः सर्वप्राचीनग्रन्थः वेदः। आधुनिकयुगे परिदृश्यमानानां गणित-विज्ञान-पुराण-दर्शन-काव्य-नाटकादिग्रन्थानां मूलमुत्सः वेद एव भवति। मानवसमाजस्य सुपरिचालनाय अपेक्षितानि सर्वाणि उपादानानि वेदे एव निहितानि सन्ति। अतः मनुना सुष्ठूक्तम्-

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्त्तितः।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयः हि सः।।[1]

सर्वेषां धर्माणाम् मूलमपि वेदः भवति । तथा चोच्यते-

वेदोऽखिलं धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।।[2]

वेदविहितः मार्ग एव सन्मार्गः भवति। यतो हि संस्कृतभाषया रचितेषु वेदवेदान्तवेदाङ्गादिग्रन्थेषु विद्यमानाः अहिंसा-सत्य-दया-दान-धर्म-क्षमा-परोपकार-स्नेह-प्रेम-सहयोगादयः सद्गुणाः मानवसमाजेभ्यः सदाचारशिक्षां प्रदाय सन्मार्गे प्रेरयन्ति।

* सहायक आचार्यः, संस्कृतविभागः, गङ्गाधरमेहेरविश्वविद्यालयः, सम्बलपुरम्

नारी शक्तिशालिनी मुख्यतः शिक्षया, स्वप्रचेष्टया स्वतेजसा च, उत्तमसंस्कारेण, परिवारस्य अकुण्ठसमर्थनेन, समाजस्य सहयोगेन तथा अनुकूलस्वास्थ्यकरपरिवेशेन भवति। वैदिकयुगे नार्यः कीदृश्यः आसन् अबलाः सबलाः वेति विषये यदि आलोचयिष्यामः, तर्हि ज्ञास्यामः यत् वैदिकयुगीयनार्यः शक्तिशालिन्यः आसन्। वेदानां बहुषु मन्त्रेषु नारीसशक्तिकरणस्य वर्णनाः उपलभ्यन्ते। परन्तु शोधपत्रेऽस्मिन् संक्षेपेण नारीसशक्तिकरणस्य केचन विन्दवः उपस्थाप्यन्ते-

नारीशिक्षा

नारीशिक्षा नारीसशक्तिकरणस्य प्रमुखसाधनं भवति। नारीपुरुषौ समाजस्य द्वौ हस्तौ स्तः। नार्याः अकर्मण्येन समाजस्य एकः हस्तः अपि अकर्मण्यः भवेत्। अकर्मण्यसमाजस्य सर्वाविधा उन्नतिः सर्वथा असम्भवा। अतः पुरुषस्य तुल्या नारी अपि समाजस्य अभ्युदये प्रमुखभूमिकां गृह्णाति। उपयुक्तविद्याशिक्षां विना नारीणां प्रगतिः कदापि न भविष्यति। विद्या हि मनुष्यस्य ज्ञाननेत्रम् उन्मोचयति। विद्या प्रत्येकजनस्य कृते कथम् उपकारिणी अस्ति, तस्मिन् विषये भर्त्तृहरिणा नीतिशतके सम्यगुक्तम्। तथा हि-

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तधनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या वन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं विद्याविहीनः पशुः।।[3]

अतः नारी यदि शिक्षिता भवेत्, तर्हि सा उपयुक्तविद्याशिक्षावलेन असीमशक्तिशालिनी भवेत्।

वैदिकयुगे नारीणां विद्याशिक्षाप्राप्त्यर्थं सर्वविधा व्यवस्था आसीत्। तस्मिन् समये विद्याशिक्षालाभकारिण्यः द्विप्रकारकाः नार्यः आसन्- १. ब्रह्मचारिण्यः, २. सद्योद्वाहाः। ब्रह्मचारिण्यः नार्यः विवाहं न कृत्वा आजीवनं विद्याहरणे स्वां नियोजितवत्यः। सद्योद्वाहाः नार्यः विवाहं यावत् विद्याध्ययनं

कृतवत्यः। तथा हि- द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योद्वाहाश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनां अग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्षचर्येति।[4]

वृहदारण्यकोपनिषदनुसारं याज्ञवल्क्यमहर्षिः सांसारिकजीवनं प्रति वितृष्णाभावं प्रकाश्य सन्न्यासाश्रमं गन्तुम् इष्टवान्। सन्न्यासाश्रमे प्रवेशात् पूर्वं याज्ञवल्क्यमहर्षिः स्वकीयधनसंपत्तिं स्वस्य गार्गी-मैत्रेयीनामकयोः द्वयोः पत्न्योः मध्ये समानभावेन विभाजयितुं पत्नीद्वयमाहुय उक्तवान् – अहं मम समस्तसम्पत्तिं युवयोः मध्ये समानभावेन विभाजयिष्यामि। येन मम गृहत्यागादनन्तरं मम सम्पत्तिं नीत्वा युवयोः मध्ये कलहः न भविष्यति। तदा वैदिकयुगस्य महीयसी ब्रह्मविदुषी नारी मैत्रेयी सांसारिकपदार्थेषु वितृष्णाभावं प्रकाश्य याज्ञवल्क्यमहर्षिं कथयति- **'यन्म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति, येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम यदेव भवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति।'** मैत्रेय्याः प्रश्नस्य उत्तरं दत्त्वा याज्ञवल्क्यमहर्षिः वदति

न वाऽरे पत्युः कामाय पतिः प्रियः भवति,
आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियः भवति।
न वाऽरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति,
आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति।
न वाऽरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रियाः भवन्ति,
आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रियाः भवन्ति।
न वाऽरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति,
आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति।[5]

अर्थात्, पतिः एतदर्थं प्रियः न भवति, यतो हि सः पतिः भवति। पतिः एतदर्थं प्रियः भवति, यतो हि सः आत्मनः इच्छापूर्त्यर्थं प्रियः भवति। तथैव जाया एतदर्थं प्रिया न भवति, यतो हि सा जाया भवति। जाया एतदर्थं प्रिया भवति, यतो हि सा आत्मनः इच्छापूर्त्यर्थं प्रिया भवति। तथैव पुत्राः एतदर्थं प्रियाः न भवन्ति, यतो हि ते पुत्राः भवन्ति। पुत्राः एतदर्थं प्रियाः भवन्ति, यतो हि ते

आत्मनः इच्छापूर्त्यर्थं प्रियाः भवन्ति। तथैव वित्तं एतदर्थं प्रियं न भवति, यतो हि तत् वित्तं भवति। वित्तम् एतदर्थं प्रियं भवति, यतो हि तत् आत्मनः इच्छापूर्त्यर्थं प्रियं भवति।

शतपथब्राह्मणेऽपि तथा वर्णना अस्ति। तथा हि-

न वाऽरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति,
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति।[6]

वृहदारण्यकोपनिषदः शतपथब्राह्मणस्य च अस्मात् मैत्रेयी-याज्ञवल्क्यसम्बादात् ज्ञायते यत् वैदिकयुगे मैत्रेयीसदृश्यः अनेकाः ब्रह्मविदुष्यः नार्यः आसन् , याः नार्यः ब्रह्मज्ञानालोकैः उद्भासिताः आसन्।

ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे नारीभिः प्रतिदिनं यज्ञसम्पादनविषये उल्लेखोऽस्ति। तथा हि- उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषावस्तेर्हविष्मती घृताची उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः।[7] वेदवेदाङ्गादीनाम् अध्येता पुरुषः हि यज्ञसम्पादने समर्थः भवति। अतः उपर्युक्तमन्त्रात् ज्ञायते यत् वैदिकनार्यः अपि वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनमकुर्वन्। यस्य फलस्वरूपम्, ताः नार्यः अपि प्रतिदिनं यज्ञसम्पादने समर्थाः आसन्।

स्वयंशक्तिशालिनी

नारी स्वयंशक्तिशालिनी अस्ति। नारी शक्तिशालिनीं भवितुं बाह्यसाधनैः प्रयोजनं नास्ति। सा स्वयमेव स्वस्याः उत्तमगुणवुद्धिकर्माचरणादिभिः स्वयंशक्तिशालिनीं भवितुमर्हति। काले काले संसारे एतादृश्यः नार्यः परिदृश्यन्ते, याः नार्यः स्वयमेव स्वकीयगुणसामर्थ्यैः शक्तिशालिन्यः भवन्ति। यथा वने सिंहस्य राज्याभिषेकः न क्रियते, न च तस्य संस्कारः क्रियते, तथापि सः पशुराजः इव रराजते । तथा हि-

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।
विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता।।

अतः नारीसशक्तिकरणमूले नार्यः एव कारणानि भवन्ति।

वेदेषु वर्णिताः नारीदेवताः नारीसशक्तिकरणस्य साक्षात् प्रतिमास्वरूपाः सन्ति। ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य अष्टचत्वारिंशततमसूक्ते नारीदेवतायाः उषादेव्याः वर्णनं दृश्यते। सूक्तेऽस्मिन् उषादेव्याः स्तुतिप्रसङ्गे उषादेवी ऋषिप्रस्कण्वेन विभावरी, दास्वती, दिवः दुहिता, अश्वावती, गोमती, विश्वसुविद्, प्रभुञ्जती, सूनरी योषा, जरयन्ती, ओदती, वाजिनीवती, सुभगा, मघोनी, मही, विश्वतुरा इति नामभिः सम्बोध्यते। उषासूक्तस्यास्य सूक्ष्मदृष्ट्या यदि विवेचयामः, तर्हि ज्ञास्यामः यत् उषासूक्ते उषादेव्याः स्तुतिप्रसङ्गे ऋषिप्रस्कण्वेन वैदिकनारीणां सौभाग्यशालिता, सुन्दरता, दानशीलता, प्रकाशमयता, प्रेरणाशीलता, कोमलता, महनीयता, गो-अश्व-अन्नादिबहुधनयुक्तता चेति स्वभाविकगुणाः परिप्रकाशिताः तथा वैदिकनारीणां सुगृहिणीरूपं सुष्ठु परिव्यञ्जितम्।

अथर्ववेदस्य द्वादशकाण्डस्य प्रथम-अनुवाकस्य प्रथमसूक्ते पृथिवीसूक्ते (भूमिसूक्ते) नारीदेवतायाः पृथिवीदेव्याः वर्णनं दृश्यते। सूक्तेऽस्मिन् पृथिवी मातृरूपेण पूज्यते। इदं सूक्तं हि प्रथमतया प्रतिपादयति जन्मभूमिः जन्मदात्री माता इव सदैव वन्दनीया भवति। तथा हि- माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः।[8] अत्र पृथिवी विश्वस्य भरणपोषणकरणत्वात् विश्वम्भरा, सुवर्णरत्नादिवसूनां धारणत्वात् वसुधानी, सर्वेषाम् अभ्युदयस्य कारणत्वात् प्रतिष्ठा, धान्यादिसुवर्णवर्णानां शस्यानाम् उत्पन्नकरणत्वात् सुवर्णवक्षा च भवतीति उक्त्वा पृथिव्याः महनीयता प्रकाश्यते। सूक्तेऽस्मिन् पृथिवी मातुः स्थानं प्रदीयते। अस्मात् ज्ञायते यत् जननीस्वरूपिणी नारी सर्वशक्तिशालिनी सर्वजनवन्दनीया सर्वोच्चस्थानारूढा च भवति । वैदिकयुगे उषा-पृथिव्योः सदृश्यः शची-अदिति-श्रद्धा-वैवस्वती-यमी-श्री-सरस्वतीप्रभृतयः अनेकाः दिव्यशक्तिसम्पन्नाः देव्यः आसन्, याः देव्यः स्वयंशक्तसम्पन्नाः आसन्।[9]

ज्ञानं सर्वेषां श्रेष्ठशक्तिः इति वक्तुं शक्यते। अज्ञानवशात् मनुष्यः कष्टं प्राप्नेति। ज्ञानं मनुष्यस्य सर्वविधं कष्टं दुःखं च दूरीकर्तुं सततं समर्थम्। तदर्थं

वेदे उच्यते- प्रज्ञानं ब्रह्म।[10] गीतायामपि उच्यते- न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।[11] वैदिकयुगे विद्यमानाः घोषा-अपाला-आत्रेयी-मैत्रेयी-गार्गी-विश्ववारा-लोपामुद्रा-वाग्-आम्भृणी-प्रभृतयः दिव्यज्योतिःसम्पन्नाः नार्यः स्वयमेव स्वप्रचेष्टया असीमज्ञानस्य अधिकारिण्यः आसन् । एतासां समीपे महस्वितया सह तपःप्राचुर्यम् अवर्त्तत। वाग्-आम्भृणीप्रोक्तमिदं वाक्-सूक्तं नारीसशक्तिकरणस्य ज्वलन्तनिदर्शनमस्ति। वैदिकनारीषु घोषा ब्रह्मवादिनी आसीत्, अपाला चर्मरोगविशेषज्ञा आसीत्, लोपामुद्रा-घोषा-अपाला-सूर्या-वागाम्भृणीप्रभृतयः नारीऋषिकाः आसन्।[12] वेदमन्त्राणां द्रष्टृरूपेण वाग् आम्भृणी नाम्नी ब्रह्मविदुषी नारीऋषिः स्वां सर्वशक्तिमतः परंब्रह्मणः अभिन्नामिति मत्वा सचराचरं जगत् तस्याः एव सृष्टिः इति वज्रनिनादेन उद्घोषयति। तथा हि-

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां
चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा
भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्।।[13]

अर्थात्, अहं सर्वस्य जगतः शासिका अस्मि। अहं हि धनदात्री, सर्वज्ञा, पूजनीयदेवेषु अग्रगण्या चास्मि। देवाः एवंभूतां वहुरूपेषु स्थितां बहुस्थानेषु बहुप्राणिषु जीवात्मारूपेण वर्त्तमानां मां विविधप्रकारैः धारयन्ति ।

ब्रह्मविदुष्याः वाग्-आम्भृण्याः एतादृशी उक्तिः नारीणां शक्तिप्राचुर्येण सह आत्मतत्त्वावलोकनं स्पष्टतया सूचयति। अस्मात् ज्ञायते यत् नारी स्वयं हि स्वप्रचेष्टया शक्तिशालिनीं भवितुं समर्था भविष्यति। एताः स्वयंशक्तिसम्पन्नाः नार्यः सर्वासां नारीणां कृते आदर्शस्वरूपाः अनुकरणीयाश्च भवन्ति।

गृहे कार्यदक्षताप्रदर्शनेन नारी सशक्ता न भविष्यति, अपि तु नारी स्वदक्षतां गृहात् बहिरपि यदि प्रदर्शयिष्यति, तर्हि सा पूर्णरूपेण सशक्ता भवितुमर्हति। वेदेषु नारी अबला इति न गण्यते। सा सुवीरा, शूरपत्नी, इन्द्रपत्नी

इत्यादिभिः पदैः गौरवेण उद्घुष्यते। वैदिकनारी पुरुषस्य सहधर्मिणीरूपेण सहकर्मिणीरूपेण सहयोगिनीरूपेण च प्रत्येककर्मणि पुरुषस्य सहायतामकरोत्। वैदिकनारी यज्ञानुष्ठाने अपि स्वदक्षतां प्रतिपादयति। तथा चोक्तम् अथर्ववेदे-

संहेत्रो स्म पुरा नारी समन वाव गच्छति।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः।।[14]

अर्थात् यज्ञे पुरुषेण सह नारी होतृरूपेण यज्ञकार्यं सम्पादयति। एवंरूपेण सा यज्ञस्य रचयित्री भवति। एतादृशी वीराङ्गना नारी इन्द्राण्या स्तुतियोग्या भवति। यतो हि एतादृशी वीराङ्गना प्रशंसार्हा भवति।

वैदिकनारी न केवलं गृहकर्मनिपुणा, साऽपि युद्धकुशलिनी वीराङ्गना अस्ति। ऋग्वेदस्य अश्विन-सूक्ते वर्णितमस्त यत् खेलराज्ञः पत्नी आसीत् राज्ञी विश्पला। युद्धक्षेत्रे विश्पला शत्रुभिः छिन्नपादा जाता। राजा खेलः स्वस्य पुरोहितेन अगस्त्येन स्तुतौ अश्विनौ रात्रौ आगत्य विश्पलायां अयोमयं पादं संस्थापितवन्तौ। तदनन्तरं राज्ञी विश्पला संग्रामे जयलाभं कृत्वा प्रभूतं धनं लब्धवती। तथा हि-

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
माजा खेलस्य परितक्म्यायाम्।
सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै
धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम्।।

ऋग्वेदः- १.११६.१५

अपि च मुद्गलस्य पत्नी मुद्गलानी युद्धक्षेत्रे मुद्गलस्य रथे सारथिः अभवत्। तथा हि-

रथीरभून्मुद्गलानी गविष्ठो भरे कृतं व्यचेदिन्द्रसेना।
अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः।।[15]

उत्तमसंस्कारः

उत्तमसंस्कारं विना नारी स्वशक्तेः सदुपयोगं न करिष्यति। यथा छुरीका यदि चौरः हस्ते स्यात्, तर्हि सः अन्यस्य जीवनं नेष्यति। परन्तु छुरीका यदि चिकित्कस्य हस्ते स्यात्, तर्हि सः अन्यस्मै जीवनं दास्यति। वैदिकनारी सुसंस्कारयुक्ता भवति। वैदिकनारीषु स्थिताः दया-दान-क्षमा-पतिव्रतादि-उत्तमगुणाः नारीसशक्तिकरणस्य स्वाक्षरं वहन्ति। एते गुणाः नारीं सर्वतोभावेन शक्तिशालिनीं कुर्वन्ति। वेदानां बहुषु मन्त्रेषु नारीणां सुखशान्तिसमृद्धिपरकाणि अनेकानि वाक्यानि सन्ति, यानि वाक्यानि नारीँ शक्तिशालिनीं कर्त्तुं नारीणां हृदये सकारात्मिकां चिन्ताधारां जनयितुं तथा मनोवलं वर्द्धयितुं सततं समर्थानि सन्ति। तेषु मन्त्रेषु केचन मन्त्राः दृष्टान्तरूपेण उपस्थाप्यन्ते। यथा- अनवद्या पतिजुष्टेव नारी।[16] अर्थात्, पतिव्रता नारी पतिप्रिया भवति। अपि च नारी स्वकल्याणकारककार्यैः वंशस्य पालिका अपि भवति। तथा चोक्तम् अथर्ववेदे- एषा ते कुलपा राजन्, तामु ते परि दद्मसि।[17] अर्थात्, हे राजन् ! भवतः एषा कूलवधूः भवतः कुलस्य रक्षाकारिणी भवति।

अथर्ववेदस्य निम्नोक्तमन्त्रे नवविवाहिताकन्यायाः कृते एवमुच्यते यत्

भगस्त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्रवहतां रथेन।

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि।।[18]

अर्थात् हे सूर्ये ! सौभाग्यप्रदाता भगदेवता त्वां हस्तं धृत्वा नयतु। अश्विनीकुमारः त्वां रथेन प्रवहतु। त्वं स्वकीयं गृहं गच्छ। त्वं गृहपत्नी असि, वशिनी असि, मधुरभाषिणी असि। हे सूर्ये! त्वं गृहपत्नी भव। पतिगृहे निवसन्ती त्वं सर्वान् मधुरभाषणादिभिः स्वगुणैः वशीभूतं कुरु इत्यर्थः। मन्त्रेऽस्मिन् नारीषु स्थिताः सर्ववशकारिणः गुणाः ताभ्यः सर्वोच्चस्थानं प्रदास्यन्तीति विषये सूच्यते।

जबालायाः पुत्रः जाबालः आसीत्। जाबालः मातरम् अवदत्- मातः! अहं ब्रह्मचारीरूपेण विद्याध्ययनार्थं ब्रह्मचर्याश्रमं गन्तुमिच्छामि। मम गोत्रं कथयतु।

माता जबाला पुत्रं सत्यकाममुक्तवती- तव गोत्रमहं न जानामि। त्वं गुरमेतद् कथय यद् अहं सत्यकामः जाबालः अस्मि। मातुः अनुमतिं नीत्वा सत्यकामः गुरुं गौतमं निकषा गतवान्। आचार्यः गौतमः यदा सत्यकामस्य गोत्रमपृच्छत्, तदा सत्यकामः उक्तवान्- सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति। आचार्यः गौतमः सत्यकामस्य सत्यवचनेन प्रीतः सन् तं शिष्यरूपेण गृहीतवान्।[19] वैदिकयुगस्य जबाला इव नारी आधुनिकयुगः कामयते। या नारी स्वपुत्रकन्याभ्यः सत्यकथनादि-उत्तमसंस्कारं प्रदास्यति, येन सर्वेषां व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य विश्वस्य च मङ्गलं भविष्यति। सन्मार्गे गच्छन्त्यः सत्कर्म कुर्वन्त्यः नार्यः वास्तवतः यथार्थभावेन स्वयंशक्तिशालिन्यः भवन्ति।

परिवारस्य अकुण्ठसमर्थनम्

परिवारस्य अकुण्ठसमर्थनेन अपि नारी अग्रे सर्त्तुं समर्था भविष्यति। नारी क्रमेण जननी भगिनी पत्नी पुत्री च भवति। नार्याः जननीभगिन्यादिविविधरूपेषु जननीरूपम् अतीव प्रशस्तं प्रशंसनीयञ्च। नारी जननीरूपेण पुत्रकन्याः पालयति, लालयति, वर्द्धयति च। सा पुत्रकन्यानां सर्वविधम् अभियोगं श्रुत्वा तेषाम् अभियोगोनां समाधानं करोति। जननीरूपेण सा सहनशीलतायाः बन्धमतिक्रामति। तस्मात् सा सर्वंसहा भवति। पुत्रः कदाचित् मातरं परित्यजति, परन्तु ममतामयी जननी कदापि पुत्रान् न परित्यजति। तथा चोक्तं शङ्कराचार्येण- कुपुत्रो जायते क्वचिदपि कुमाता न भवति। रामायणेऽपि उच्यते-जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

पत्नीरूपेण नारी भवति त्यागस्य मूर्त्तिमती, प्रेरणायाः प्रतिमूर्त्तिः, प्रेम्नः निर्झरिणी, सृष्टिकर्त्तुः ब्रह्मणः संसारसृष्टेः मुख्यसाधनस्वरूपिणी च। पत्नीं विना गृहं गृहमिव न प्रतिभाति। अतः उच्यते-

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।
गृहन्तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते।।[20]

ऋग्वेदस्य निम्नोक्तमन्त्रे विवाहिताकन्यां श्वशुरगृहे स्वकार्यकुशलैः मधुरभाषणैः सुन्दराचरणैश्च सर्वेषामुपरि प्रभावविस्तारं कर्त्तुम् आशीर्वचनं प्रदीयते-

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव।

ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी भव देवृषु।।[21]

अर्थात् त्वं श्वशुरगृहे स्वस्य कार्यकुशलैः सुगुणैः सदाचरैश्च श्वशुर-श्वश्रु- ननान्दृ-देवृषु सम्राज्ञी भव।

परोक्षभावेनात्र नारीसशक्तिकरणस्य उपायः प्रदर्शितोऽस्ति यत् नारी यदि उभयोः स्वपितृकुलस्य स्वश्वशुरकुलस्य च हितं करिष्यति, तर्हि उभयत्र सा सम्मानं प्राप्स्यतीति।

अथर्ववेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे वर्ण्यते यत् विवाहितः पुरुषः कदापि स्वपत्न्यै दारिद्र्यकषणं न प्रदद्यात्। तदर्थं सः धनेन सह कुमारीं निकषा आगच्छेत्, एनां पत्नीरूपेण च गृह्णीयात्। तथा हि- भगेन सह कुमारीं आगमेत्।[22]

सुसन्तानं जन्म दत्त्वा नारी वंशस्य राष्ट्रस्य च हितसाधनं करोति। तथा हि-

इदं राष्ट्रं पिपृहि सौभगाय विश्व एनमनु मदन्तु देवाः।[23]

सुपुत्रयुक्ता वीरप्रसविनी नारी स्वपुत्रबलेन शक्तिशालिनी भवति।

राष्ट्रस्य समाजस्य च सहयोगः

वैदिकयुगस्य समाजोऽपि नारीसशक्तिकरणे विशिष्टभूमिकां गृह्णाति। नारी भवति समाजस्य आधारशिला। सामाजिकजीवनस्य परिपूर्णतायै नारीणां प्रशंसनीया भूमिका वर्त्तते। नारीणां समृद्धौ एव समाजस्य समृद्धिः भवति। यः समाजं नारीं प्रति सततं सुदृष्टिम् अर्पयति, सः समाजः प्रतिष्ठितः सुसंस्कृतः सुसमृद्धश्च भवति। वैदिककालादारभ्य अद्यावधि समाजे नारीणाम् अतीव गौरवास्पदं स्थानं वर्त्तते।

पत्नीं विना पुरुषस्य यज्ञानुष्ठाने अधिकारः नास्तीति वैदिकयुगे प्रचलितः अयं विधिः नारीं सशक्तिकरणे सहायकः भवति। तथा हि- **अयज्ञो वा एषः। योऽपत्नीकः।** अर्थात्, अपत्नीकस्य पुरुषस्य यज्ञे अधिकारः नास्ति।[24]

तैत्तिरीयब्राह्मणे पत्न्यः लक्ष्मीस्वरूपाः इति कथ्यते। तथा हि- **श्रिया वा एतद्रूपं यत्पत्न्यः।**[25]

जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणे नारी सावित्रीरूपेण वर्णिता अस्ति। तथा हि- **स्त्री सावित्री**।[26]

नारीणां शीलरक्षा राष्ट्रस्य परमकर्त्तव्यं भवति । तथा चोक्तम् अथर्ववेदे-

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन्।
न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य।।[27]

उपसंहारः

वेदेषु नारीसशक्तिकरणस्य बहवः विषयाः सन्ति। शोधपत्रेऽस्मिन् नारीसशक्तिकरणस्य केचन दृष्टान्ताः एव प्रदीयन्ते। वैदिकयुगादेव अद्यावधि भारतीयपरम्परानुसारं नारी देवीरूपेण पूजिता। वस्तुतः गार्गी-मैत्रेयी-विश्ववारा-लोपामुद्राप्रभृतयः स्वयंशक्तिसम्पन्नाः वैदिकनार्यः अनसूया-सावित्री-सीता-द्रौपदी-कुन्ती-अहल्या-शकुन्तलादीनां परवर्त्तिभारतीयनारीणां कृते आदर्श-स्वरूपाः भवन्ति। वैदिकयुगस्य नारीषु नारीसशक्तिकरणस्य ये ये त्याग-तपो-दया-क्षमा-पतिव्रता-वीरत्व-सहनशीलता-विनम्रता-सेवापरायणतादयः गुणाः संस्काराश्च आसन्, परम्पराक्रमेण ते संस्काराः स्वल्पाधिकतया आधुनिकयुगस्य नारीष्वपि परिदृश्यन्ते। वास्तवतः वैदिकनार्यः नारीसशक्तिकरणस्य आधारभूताः तथा आधुनिकनारीणां कृते पथप्रदर्शिकाः सन्ति। अपि च नारी यदि जननीरूपेण पत्नीरूपेण भगिनीरूपेण दुहितारूपेण कुलवधूरूपेण गृहिणीरूपेण च स्वकर्त्तव्यं निष्ठया सह परिपालयिष्यति, तर्हि सा स्वयंशक्तिशालिनी भवितुमर्हति। नारी यथार्थभावेन शक्तिशालिनी तदा भविष्यति, यदा नारी स्वशक्तेः दुरुपयोगं न करिष्यति, अपि तु सा यदा दयादानत्यागक्षमाप्रेमस्नेहश्रद्धापरोपकारादिनारी-सुलभगुणैः संयुक्ता भवेत्, यदा राष्ट्रं समाजश्च नारीणां कृते सहयोगस्य हस्तं प्रसारयिष्यति, यदा परिवारस्य सर्वे सदस्याः स्वजननीपत्नीपुत्रीभगिनीनां सर्वेषु सत्कार्येषु अकुण्ठं समर्थनं करिष्यतीति शम्।

पादटीका

1. मनुस्मृतिः - २/७
2. मनुस्मृतिः - २/६
3. नीतिशतकम्-२०
4. हारीतकृतः वीरमित्रोदयः
5. वृहदारण्यकोपनिषद्- २.४.५
6. शतपथब्राह्मणम्- १४.५.४.२.३
7. ऋग्वेदः-७.१.६
8. अथर्ववेदः-१२.१.१.१२
9. वेदों में राष्ट्र का स्वरूप, पृ.-८९
10. ऐतरेयोपनिषद्-३.१.३
11. श्रीमद्भगवद्गीता-४.३८
12. वेदों में राष्ट्र का स्वरूप, पृ.-८९
13. ऋग्वेदः-१०.१२५.३
14. अथर्ववेदः- २०.१२६.१०
15. ऋग्वेदः-१०.१०२.२-३
16. ऋग्वेदः-१.७३.३
17. अथर्ववेदः- १.१४.३
18. अथर्ववेदः- १४.१.२०
19. छान्दोग्योपनिषद्- ४.४
20. पञ्चतन्त्रम्-३.१४६
21. ऋग्वेदः- १०.८५.४६
22. ऋग्वेदः- २.३६.१
23. अथर्ववेदः- ७.३५.१
24. तैत्तिरीयब्राह्मणम्-२.२.२.६
25. तैत्तिरीयब्राह्मणम्-२.९.४.७
26. जै.उ.ब्रा.-४.२७.१७
27. अथर्ववेदः- ५.१७.३

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. आनन्दः, विश्वेश्वरः, अथर्ववेदः, वैदिकशोधसंस्थानम्, होशियारपुरम्, १९६१
2. उपाध्यायः, रामजी, भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९९०
3. त्रिपाठी, जातवेदः, वेदों में राष्ट्र का स्वरूप, विद्यानिधिप्रकाशनम्, दिल्ली, २०१३
4. द्विवेदी, कपिलदेवः, वैदिक साहित्य एवं संस्कृति, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, वाराणसी, २०००
5. भट्टः,श्रीमन्मोक्षमूलः(सं), ऋग्वेदः, (चतुर्भागात्मकः), कृष्णदास-एकाडेमी, वाराणसी, १९८३
6. शास्त्री, धर्मेन्द्रः, वैदिकनिबन्धमाला, विद्यानिधिप्रकाशनम्, दिल्ली, २००४
7. शास्त्री, रामक्रिष्णः, शुक्लयजुर्वेदसंहिता, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, २०१७
8. स्वाइँ, व्रजकिशोरः, मनुस्मृतिः, सद्ग्रन्थनिकेतनम्, आनन्दवजारम्, श्रीजगन्नाथमन्दिरम्, पुरी, १९९७

अर्वाचीनसंस्कृतपद्यकाव्ये जलतत्त्वविमर्शः

Shis Mohammed*

शोधसारः

परिवेशस्य पञ्चतत्त्वेषु जलं अन्यतमम् अस्ति। पृथिव्याः जीवानां कृते आवश्यकं तत्त्वमस्ति जलम्। अस्माकं सौभाग्यम् अस्ति यत् पृथिवी जलीयः ग्रहः वर्तते। पृथिव्यां जलं पर्याप्तम् अस्ति। अतः पृथिवी नीलग्रहः इति उच्यते। जलं महासागरेषु, वायुमण्डले, पृथिव्यां च परिभ्रमति। अर्वाचीनसंस्कृतपद्यकाव्येषु जलतत्त्वं गभीरदार्शनिक-परिवेशचेतनायाः प्रतिविम्बमिव विराजते। प्राचीनवैदिकमतानुसारेण जलं यथा जीवनसत्तायाः सारभूततत्त्वस्य, शुचितायाः, सृष्टेः मूलकारणस्य च उपादानत्वेन गृहीतम्, तथैव अर्वाचीनकवयः तां परम्परां वर्तमानसन्दर्भे नतूनदृष्टिभिः उपस्थापयन्ति। अस्यां शोधपत्रिकायाम् आधुनिकसंस्कृतपद्यकाव्ये जलतत्त्वस्य विविधानि रूपाणि-यथा जीवनपोषक-सामार्थरूपेण, नैतिक-आध्यात्मिक-पवित्रतायाः प्रतीकरूपेण, परिवेशस्य भारसाम्यरक्षणाय जलस्य भूमिका, जलदूषणजनितसंकटरोधः, जलसंरक्षणं, जलशुद्धिकरणस्य विविधाः दिशः विश्लिष्यन्ते। विशेषतः अर्वाचीनकवीनां काव्यचेतनायां जलं केवलं प्राकृतिकमुपादानं नास्ति अपि तु मानवसभ्यतायाः अस्तित्त्वसंकटस्य, भोगवादिमानसिकतायाः. प्रकृतिं प्रति कर्तव्यवोधस्य च प्रतीकरूपेण प्रतिविम्वितम्। निर्वाचित-पद्यकाव्यानां पाठविश्लेणेन प्रदर्शितमस्ति

---

* Department of Sahitya, Central Sanskrit University, Campus- Sri Sitaram Vaidic Adarsha Sanskrit Mahavidyalaya, Mail- shis4md@gmail.com, Mob- 7001769589.

यत् जलतत्त्वं मानवजीवनप्रकृतेः आन्तःसम्कर्कस्य अवगतये वलिष्ठमाध्यमत्वेन प्रतिष्ठितमस्ति। आलोच्यः शोधप्रवन्धः समाजे परिवेशचिन्तायाः गुरुत्वपूर्णमेकं अध्यायम् उन्मोचयति।

कूटशब्दाः- अर्वाचीनसंस्कृतपद्यकाव्यम्, जलप्रदूषणम्, जलसुरक्षोपायः, जलसंरक्षणम्, गङ्गाजलम्, नदीजलम्।

भूमिका

परि-आ इत्युपसर्गपूर्वक-वृ-धातोः ल्यूट्-प्रत्ययेन पर्यावरणशब्दं निष्पद्यते। पर्यावरणस्य पञ्चतत्त्वानि सन्ति। तेषु जलतत्त्वं प्रमुखतत्त्वं भवति। यतो हि जलमेव सर्वप्राणिनां जीवनभूतम्। महाभूतस्थे जलतत्त्वे विशुद्धे सति प्राणिषु शुद्धता समायाति, सुस्वास्थ्यञ्च सम्भवति। उपनिषद्पुराणदार्शनिकग्रन्थेषु पञ्चतन्मात्रातः पञ्चमहा-भूतानाम् उत्पत्तिक्रमविश्लेषणेन द्रव्यरूपेण जलस्य उत्पत्तिसिद्धान्तम् अवगन्तुं शक्यते। अग्निसंयोगात् जलस्य निष्क्रियपरमाणुषु तापः उत्पद्यते, तापात् वाष्पः निर्मीयते तथा च वायुसंयोगात् तापस्य शोषणात् तत्परमाणुः शीतलः भवति। आधुनिकरसायनशास्त्रज्ञाः वाष्पीकरणस्य हिमीकरणस्य च प्रक्रियाद्वयस्य विश्लेषणं कृत्वा जलनिर्माणस्य व्याख्यां कुर्वन्ति। सूर्यस्य उष्णता जलस्य वाष्पीभवने कारणम्। शीतलीकरणानन्तरं जलीयवाष्पः संघनं एकरूपतामाप्य मेघरूपं धरति। ततः स्थले समुद्रे च वर्षा-हिमवृष्टिरूपेण पतति। यया प्रक्रियया जलं स्वरूपं विहाय समुद्रात् वायुमण्डलं ततः पृथिवीं प्रति समागच्छति सा एव प्रक्रिया जलचक्रम् इति कथ्यते। लवणरहितजलस्य मुख्यधाराः नद्यः, तडागाः, हिमशैलाश्च सन्ति। समुद्रजलं लवणयुक्तं भवति। जीवनाय जलम् अत्यावश्यकम् अस्ति। तृष्णा केवलं जलेनैव शाम्यति। मानवाः जलस्य दुरुपयोगं कृत्वा बहुमूल्यं संसाधनं व्ययीकुर्वन्ति। यदा प्रकृतिः विकृता

भवति तदा प्राणिनामुपरि कुप्रभावः पतति। अतः संस्कृतवाङ्मये अस्माकं पूर्वजाः ऋषयो महर्षयश्च जलस्य संरक्षणाय प्रोचुः। अर्वाचीनसंस्कृतकवयः अपि स्वस्वग्रन्थेषु जलतत्त्वस्य महिमानं, तस्योपयोगितां, तत्प्रदूषणोपायं च प्रावदन्। स्थितेऽपि विशाले जलसञ्चये प्रदूषणप्रभावात् भविष्यत्काले जलाभावकष्टं आगमिष्यति। अतः जलसुरक्षायै सर्वादौ चिन्तनीयम्।

साधारणतः भारतभूमिः नदीमातृकास्ति। भारते प्रवाहमान-पवित्रनदीषु गङ्गा अन्यतमा अस्ति। गङ्गाजलप्रवाहरूपममृतं पृथिवीं पवित्री करोति। इदं जलं दिवानिशम् अमृतधारारूपेण प्रवहति। अमृतरूपमुदकं पीत्वा जगति सर्वे पापात् विमुच्यन्ते। तत्र हरेकृष्णशतपथी-निरञ्जनमिश्र-कमलापाण्डेय-इच्छारामद्विवेदी-अशोककुमारशुक्ल-प्रमुख अर्वाचीनकवयः नद्या शक्तिमयवर्णनम्, गङ्गायाः दुर्दशावर्णनं, च करोन्ति। गङ्गा भारतमातुः हृदयं पुनाति। किन्तु भारतस्य सर्वसौभागवर्धकं गोमुखान्निर्गतं शोकसंहारकं मुक्तिदं शीतलं स्फर्तिदं गङ्गाजलमद्य प्रदूषितं भवति। गङ्गायाः दूषितजलेन अधुना सिद्धयोगिनः स्नानं कर्तुं भयं कुर्वन्ति। गङ्गाजलदूषणात् गङ्गाजले निवसन्तः जीवाः विलुप्ताः भवन्ति। गङ्गातटे स्थितानां उद्योगानां परित्यक्तपदार्थानां परिस्करणं विना गङ्गाजले निक्षेपणं भवति। तस्मात् गङ्गायाः जलं प्रदूषितं भवति। गङ्गाजलप्रदूषणेन जीवनचक्रस्य नाशः निश्चितः इति ज्ञात्वा अपि ये जनाः जलं प्रदूषयन्ति ते जनाः जगति निन्दिताः भवन्ति।

शोधक्षेत्रम्

नवदेहलीस्थितस्य विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगस्य नवीनतया निर्धारितशोध-क्षेत्रेषु शोधकार्यं विधातुं

प्राथमिकतया अधोलिखितानि शोधक्षेत्राणि वर्तन्ते तानि यथा–

1. पाण्डुलिपीनां सम्पादनं समालोचनात्मकसंस्करणानाञ्च सज्जीकरणम्।
2. भारतीयज्ञानपरम्पराः, तासामनुप्रयोगश्च।
3. भारतीयज्ञानपरम्पराणां समालोचनायाः समीक्षा।
4. ऐतिहासिकं वर्णनात्मकं प्रायोगिकञ्चानुसन्धानम्।

अनुसन्धानाय निर्धारितेषु शोधक्षेत्रेषु भारतीयज्ञानपरम्पराः तासामनुप्रयोगश्च इति क्षेत्रस्य प्रथमविन्दुमध्ये शोधकार्यमिद-मन्तर्भवति। यतः जलतत्त्वस्य चर्चा वैदिककालादेव अस्ति। जलमेव जीवनं भवति। वेदे पुराणे च भगवतः विष्णुः जलरूपत्वं प्रोक्तम्। काश्मीरशैवागमेऽपि भगवतः शिवस्य अष्टमूर्तिषु जलरूपं स्वीकृतम्। जलस्य सुरक्षा प्राणिजगतः सुरक्षा।

मूलविषयः

'जल घातने-धातोः' अक् प्रत्ययेन तथा 'जल अपवारणे-धातोः' अच्प्रत्ययेन जलशब्दो निष्पद्यते। वैदिकसाहित्यादारभ्य आधुनिकसाहित्यपर्यन्तं जलविज्ञानस्य परम्परा वर्णितमस्ति। जलं सृष्टेः आदितत्त्वम्। कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटके उल्लिखितेषु अष्टसु शिवमूर्तिषु जलतत्त्वस्य स्थानमादौ भवति। ऋग्वेदे सर्वविधौषधयः जले विद्यते, अग्निरपि जले विद्यते। अत: सर्वलोकानां भेषजं जलम्।

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा
अग्निं च विश्वसम्भूतं आपश्च विश्वभेषजीः।।[1]

ऋषयः जले मातृत्वं पश्यन्ति। यथा माता पुत्रं स्वच्छतायै यत्नशीला तथा जलं मानवस्य स्वच्छतायै यत्नशीला।

आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु।[2]

जलं सर्वस्य जगतः आधारः भवति। जलेन इदं जगत् परिपूर्णमस्ति। जलात् अस्य जगतः उत्पत्तिः अभवत्। जलमेव सर्वेषां प्राणिनां जीवनम्।

जलं तु जगदाधारे जलेन पुरितं जगत्।
जलं-जातं जगत्सर्वं जलं हि जनजीवनम्।।[3]

पृथिव्यां सर्वेषां प्राणिनां जीवनरक्षणार्थं शुद्धजलवायुश्च आवश्यकमस्ति। यदि जलं प्रदूषितं भवति तर्हि जीवनं दुःखदं भविष्यति। ईश्वरः सर्वेषां प्राणिनां कृते निशुल्कं जलं वायुं च पर्यददात्। अद्यत्वे स्वार्थिनः मानवाः अस्याः प्रकृतिव्यवस्थायाः नाशं कर्तुं प्रवृत्ताः सन्ति।

आवश्यकं जीवनरक्षणार्थं पूतं जलं गन्धवहेन सार्धम्।
अस्यामलत्त्वं समपेक्षणीयं हितं समेषां निहितं समाग्रम्।।[4]

"वायोश्च नीरस्य विनैव मूल्यं, सर्वा व्यवस्था प्रभुणा कृताऽस्ति।
स्वार्थस्य पङ्केऽद्य नरा विलिप्ता, नश्यन्ति हा. हा प्रकृतेर्व्यवस्थाम्।।[5]

जलं विना जीवनकल्पना न सम्भवति लोके। अतः सर्वप्रथमं शिवत्वमेव जलम्, अस्य जलस्य कारणं शिवः। जलं पृथिव्याः प्राणिनां कृते रक्षकं हितकरं च। अस्य जलस्य कारणादेव वनपर्वतादयः विद्यन्ते। एषां शिवरूपं लोककल्याणाय भवति। प्रकृतिप्रियमावं पापात् रक्षणाय गङ्गायाः आगमनमिति यत् स्थितं गङ्गायाः प्रदूषणं विलोक्य मिथ्या इव प्रतिभाति।

जलं विना जीवनकल्पनाऽपि धरातलेऽस्मिन् खलु मुढतैव।
अतः शिवत्वं प्रथमं जलस्य तद्धेतुभूतो हि शिवस्वरूपः।।[6]

गङ्गातरङ्गसौन्दर्य्यं श्रुतमासीद् यथा पुरा
तत् पुरातनतां यातीवाभातीहावलोकने।[7]

जलस्य आधारभूता नदी। साधारणतः भारतभूमिः नदीमातृकास्ति। न केवलं भारतम् अपितु विश्वस्य कृषिप्रणालिः नद्याः उपरि निर्भरशीला। प्राचीनकालादेव नद्यः धर्मस्य अर्थस्य च वृद्धौ सहायिकाः भवन्ति। नदी न केवलं परिवेशस्य सौन्दर्य्यं वर्धयति अपितु अनेकजीवानां वासस्थानमस्ति। यतः जलं विना जीवनं न सम्भवति। अतः अस्माभिः जलसंरक्षणं कर्तव्यम्। नदीजलस्य रक्षणं कृत्वा मानवस्य आवश्यकतानुसारं तस्य उपयोगः सर्वैः करणीयः। सर्वे जलसंरक्षणाय अपि च जलशुद्धतायै यत्नशीलाः भवेयुः। औद्योगिकानां वाहनानि तथा शालयन्त्राणां मलिनानि जलानि नित्यं गङ्गा-जले प्रविशन्ति।

तीर्थं जातं भृशमशुचि हा श्री हरिद्वारसंज्ञं
मध्येगङ्गं क्षिपति मलिनं यन्त्रं शालायन्त्रं तत्।[8]

औद्योगिकानामिह वाहनानि प्रविश्य गङ्गामपि दूषयन्ति।
माता वसूनां धनलोलुपानां निरबलम्वा तरुणी बभुव।।[9]

दैनन्दिनजीवने प्लास्टिक इत्यस्य प्रयोगः द्रूतं वर्धते। तानि प्लास्टिकद्रव्याणि मनुष्याः जले क्षिपन्ति। प्लास्टिकद्रव्याणि शतवर्षानन्तरमपि द्रवीभूतं न भवन्ति। परिमानस्वरूपं जलं स्वां गुणवत्त्वां त्यक्ता दूष्यते। तस्मात् कमलापाण्डेय कथयति-

जीवने गृह्यमाणाऽधुना भूयशः
प्लास्टिकेति' प्रसिद्धा नवा निर्मितिः।
दूषणोत्पादिका याऽवसाने लयं
नो समीयात् पृथिव्यां शताब्दीमपि।।[10]

अधुनातनकाले प्रकृतिः स्वकीयां पवित्रतां परित्यक्तवती। नगराभिमुखं प्रवहन्त्यः नद्यः इदानीं कलुषिताः सञ्जाताः। गङ्गाजलप्रदूषणस्य प्रधानकारणत्वेन

हरेकृष्णशतपथी वैज्ञानिकपद्धतिम् औद्यगिकं च निर्देशति। अतः डॉं. हरेकृष्णशतपथी भारतायमहाकाव्ये परमदुःखेन बदति यत् वैज्ञानिकप्रगतिः लाभात् अधिकं अपकारं करोति।

विज्ञानस्य परे युगे सुरनदीतीरेऽधुना नूतना
व्यामोहात् किमपि प्रसाधनधिया शिल्पाञ्चलाः निर्मिताः।
तेभ्यः किन्तु विनिर्गतैश्च मलिनैः वाष्पादिभिर्दूषणै-
र्नष्टं भारतजीवनं भवति चेद् विज्ञानदानेन किम्?।।[11]

पेयजलसस्य आवश्यकता प्राचीनकालेऽपि दृश्यते। श्रीमतीइन्दिरागान्धी ग्राम्यक्षेत्राणां कल्याणार्थं सुदुरस्थजलविहीनग्रामेषु पेयजलार्थम् बहुकूपान् अखनत्। इन्दिराजीवनमहाकाव्ये उक्तम्-

अपि पेयजलव्यवस्थाया बहुकूपांश्च सुदूरवर्तिषु।
निरमादपि निर्जलस्थलेष्वपि सा ग्राम्यहितप्रकाम्यया।।[12]

सूर्यप्रकाशे जीवानुनाशकशक्तिः सति सूर्यप्रकाशः जलं शुद्ध्यति। जलस्थितवनस्पत्यादिभ्यः सूर्यालोकसन्निध्यौ प्रकाशसंश्लेषप्रक्रियया प्रभूतपरिमाणे आक्सीजेन उत्पाद्यते। एतस्मात् कारणात् जलस्य प्राणशक्तेः अभावः न भवति, जलस्य सत्त्वं विशुद्धत्वं च संरक्ष्यते।

अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्य सह।[13]

सूर्यरश्मिसंयोगेम जलं हिरण्यवर्णं प्राप्नोति। एतत् हिरण्यवर्णम् अग्निगर्भं च जलं अथर्ववेदे वर्णितवान्।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः सविता यास्वग्निः।
या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु।।[14]

वृक्षरोपणं न केवलं परिवेशस्य हरितावरणं वर्द्धयति अपि तु जलस्य स्वच्छतां विशुद्धताञ्च संस्थापयितुमपि प्रधानं साधनमस्ति। अर्वाचीनसंस्कृतकविः डाँ. अशोककुमारशुक्लः पर्यावरणकाव्ये वृक्षरोपणेन वृष्टजलस्य शुद्धिकरणस्य उपायः वर्णयति-

वृष्टेर्जलस्य वायोश्च शोधकाः पादपाः शुभाः।
रोपणायाः सदा सर्वैर्धरा वृक्षैः सुशोभिताः।।[15]

वृक्षाणां वपनं सुरक्षणमहो कुर्वन्तु हे मानवाः नो चेद्दाहिसमस्यया जगदिदं ग्रस्तं भविष्यत्यहो।
न्यूनं याति जलस्तरं प्रतिदिनं भूमेस्सदा दोहनात् पश्चाङ्क्निनु पास्यतीह भवतां स्नेहान्विता सन्ततिः।।

वस्त्रेण जलशोधनस्य अन्यतमा श्रेष्ठा विधिः संस्कृतसाहित्ये वर्णितोऽस्ति। जले स्थितं अशुद्धद्रव्यं वस्त्रेण चालन्या वा परिमार्जितुं शक्यते। प्रायशः दृश्यमानानि मालिन्यानि अपसार्य, वस्त्रपूतं जलं पिवेत्। अयं विधिः मनुस्मृतौ सुप्रतिष्ठितः दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।[16] भावप्रकाशेऽपि वस्त्रादिभिः जलशुद्धिकरणस्य उपायाः वर्णिताः -

शुचि सान्द्रपटस्रावि क्षद्रजन्तुविवर्जितम्।
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम्।।[17]
पर्णमूलविषग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्वुप्रसादनम्।।[18]

सृष्टेः आरम्भः जलात् भवति। अस्माकं जीवने जलस्य अतीव महत्त्वमस्ति। जलं विना जीवनम् असम्भवम्। इदं जगत् जलं विना क्षणमपि न तिष्ठति। अतः सर्वत्र शुद्धजलस्य आवश्यकता अस्ति। पृथिवीस्थितजलस्य 3% पेयमस्ति तथा

97% लवणमयम्। जलस्य शुद्धतायै पूर्वकालात् बहूनि साधनानि स्थिरीकृतानि। अर्वाचीनकालेऽपि शुद्धजलप्राप्तये विज्ञानिनां प्रयासः वलवत्तरः अस्ति। पानीयजलस्य यः संकटः इदानीं दृश्यते परवर्तिनि काले अयं संकटः तृतीयविश्वयुद्धस्य कारणं भविष्यतीति समाजतत्त्वविदां भविष्यवाणी कर्णीक्रियते। अस्याः गवेषणयाः आलोके प्रतीयते यत् आधुनिक-संस्कृत-पद्यकाव्ये जलतत्त्वम् एकं महत्त्वपूर्णं साहित्यिक-रूपान्तरस्य साक्ष्यं वहति। प्राचीन-शस्तमूलिका-जलभावना यत्र प्रधानतः धार्मिक-आध्यात्मिकसन्दर्भे आबद्धा आसीत्, तत्रैव आधुनिकपद्यकाव्येषु सा मानव-सभ्यतायाः वास्तव-सङ्कटैः, पर्यावरणगत-अपक्षयैः, नैतिककर्तव्यवोधैः च गभीरं समन्विता सञ्जाता। अतःपरम् जलं काव्यस्य अलङ्कारमात्रं न भूत्वा सामाजिक-सचेतनतायाः सक्रियमाध्यमरूपेण आत्मप्रकाशम् अकरोत्।

पादटीका

1. ऋग्वेद-1/23/19
2. यजुर्वेद-4/2
3. पर्यावरणकाव्यम्- जलप्रदूषणम्- 1
4. पर्यावरणकौमुदी-11
5. पर्यावरणकौमुदी-13
6. गङ्गापुत्रावदानम्-14/11
7. गङ्गापुत्रावदानम्-7/21
8. दूतप्रतिवचनम्-11
9. गङ्गापुत्रावदानम्-15/33
10. रक्षत गङ्गाम्-10/11
11. भारतायनम्-8/6
12. इन्दिराजीवनम्- 6/9
13. अथर्ववेदः-1/4/2
14. अथर्ववेदः-1/33/1

15. पर्यावरणकाव्यम्-188
16. मनुस्मृतिः- 6/46
17. भावप्रकाशनिघण्टु-वारिवर्गः-38
18. भावप्रकाशनिघण्टु-वारिवर्गः-39

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. पाहाडी, ड. अन्नदाशङ्कर (2005) मनुसंहिता, कलकाता: संस्कृत बुक डिपो।
2. मिश्र, डां. निरञ्जन (2013) गङ्गापुत्रावदानम्, हरिद्वार: प्रकाशन् मातृसदन जगजीतपुर।
3. द्विवेदी, डॉं. इच्छाराम (1989) दूतप्रतिवचनम्, दिल्ली : देववणी परिषद।
4. शतपथी, आचार्य. हरेकृष्ण (2008) भारतायनम्, तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।
5. दासः, बनारसी (1993)॰ पर्यावरणकौमुदी, मिरजापुरः विमला प्रकाशन्।
6. तिवारी, डॉं. शशिकान्त, (2019), रक्ष जलम्, नई दिल्ली : सत्यम् पब्लिशिं हाउस।
7. पाण्डेया, डॉं. कमला, (1999), रक्षत गङ्गाम्, वाराणसी : श्रीमाता पब्लिकेशन्स ।
8. शास्त्री, डॉं. गोस्वामी बलभद्रप्रसाद, (1997), इन्दिराजीवनम्, नाग प्रकाशक।

9. कुमारी, मैत्रेयी, (2018), आधुनिक संस्कृत साहित्य, वाराणसी: ग्रन्थभारती प्रकाशन।
10. निषाद डां. अरुण, कुमार, (2020)॰ आधुनिक संस्कृत साहित्य: विविध आयाम, Notion Press।
11. त्रिपाठी, दी. श (2022)॰ आधुनिक संस्कृत साहित्य मे सामाजिक चेतना, दिल्ली: विद्यानिधि प्रकाशन।
12. वर्मा, एस् वी (1918), पर्यावरण एक समग्र अध्ययन, दिल्ली: साहित्य भण्डार प्रकाशन।

पण्डितराजस्य लहरीकाव्येषु परिवेशसुरक्षाचिन्तनम्

Farida Molla*

शोधसारः

जगन्नाथः संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धः कविरस्ति। तस्य पञ्चलहरीग्रन्थः प्रसिद्धः अस्ति। पृथिवी-जल-अग्नि-वायु-आकाशाञ्च समग्रसृष्टेः कारणानि अवयवानि च सन्ति, येषां नाम पञ्चमहाभूतम्। प्राचीनकालात् प्रकृतेः मूलसिद्धान्तः क्षिति-अप- तेज- मरुत्- व्योम इति देवतारूपेण प्रशंसितः सर्वे देवाः शक्तेः प्रतीकाः सन्ति। एतैः पञ्चभूतैः परिवेशः निर्मीयते। अस्माकं परितः वृक्षाः, नद्यः, तडागाः, सरोवराः, पशवः, पक्षिणः, मेघाः समाविष्टाः सन्ति। एतैः अस्माकं परिवेशः निर्मीयते। अद्यत्वे परिवेशदूषणं भवति। वैज्ञानिकप्रगत्या नदीजलम् एतावत् प्रदूषितं भवति यत् पेयस्य किं पुनः स्नानस्य योग्यं नास्ति। पण्डितराजजगन्नाथः गङ्गालहरीमध्ये गङ्गायाः सुन्दरस्पष्टतोः शुद्धः वातावरणं वर्णयति। पण्डितराजः सुधालहरीमध्ये वृक्षेण सह जीवनस्य सम्पर्क वर्णयति। परिवेशे सर्वे परस्परं आश्रिताः सन्ति। पण्डितराजः सुधालहरीमध्ये शक्तेः सन्तुलनेन परिवेशस्य सन्तुलनं कथं कर्तुं शक्यते इति व्याख्यातवान्। अमृतलहरीमध्ये पृथिवी-आकाश-ज्योति-वायु-नद्यः न देवतारूपेण अपितु मातुरूपेण कविना वर्णिताः, अत्र पण्डितराजः कुलसम्बन्ध स्थापयति। पण्डितराजः पञ्चलहरीग्रन्थे परिवेशसंरक्षणस्य सुन्दरं वर्णनं करोति ।

कुटशब्दाः - पञ्चलहरी, परिवेशः, पञ्चमहाभूतम्, परिवेशदूषणं, परिवेशरक्षणम्

---

*Research Fellow, Central Sanskrit University, New Delhi, Gmail-mollafarida80@gmail.com

उद्देश्यः- अनुसन्धानाय निर्धारितेषु शोधक्षेत्रेषु भारतीयज्ञानपरस्पराः तासामनुप्रयोगश्च इति क्षेत्रमधिकृत्य शोधकार्यं मया करिष्यते, इति विचिन्तितम्।

संस्कृतसाहित्यं भारतस्य प्राचीनसाहित्यमस्ति। रामायण-महाभारत-पुराण-महाकाव्य-खण्डकाव्य-गद्यकाव्य-स्तोत्रकाव्यादिभिः संस्कृतसाहित्यं समृद्धमस्ति। देवानां स्तुतिमूलककाव्यानि संस्कृतसाहित्ये स्तोत्रकाव्यमिति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति। स्तोत्रशब्दस्य अर्थः स्तुतिः। संस्कृतसाहित्ये सहस्राणि स्तोत्रकाव्यानि सन्ति। पृथिवी-जल-अग्नि-वायु-आकाशाश्च समग्रस्ष्टेः कारणानि अवयवानि च सन्ति, येषां नाम पञ्चमहाभूतम्। एतैः पञ्चभूतैः परिवेशः निर्मीयते। प्राकृतिकपरिवेशः स एव परिवेशः यस्मिन् प्रकृतेः सर्वे भागाः यथा वृक्षाः, नद्यः, तडागाः, सरोवराः, पशवः, पक्षिणः, मेघाः समाविष्टाः सन्ति। एतैः अस्माकं परिवेशः निर्मीयते। मनुष्याणां परिवेशेन सह सम्बन्धः शाश्वतः अस्ति। प्राकृतिकपरिवेशः विज्ञानेन निर्मातुं न शक्यते, अतः प्राकृतिकपरिवेशेन सह मानवस्य मैत्री आवश्यकी। परिवेशस्य सुस्थता मानवजीवनस्य सुस्थता, अतः प्राचीनाः अर्वाचीनाञ्च कवयः प्रकृतिवर्णनं, प्रकृतिरक्षणं, प्रकृतिपूजनं कृतवन्तः।

पञ्चलहरी पण्डितराजजगन्नाथस्य कृतिरस्ति। पञ्चलहरीग्रन्थे जगन्नाथः परिवेशसंरक्षणस्य सुन्दरं चित्रणं करोति। प्रातःकाले राजपत्न्यः मृगमद्यकस्तूरीगन्धयुक्ते शुद्धे पवित्रे जले स्नात्वा शुद्धाः अनुभवन्ति स्म। अस्य शुद्धजलस्य सम्पर्कात् न केवलं मनुष्याः अपितु पशवः अपि स्वर्ग प्राप्नुवन्ति। स्नात्वा राजपत्न्यः वनं प्रविश्यन्ति। एतत् वनं गंगाजलेन समृद्धमस्ति। वने मृदुशीतलच्छायायां विश्रामं कुर्वन्ति, शुद्धं मुक्तवायुं गृहीत्वा राजपत्न्यः भ्रमन्ति।[1] अत्र पण्डितराजेन सुन्दरस्पष्टतोः शुद्धः वातावरणं वर्णयति। शुद्धं पवित्रं जलं यत् न केवलं स्नानयोग्यं अपितु पेयम् अपि भवति तथा च नन्दनवनस्य शुद्धवायुः

श्वासरोगाणां सम्भावनां न्यूनीकरोति। परन्तु अद्यत्वे वैज्ञानिकप्रगत्या नदीजलम् एतावत् प्रदूषितं भवति यत् पेयस्य किं पुनः स्नानस्य योग्यं नास्ति। बृहत् शिल्पोद्योगात् पतितैः तैलयुक्तपदार्थैः नद्याः जलं अत्यन्तं प्रदूषणं भवति। पञ्चतत्त्वस्य रक्षणे पुरा मुनयः जागरूकाः आसन्। अधुना परिवेशदूषणं महती समस्या इति मन्यते। पूर्व जनानां परिवेशेन सह सामञ्जस्यपूर्णः सम्बन्धः आसीत्। परन्तु वर्तमानवैज्ञानिकप्रगत्या परिवेशदूषितं भवति। सम्प्रति परिवेशदूषणस्य समस्यायाः समाधानार्थ बहवः योजनाः आरब्धाः सन्ति। येन जनासु जागरणं निर्मितम्। सम्प्रति “स्वच्छता अभियान”, “जल बचाओ अभियान”, “गङ्गा परिरक्षण अभियान योजना”, “विश्व बचाओ आन्दोलन” आदि प्रचारिताः भवन्ति। परन्तु सर्वाधिक मानवीयचेतनायाः आवश्यकता अस्ति। जनाः स्वार्थं त्यक्त्वा स्वहृदयेषु स्नेहं प्रेम च स्थापयन्तु। यदि जनाः स्वार्थं त्यक्त्वा हृदये श्रद्धां स्थापयितुं शक्नुवन्ति तर्हि देशः समृद्धः भविष्यति। क्षिति-अप्-तेज- मरुत्- व्योम इत्येतेषां पञ्चपदार्थानां संयोगेन जगतः सृष्टिः। पण्डितराजः वृक्षेण सह जीवनस्य सम्पर्क वर्णयन् वदति- लघुवृक्षः सूर्यकिरणेन महीरूहे परिणतः। सः वृक्षः अतीव घनपर्णैः आवृतः अस्ति। तस्मिन् वृक्षे शुकपक्षिणः नीडं कुर्वन्ति, इच्छानुसारं वृक्षाणां शाखासु भ्रमन्ति, यदा वायुना शाखाः भग्नाः भवन्ति तदा पक्षिणः उड्डीयन्ते। यतो हि शुकशावकाय बीजभक्षणं रोचते, तस्मात् सः तरल-हिमबिन्दु दाडिमफलरूपेण खादति।[2] अङ्कुराः सूर्यकिरणैः बृहत् वृक्षाः भवन्ति। अत्र प्रकाशसंश्लेषणप्रक्रियायाः माध्यमेन अर्थात् हिमस्य सूर्यप्रकाशस्य च माध्यमेन पत्रेषु अन्नं निर्मातुं पादपाः वर्धन्ते । फलतः हरिद्वातावरणं निर्मीयते। तस्मिन् हरिद्वातावरणे उत्पन्नानि बीजानि खादित्वा पक्षिणः जीवन्ति। अत्र अन्नश्रृङ्खला आगच्छति। लघुवनस्पतयः अर्थात् हरिज्जीवाः सूर्यप्रकाशे स्वभोजनं उत्पाद्य जीवन्ति तथा च शुकपक्षिणः अपि

तस्मिन् हरिद्वातावरणे उत्पादितानां शस्य-तृण-पत्राणि खादित्वा जीवन्ति। अत्र परिवेशसंरक्षणस्य सुन्दरं चित्रं दृश्यते। परिवेशे सर्वे परस्परं आश्रिताः सन्ति। पृथिवी-आकाश-ज्योति-वायु-नद्यः न देवतारूपेण अपितु मातृरूपेण कविना वर्णिताः। तदेव कुलसम्बन्धं स्थापयति।[3] प्रकृत्या सह मनुष्याणां सम्बन्धः शाश्वतः। पूर्व जनानां प्रकृत्या सह सुसम्बन्धः आसीत् परन्तु सम्प्रति स्वार्थाय मनुष्याः प्रकृत्या सह सुसम्बन्धं स्थापयितुं असमर्थाः। सम्प्रति विविधसर्वकारयोजनाद्वारा समानताप्राप्त्यर्थं प्रयत्नः क्रियते।

पण्डितराजः रोगाणां चिकित्साविषये अवदत् गंगाजलं ओषधीयम्। जलस्य ओषधीयगुणैः गोदरोगेण पीडितः चिकित्सितः, अपि च सर्वे मानसिकरोगाः चिकित्सिताः भवन्ति।[4] स्वच्छजलं मुक्तवायुः च सेवन्ते चेत् एव जनाः रोगरहिताः भवन्ति। सम्प्रति स्वास्थ्यस्य हानिः प्रमुखः रोगः भवति। अशुद्धवायुना, अशुद्धजलेन च जनाः विविधैः रोगैः पीडिताः सन्ति। सर्वेषां रोगमुक्त सुस्वास्थ्यं च कर्तुं सर्वकारस्य योजना "Sustainable Development Goals" तृतीये उच्यते। अत्र सुस्वास्थ्यविषये (Good Health and well Being) बलं दत्तम् अस्ति। तदतिरिक्तं "Sustainable Development Goals" षष्ठे स्वच्छजलस्य स्वच्छतायाः च उल्लेखः अस्ति।

सूर्यः पञ्चेषु भूतेषु अन्यतमः घटकः अस्ति। सूर्यः शक्तेः प्रतीकः अस्ति। पण्डितराजजगन्नाथः शक्तेः सन्तुलनेन परिवेशस्य सन्तुलनं कथं कर्तुं शक्यते इति व्याख्यातवान् सूर्योदयसमये पद्मः प्रस्फुटितः भवति। पद्मस्य पाण्डुरोगः सूर्यकिरणैः निष्कासितः भवति।5 वृक्षस्य शाखाः सूर्यकिरणैः पल्लविताः भवन्ति।[6] यथा सूर्यस्य रश्मिषु सृष्टिः क्रियते तथापि अमीबारोगेण पीडितानां रक्षणमपि करोति।[7] अत्र सूर्यस्य शक्त्या परिवेशस्य रक्षणं दृश्यते।

पञ्चभूतैः परिवेशः निर्मीयते । पञ्चमहाभूतम् यथा- पृथिवी-जल-अग्नि-वायु-आकाशाच सन्ति। परिवेशस्य सुरक्षा मानवजीवनस्य सुस्थता। पण्डितराजजगन्नाथः तस्य पञ्चलहरीग्रन्थे गङ्गायाः सुन्दरस्पष्टतोः शुद्धः वातावरणं, शक्तेः सन्तुलनेन परिवेशस्य सन्तुलनं, वृक्षेण सह जीवनस्य सम्पर्कं, पृथिवी-आकाश-ज्योति-वायु-नद्यः देवतारूपेण वर्णित्वा परिवेशतत्त्वस्य सुन्दरं वर्णनं क्रियते।

पादटीकाः

1. गङ्गालहरी-7
2. सुधालहरी-7
3. अमृतलहरी- ।
4. गङ्गालहरी-24
5. सुधालहरी-20
6. सुधालहरी-26
7. सुधालहरी-3

सन्दर्भग्रन्थाः-

(क) संस्कृतभाषया सम्पादितानि पुस्तकानि

1. पण्डितराजजगन्नाथः (2005) लहरीपञ्कम वारणासी, चौखम्बा अकादमी।
2. शर्मा, डॉ. आर्येन्द्रः (1958) काव्य-संग्रहः हैदराबाद, संस्कृत अकादमी सीरीज नं. 2 ।
3. सत्यधर्मतीर्थपादाः (2014) गङ्गालहरी दारवाड, श्री शतीशप्रकाशन।

(ख) आङ्गलभाषया सम्पादितानि पुस्तकानि

1. 1.Bhatt, S. (1986) Environmental Laws and Water Resource Management, New Delhi, Radiant Publishers.
2. 2.Chakrabarti, N. K. (1994) Environment Protection and the Law, New Delhi, Asish Publishing.
3. 3.Chaturvedi, R, G. And Chaturvedi, M.M. (1993) Law on protection of Environment and prevention of pollution.
4. (General 8 States), Allahabad, The Law Book Company (P) Ltd.

(ग) हिन्दीभाषया सम्पादितानि पुस्तकानि

1. शर्मा आचार्य, प. श्रीराम. (2004) प्रकृति का अनुसरणः मथुरा, युग निर्माण योजना प्रेस।
2. जाटव, सम्पादक डॉ. बी.एल. (2010) पर्यावरण और शिक्षाः नई दिल्ली, राधा पब्लिकेशन्स।
3. शर्मा आचार्य, प. श्रीराम, (2004) पर्यावरण असंतुलन जिम्मेदार कौनः मधुरा, युग निर्माण योजना प्रेस।
4. सक्सेन, डा. हरिमोहन, पर्यावरण एवं प्रदूषण जयपुर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
5. सिंह, वैजनाथ, पर्यावरण रक्षा नईदिली, एस. चन्द एण्ड कम्पनी
6. चन्द्र, डॉ. सावित्री, समाज और संस्कृति नई दिल्ली, नेशनल पक्लिशिंग हाउस।

7. शास्त्री, आचार्य मधुसूदन. प्रा. सं. वि. सं. (2049) गङ्गालहरी: पं. जगन्नाथ ग्रन्थावली, हिन्दी व्याख्या, वाराणसी, कृष्णदास अकादमी।
8. शास्त्री, आचार्य मधुसूदन, प्रा. सं. वि. सं. (2049) सुधालहरी पं. जगन्नाथ ग्रन्थावली, हिन्दी व्याख्या, वाराणसी, कृष्णदास अकादमी।
9. शास्त्री, आचार्य मधुसूदन. प्रा. सं. वि. सं. (2049) अमृतलहरी: पं. जगन्नाथ ग्रन्थावली, हिन्दी व्याख्या, वाराणसी, कृष्णदास अकादमी।
10. शास्त्री, आचार्य मधुसूदन. प्रा. सं. वि. सं. (2049) करुणालहरी: पं. जगन्नाथ ग्रन्थावली, हिन्दी व्याख्या, वाराणसी, कृष्णदास अकादमी।
11. शास्त्री, आचार्य मधुसूदन. प्रा. सं. वि. सं. (2049) लक्ष्मीलहरी पं. जगन्नाथ ग्रन्थावली, हिन्दी व्याख्या, वाराणसी, कृष्णदास अकादमी।

पञ्चदशीदिशा सृष्टिक्रमविचारपूर्वकं पञ्चकोषविमर्षः

डॉ. शम्भुनाथमहालिकः*

'पञ्चदशी' श्रीविद्यारण्यस्वामिना विरचिता अद्वैतवेदान्तस्य प्रसिद्धः प्रकरणग्रन्थः अस्ति। अस्य ग्रन्थस्य पञ्चदश प्रकरणानि सन्ति, अत एव 'पञ्चदशी' इति नामकरणं कृतम्। विद्यारण्यस्वामी श्रीमदाचार्यशङ्करस्य परम्परायामुपगतः महान् चिन्तकः आसीत्, यः चतुर्दशशतके श्रृङ्गगिरिपीठे विराजते स्म। आचार्येण अद्वैतवेदान्तस्य गम्भीरतत्त्वानि सरलभाषया प्रतिपादितानि, येन बालानां कृते अद्वैततत्त्वज्ञानस्य प्राप्तिः सुलभा जाता।

एषः ग्रन्थः भागत्रयेषु विभक्तमस्ति - विवेकप्रकरणं, दीपप्रकरणम्, आनन्दप्रकरणं च। प्रत्येकस्मिन् भागे पञ्च पञ्च प्रकरणानि सन्ति, मिलित्वा पञ्चदश प्रकरणानि भवन्ति। विवेकप्रकरणे आत्मनः, जगतः, मायायाः स्वरूपम्, पञ्चभूतानां विचारः, सुषुप्तिस्थितेः रहस्यं, दृष्टान्तैः सह तत्त्वनिर्णयश्च विवेच्यते। दीपप्रकरणे चित्तस्य प्रबोधनम्, प्राणस्य उपासना, तत्त्वदीपनं, क्षेत्रज्ञविचारः, ब्रह्मज्ञानस्य प्रकर्षं च प्रतिपाद्यते। आनन्दप्रकरणे विषयानन्दादारभ्य आत्मानन्दपर्यन्तं नानाविधानाम् आनन्दानां विश्लेषणं कृतम्, अन्ते ब्रह्मस्वरूपम् एव आनन्दरूपम् इति स्थिरं प्रमाणितम्।

---

* आचार्यः विभागाध्यक्षश्च, वेदान्तविद्याशाखा, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा।

पञ्चदशीग्रन्थस्य विशेषत्त्वम् इयम् अस्ति यत्, अयं न केवलं पारमार्थिकविषयाणां विवेचनं करोति, अपि तु तेषां प्राप्तये आवश्यकानां साधनानां मार्गदर्शनम् अपि विधत्ते। अस्मिन् ग्रन्थे आत्मानात्मविवेकः, श्रवणं, मननं, निदिध्यासनं च तथा समाधेः स्वरूपविवरणम्, उपनिषद्वाक्यानां तात्त्विकभाष्यं च स्पष्टतया प्रस्तुतम् अस्ति।

अधुना पञ्चदश्यनुसारं पञ्चतत्त्वानां विषये सविस्तारमालोच्यते।

सृष्टिक्रमविचारः

चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता।
तमोरजः सत्वगुणा प्रकृति द्विविधा च सा।।[1]
सत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः।। [2]

अर्थात्, चिदानन्दरूपं यत् ब्रह्म, तस्य प्रतिबिम्बरूपेण सत्त्वरजतमगुणैः युक्तं यत् वस्तु, तत् प्रकृतिः इति निर्दिश्यते। एषा प्रकृतिः द्विधा दृश्यते - शुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया प्रकृत्या युक्ता या स्थितिः, सा 'माया' इति उच्यते; अशुद्धसत्त्वप्रधानतया युक्ता या स्थितिः सैव 'अविद्या' इति कथ्यते। मायायां प्रतिबिम्बितम् आत्मा, स्वकीयया सर्वज्ञतया तामेव मायाम् अधिकृत्य ईश्वरः इति रूपेण व्यवहरति। स एव ईश्वरः सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान् च भवति। यथा श्लोके उक्तं –

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा।
सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान्॥[3]

अत्र स्पष्टं दर्श्यते यत्, य आत्मा अविद्यायाः अधीनः भवति, सः अनेकेषां वैचित्र्याणां कारणं सन्, कारणशरीरधारी प्राज्ञः भवति, यत्र सः आत्मा तत्र तादृशत्वेन अभिमानं करोति। अज्ञानस्य प्रभावात् जीवः बन्धनमनुभवति। अविद्यायाः वैचित्र्येन कारणेन सः नानारूपः भवति। एषा एव अविद्या 'कारणशरीर' इति नाम्ना परिज्ञायते। यस्य आत्मनः अभिमानः अविद्यारूपे कारणशरीरे भवति, सः 'प्राज्ञः' इति उच्यते।

अविद्यायां प्रतिबिम्बरूपं प्राप्य यः आत्मा तस्य अधीनो भवति, सः 'जीवः' इति कथ्यते। अयं जीवः, अज्ञानस्य गुणेषु यथा अशुद्धिः, वृद्धिः, अथवा हानिः, एतेषां भेदेन नानाविधेषु रूपेषु प्रकटन्ते। स एव देवः, मनुष्यः, पशुः, पक्षी चेत्यादि भेदं प्राप्नोति।

तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया।
वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे॥[4]

अर्थात् प्राज्ञनामकानां सत्त्वानां भोगाय, ईश्वरस्य आज्ञया तमःप्रधानायाः प्रकृतेः पञ्च महाभूतानि नाम आकाशः, वायुः, तेजः, आपः, पृथिवी च निर्मितानि। एवं तमसगुणप्रधानायाः प्रकृतेः स्वभावतः, ईश्वरानुगुणात् आदेशात्, आकाशादीनि पञ्चतत्त्वानि उत्पन्नानि।

सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते॥[5]

एतेन श्लोकेन सूचितं यत्, आकाशादिभ्यः पञ्चमहाभूतेभ्यः पृथक्-पृथक् सत्त्वांशेन पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते - यथाक्रमं श्रोत्रम्, त्वक्, चक्षुः, रसना, नासिका च इत्येतानि।

प्रत्येकं इन्द्रियम् एकैकस्मात् महाभूतस्य विशुद्धसत्त्वांशात् एव उत्पन्नं भवति।

तैरन्तःकरणं सर्वे वृत्तिभेदेन तद् द्विधा।
मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥[6]

एतेषां पञ्चमहाभूतानां सम्मिलनेन यत् सूक्ष्मवस्तुः उत्पद्यते तत् अन्तःकरणमिति कथ्यते।

एतत् अन्तःकरणं च प्रवृत्तीनां भेदेन द्विविधं दृश्यते। यदा सन्देहरूपेण विचारात्मकतया वा विभिन्नविषयानां परीक्षणेन कार्यं करोति, तदा तदेव मनः इति निगद्यते। यदा तु निश्चयरूपेण कार्यं करोति, निर्णयात्मकं वा भवति, तदा तस्य नाम बुद्धिः इति भवति।

रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥[7]

एतेषां पञ्चमहाभूतानाम् आकाशादीनां प्रत्येकस्य रजोगुणांशात् वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थ इत्येतानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि यथाक्रमम् उत्पद्यन्ते। एवं पञ्च कर्मेन्द्रियाणां रजोभागानां संयोगेन आत्मनः जीवस्वरूपस्य प्रादुर्भावः सञ्जायते।

तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥[8]

एतेषां समस्तानां तत्वानां संयोगेन प्राणः नाम्ना जीवनशक्तिः प्रकटते। सः प्राणः स्ववृत्तिभेदेन पञ्चधा विभज्यते - प्राणः नाम उर्ध्वगमनवृत्तिमान् वायुः, अपानो नाम अधोगमनवृत्तिमान् वायुः, समानः पाचनवृत्तिमान् वायुः, उदानः

उत्क्रमणवृत्तिमान् वायुः, व्यानो नाम सर्वाङ्गविस्तारवृत्तिमान् वायुः इत्येते पञ्च प्राणभेदाः भवन्ति।

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकै मनसा धिया।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते॥[9]

सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशरीरं वा नाम यत् तत्तदतत्त्वसमूहात् निर्मीयते। तत् सूक्ष्मशरीरं सप्तदश तत्त्वैः युक्तं भवति — पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च प्राणवृत्तयः, मनः, बुद्धिः इत्येतैः। एतेषां सप्तदशभिः तत्त्वैः निर्मितं यत् शरीरं, तदेव सूक्ष्मशरीरं वा लिङ्गशरीरं इति वेदान्ते अभिधीयते।

प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते।
हिरण्यगर्भतामीश स्तयो व्यष्टिसमष्टिता॥[10]

यदा आत्मा लिङ्गशरीरस्य अभिमानं करोति, तदा सः प्राज्ञः इति कथ्यते। एवमेव, यदा ईश्वरः तस्मिन् लिङ्गशरीरे अहम् भावं कुर्वन् अभिमानं करोति, तदा सः हिरण्यगर्भः इति संज्ञां प्राप्नोति। तैजस् इति नाम जीवस्य सूक्ष्मशरीरे स्वाभिमानात् उद्भवति, तथा हिरण्यगर्भः ईश्वरस्य माया-शुद्धसत्त्वयुक्तस्य लिङ्गशरीरे अभिमानात् सञ्जायते। यद्यपि उभौ अपि तेजश्च हिरण्यगर्भश्च एकस्मिन् एव लिङ्गशरीरेण सह संबद्धौ, तथापि भेदस्तु एषः - तैजस् व्यष्टिरूपेण जीवः भवति, हिरण्यगर्भः समष्टिरूपेण ईश्वरः इति।

पञ्चदश्यां पञ्चीकरणप्रक्रिया

तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने।
पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम्॥[11]

जीवस्य भोगाय, तस्य आवश्यकानि भोग्यवस्तूनि तथा तेषां सेवनाय योग्यं शरीरमन्दिरं निर्मातुं ईश्वरः प्रत्येकम् आकाशादिकं पञ्चतत्त्वं पञ्चीकरणेन पञ्चात्मकं करोति। पूर्वं यानि तत्त्वानि अपञ्चीकृतानि आसन्, तानि पुनः ईश्वरः पंचीकरणक्रियया पञ्चीकरोति। तद्यथा –

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते।।[12]

एषा पंचीकरणप्रक्रिया अपि विशेषरूपेण निरूप्यते। प्रत्येकम् आकाशादिकं मूलतत्त्वं प्रथमं द्विधा विभज्यते। तयोः अर्धयोः एकं भागं चतुर्धा विभज्यते, अपरम् अर्धं तु यथावत् स्थाप्यते। अनन्तरं, तस्मात् चतुर्थांशात् प्रत्येकैकभागः अन्येषां तत्त्वानां चतुर्थांशैः सह संयोज्यते। एवं प्रकारेण प्रत्येकं पञ्चीकृततत्त्वं, अन्येषां चतुर्थांशानां संयोगेन निर्मीयते।

पञ्चकोषानां उत्पत्तिः

अद्वैतवेदान्ते पञ्चकोषाः परमं महत्वपूर्णं तत्त्वरूपेण परिगण्यन्ते। एतेषां पञ्चकोषानां विचारः मुख्यतया तैत्तिरीयोपनिषदि प्रतिपाद्यते। यत्र आत्मा स्वभावतः नित्यः, शुद्धः, ज्ञः, तथा मुक्तस्वरूपः इति स्वीकृतम् अस्ति। तथापि, जीवशरीरे अयमात्मा एतेषु पञ्चकोषेषु आच्छाद्य, तस्य आत्मस्वरूपं विस्मृत्य स्वात्मानं जीव इव भाति। आत्मदर्शनस्य अभावात् बन्धनरूपा संसारवृत्तिः प्रवर्तते।

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते।
कोशास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत्॥[13]

अत्र निर्दिष्टाः पञ्चकोषाः - अन्नमयः, प्राणमयः, मनोमयः, विज्ञानमयः, आनन्दमयः इत्येताः आत्मनः आवरणरूपेण व्यवस्थिताः सन्ति। आत्मा यदा एभिः आवरणैः आच्छन्नः भवति, तदा सः स्वस्य निजस्वरूपं विस्मरति। अयं विस्मरणं तमेव जीवो भूत्वा जन्ममरणपरम्परायुक्तं संसारं जनयति। एते कोशा इति उच्यन्ते यतः ते आत्मानं यथार्थस्वरूपात् आच्छादयन्ति, यथाऽपि कोशो वस्तुनि बहिः स्थित्वा तस्य आवरणं करोति। तस्मात् अत्रेदानीं पञ्चकोशानां परिचयं दीयते।

अन्नमयकोशः

पञ्चकोशेषु अन्नमयकोशः प्रथमः गण्यते। अयं कोशः स्थूलशरीररूपेण परिभाष्यते, यः पञ्चमहाभूतैः विशेषतः अन्नेन उत्पाद्यते। "अन्नमय" इत्यस्य अर्थः - अन्नेन निर्मितः, अन्नरूपधारी, वा अन्ने आधारितः इति। एवं शरीरं यत् अन्नात् निष्पन्नं भवति, अन्नेन एव पुष्यते, चिरन्तनेन काले पुनः अन्नस्वरूपं प्राप्नोति - तदेव अन्नमयकोशः इत्युच्यते।

प्राणमयकोशः

पञ्चकोशेषु द्वितीयः कोशः प्राणमयकोशः इत्युच्यते। प्राणमयकोशः तु लिङ्गशरीरस्य एको भागः, यः पञ्चप्राणैः रजोगुणेन, तथा वाक्-आदि कर्मेन्द्रियैः सह मिलित्वा समवायित्वेन निर्मीयते। एषः कोशः शरीरस्य प्राणशक्तिसञ्चारणं तथा कर्मप्रवृत्तिं साधयति।

मनोमयकोशः

तृतीयः कोशः मनोमयकोशः नाम्ना प्रसिद्धः। अयं कोशः सत्त्वगुणप्रधानं मनः तथा ज्ञानेन्द्रियैः सह संयुक्तो भवति। यः कोशः मनसा सह युक्तः सन्, विषयाणां शब्दादीनां ग्रहणं करोति, सः मनोमयकोशः इति उच्यते। उदाहरणरूपेण, यदा मनः रूपं, शब्दं, रसं, गन्धं, स्पर्शं च अनुभवति, तदा एषः कोशः विषयग्राहकत्वेन कार्यं करोति, अतः 'मनोमयकोशः' इत्युच्यते।

विज्ञानमयकोशः

पञ्चकोशेषु विज्ञानमयकोशः चतुर्थः इत्येव गण्यते। अस्य कोशस्य मुख्यं वैशिष्ट्यं बुद्धेः प्रधानत्वे निहितम् अस्ति। अयं कोशः विवेकशक्तिः, निर्णयक्षमता, कर्तृत्वबुद्धिः, तथा अधिकाराभिमानम् इत्यादीन् गुणान् प्रकटीकरोति। यः कोशः निर्णयशीलबुद्धिवृत्तिभिः संयुक्तः सन् विषयेषु यथायोग्यं ज्ञानं ददाति, स एव विज्ञानमयकोशः इति।

आनन्दमयकोशः

आनन्दमयकोशः पञ्चकोशानाम् अन्तिमः, पञ्चमः कोशः अस्ति। अयं कोशः आत्मनः अत्यन्तनिकटस्थं, सूक्ष्मतरं च आवरणरूपं दृश्यते। 'आनन्दमय' इत्यस्य अर्थः - यः कोशः आनन्देन परिपूर्णः, अथवा यत्र आनन्दः अनुभूयते, सः आनन्दमयकोशः इति। "यः कोशः केवलं सुखानुभवस्वरूपः, अत्यन्तशुद्धः, आत्मसन्निधौ स्थितः च, आत्मानन्दस्य प्रतिबिम्बत्वेन आनन्दानुभवम् आवहति, सः आनन्दमयकोशः" - इत्यत्र मुख्यार्थः सन्निहितः। अयं कोशः कारणशरीरमपि

कथ्यते, यतः सम्पूर्णसंसारस्य बीजारूपः तत्र अन्तर्निहितः भवति। विशेषतः सुषुप्तावस्थायाम् एषः कोशः स्पष्टरूपेण अनुभवगम्यः भवति।

उपसंहारः

पञ्चदशी वेदान्तदर्शनस्य महती कृतिदेव।आत्मतत्वस्य रहस्य ज्ञानाय अस्या अध्ययनं सर्वदा अपेक्षते।पञ्चकोषाणां तात्त्विकविश्लेषणमत्र स्वधिया मयाविहितम्।अन्नेन सह मनसस्सम्वन्धः महान् वर्त्तते।भोजने मनसि प्रभावं पातयति।अतस्सात्त्विकान्नभोजी ब्रह्मविद्भवति लोकहिताय मतिं च नियोजयतीति दिक्।

पादटीका

1. पञ्चदशी १.१५
2. पञ्चदशी १.१६
3. पञ्चदशी १.१७
4. पञ्चदशी १.१८
5. पञ्चदशी १.१९
6. पञ्चदशी १.२०
7. पञ्चदशी १.२१
8. पञ्चदशी १.२२
9. पञ्चदशी १.२३
10. पञ्चदशी १.२४
11. पञ्चदशी १.२६
12. पञ्चदशी १.२७
13. पञ्चदशी १.३३

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. भारतीयदर्शन का परिचय, डॉ. सतीचन्द्रचट्टोपाध्यायः एवं धरिन्द्रमोहन दत्त, पुस्तक भण्डार, पटना, १९६१।
2. पञ्चदशी, श्रीमद्विद्यारण्यस्वामी,श्रीदक्षिणामूर्ति मठप्रकाशन, वाराणसी, २०२०।
3. पञ्चदशी, कृष्णकुमार शर्मा, रतनगढ, उत्तरप्रदेश।
4. पञ्चदशी, श्रीविद्यारण्यस्वामिनः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, २००३।

किरातार्जुनीये गवेषणा-धारा

प्रो. सरिताशर्मा*

शोधसारांश:

अस्मिन् शोधपत्रे महाकवेः भारवेः महाकाव्यम् अधिकृत्य ये ये शोधकार्याणि कृतानि सन्ति तस्य एव विवेचना अत्र अन्वेष्टिता।

शोधप्रविधि

सहायकसामग्र्याः संकलनम्, विश्लेषणम्, सम्यक् विवेचनम्, निष्कर्षनिर्माणम् चेति।

कुंजी बिन्दवः - किरातार्जुनीयम्, गवेषणा धारा।

प्रस्तावना-

किरातार्जुनीयम् संस्कृत साहित्यस्य उत्कृष्टतममलंकृतकाव्यं वर्तते। 'बृहत्त्रयी' इत्यस्मिन् प्रथमं स्थानं लभते अष्टादशसर्गेषु निबद्धमिदं काव्यम्। अस्य रचयिता महाकविः भारविः स्वयं तु स्वकीय स्थितिकालविषये किमपि उल्लेखं न कृतवान् किन्तु विविधैः साक्ष्यैः इति ज्ञायते यत् भारविः ख्रिष्टाब्दस्य पञ्चाशताधिकचतुश्शततमे वर्षे दक्षिणप्रान्ते अजायत्। कालिदासस्य कर्त्तृत्वं भारविः जानाति इति मतं नैकैः विद्वभिः एतयोर्द्वयोर्साहित्यस्यान्वीक्षणेन स्वीकृतमस्ति। ख्रिष्टाब्दस्य षष्ठे शताब्देः जयादित्यवामनाभ्यां काशिकायां किरातार्जुनीयमहाकाव्यात् पद्यमेकं गृहीतमस्ति उद्धरणरूपेण। दक्षिणात्यः

*संस्कृत-विभागः, कमला नेहरू महाविद्यालयः, दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली-49, चलभाष-9717388739.

रविकीर्तिनामकः जैनकविः 'ऐहोल-शिलालेखे' भारविं लब्धप्रसिद्धः कविः कथयति –

येनायोजि नवेरमस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म।
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः।।

ऐहोलशिलालेखस्यान्तिमे पद्ये भारविः कालिदासेन समः कथ्यते। शिलालेखस्यास्य रचनाकालः चतुस्त्रिंशताधिकषडशतवर्षमाकल्यते। दक्षिणात्येन राज्ञा दुर्विनीतेन किरातार्जुनीयस्य पञ्चदशसर्गमाधृत्य टीका विरचिताऽसीत्। एतैः सर्वैः साक्ष्यैः पञ्चाशताधिकचतुश्शतवर्षमेव महाकवेः भारवेः स्थितिकालरूपेण स्वीक्रियते बुधैः। प्रो. ए.बी. कीथ महोदयस्तु भारतेः स्थितिकालं पञ्चाशताधिकपञ्चशतवर्षं स्वीकरोति। केचन जनाः भारविं महाकवेः दण्डिनः प्रपितामहं कथयन्ति अपरे च तं तस्य प्रपितामहस्य दामोदरस्य मित्रं वदन्ति।

महाकाव्यस्य परिचयः

महाभारतस्य वनपर्वे सप्तविंशतितमात् अध्यायात् चत्वारिंशताध्यायपर्यन्तां वर्णितां अतिसंक्षिप्तां कथामाश्रित्य महाकविना भारविना अष्टादशसर्गात्मकमिदं बृहत्कायमेकमेव महाकाव्यं विरचितमस्ति।

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।

महाकवेः भारवेः अर्थगौरवं तु लोकप्रसिद्धमेव। 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः'[1], अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता[2] प्रभृतयः सूक्तयस्तु कस्मिंश्चिदपि देशे कस्मिन्नपि काले स्वकीयेनार्थगौरवेण भारवेः कीर्तिपताकामद्यावधिमुच्चैः पदं स्थापयन्ति।

सत्काव्यं कथं करणीयमिति महाकविः युधिष्ठिरमाध्यमेन द्वितीये सर्गे भीमं प्रति निगदति –

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित्।।[3]

घण्टापथनाम्ना टीकां कुर्वाणः मल्लिनाथः कथयति –

नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते।

कृष्णकविः महाकविं भारविं शंसति –

प्रदेशवृत्यापि महान्तमर्थं प्रदर्शयन्तीरसमादधाना।
सा भारवेः सत्पथदीपिकेव रम्या कृतिः कैरिव नोपजीव्या ।।

वक्रोक्तिजीवितकारेण कुन्तकेन प्रोक्तं मार्गत्रयं सुकुमारः, विचित्रम्, उभयात्मको वा।

सुकुमारमार्गीयः कालिदासाश्वघोषादयः। विचित्रमार्गस्य प्रणेताऽस्ति महाकविः भारविः तदनु माघः सहयोद श्रीहर्षादयश्च। उभयात्मकास्तु मातृसुप्तमायुराजादयश्च। केनचिदुक्तमस्ति -

तावद्भाभारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः।।

निदर्शनालंकारस्याद्भुतप्रयोगहेतोः 'आतपत्र' उपाधिलब्धोऽयं महाकविः आतपत्र-भारविः। श्रृण्वन्तु,

उद्धूतस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः।
वात्याथिर्वियति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम्।।[4]

प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी महोदयः भारविं महाकविं 'चित्रबन्धेष्वैन्द्रजालिकं' गणयति।[5]

कूटकाव्यकलाविचक्षणोऽयमाचार्यः पादन्तादियमक, पादादियमकैका-क्षरपदैकाक्षर- समुद्गक- प्रतिलोमानुलोमपाद - सर्वतोभद्र - गोमूत्रिकाबन्धादीनां प्रयोगनैपुण्ये त्वतिविशिष्टः। एकाक्षरप्रयोगेव कृतं पद्यमिदं तु बहुप्रसिद्धं वर्तते –

न नोनतुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु।
नुनोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत्।।[6]

पञ्चदशे सर्गे एव गम्यमानस्यार्जुनस्य शोभावर्णने एकाक्षरपदप्रयोगोऽपि दर्शनीयः

स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः।
ललौ लीलां ललोऽलोलः राशीशशिशुशीः शशन्।।[7]

अस्मिन्नेव सर्गे सर्वतोभद्रस्याद्भुतप्रयोगः पाठकानां हृद्यमावर्जयति –

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा।
काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वानि।।[8]

अर्धभ्रमकोऽप्यत्र दर्शनीयः –

ससत्त्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनी।

त्वराधिककसन्नादे रमकत्वमकर्षति।।[9]

काव्यरसिकाः जानन्ति एव यत् महाकविना पञ्चदशे सर्गे तु प्रायशः चित्रबन्धानां लीलार्णवं प्रस्तुतम्। भारविः काव्यस्यारम्भे 'श्री' पदं प्रत्येकं सर्गान्ते

च लक्ष्मीपदं प्रयुज्य परवर्तीणां काव्यकाराणां पुरस्सरं नूतनमैकां शैलीमपि प्रस्तौति। वीररसोऽत्राङ्गीरूपेण विद्यते शृङ्गार-रौद्र-भयानकादयस्त्वङ्गरूपेण विद्यन्ते।

काव्यशास्त्रमर्मज्ञोऽयं महाकविः इन्द्रवज्रा - उपेन्द्रवज्रा - वैतालीय - द्रुतविलम्बित - प्रमिताक्षरादीन् छन्दांसि स्वके काव्ये स्वीकरोति, किन्तु एतस्य वंशस्थवृत्तमाचार्यः क्षेमेन्द्रः शंसति –

वृत्तच्छत्रस्य सा कापि वंशस्थस्य विचित्रता।
प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता।।[10]

महाकविः भारविः अर्थान्तन्यासोपमोत्प्रेक्षा-निदर्शना-संमासोक्ति-काव्यलिङ्ग-व्यतिरेकातिशयोकत्व्यादीनाम-लंकाराणां प्रयोगस्तु यथास्थानं करोति।[11]

टीकाकाराः अनुवादकाश्च -

एमः कृष्णमाचारियर महोदयानुसारं किरातार्जुनीयस्य चतुस्त्रिंशत् टीकाकाराः सन्ति। केचन विद्वांसः न्यूनोन्यूनं सप्तत्रिंशत् टीकाः गणयन्ति। एतासु मल्लिनाथस्य घण्टापथटीका तु श्रेष्ठा गण्यते। टीकाकार: चित्रभानुः शब्दार्थप्रकाशिकाइत्येतस्यां टीकायां भारवेः कवित्वमनुशंसति -

गम्भीरता भारविभारतीषु या प्रसन्नता चानुपद प्रतीयते।
इयत्तया तामवगन्तुमुद्यतां ध्रुवं सुधासिन्धुतलं दिदृक्षते।।

आचार्य राजशेखरः, कुन्तकः, क्षेमेन्द्रः रुय्यकः भारविं भृशं शंसति किन्तु महिमभट्ट, मम्मट, हेमचन्द्र, जयरथ, वामन, विश्वनाथादयः दोषान्वीक्षणमपि कुर्वन्ति।[12]

अस्तु, द्वादशाधिकनवशतैकसहस्रतमे वर्षे कार्ल कैम्पलर इत्यनेन हार्वर्ड ओरियन्टल सीरीज-मध्ये किरातार्जुनीयम् महाकाव्यस्य जर्मनभाषायाअनुवादः कृतः। आंग्लभाषायामपि न्यूनोन्यूनं षडमिताः अनुवादाः लभ्यन्ते।

गवेषणाधारा -

गत शताब्दः पञ्चनवतितमे (1995) वर्षे निरूपमा देव्या 'A Critical Study of Bharavis Kiratarjuniyam' नामकः शोध प्रबन्धः पूर्णोकृतः। अस्मिन् कार्य महाकवे काव्यशास्त्रीयस्य ज्ञानस्य सामाजिक-राजनैतिक एवं दर्शनशास्त्रीयस्य ज्ञानस्य च समालोचना वर्तते।[13]

1950-51

Journal of the Indian Society of Oriental Art इत्यस्य अष्टादशे अंके, [14]पञ्चाशताधिकनवशतैकसहस्रतमे वर्षे T.N. Ramachandran महोदयेन

लिखितः शताधिकपृष्ठात्मकमेकः पुदीर्घलेखः 'The Kiratarjuniyam or Arjuna's Penance in Indian Art' इति शीर्षकेण शोधलेखः प्रकाशित।

1997

पञ्जाबविश्विद्यालयस्य निर्मल सरीन इत्यनया द्विजेन्द्रनाथशुक्लमहोदयस्य निर्देशने 'Comparative Study of Sishupalavadham & Kiratarjuniyam इतिविषयमधिकृत्य शोधकार्यं सम्पादितम्[15] अस्मिन् प्रबन्धे द्वर्योः महाकाव्ययोः, तुलनात्मक अध्ययन वर्तते।

1979

सप्तनवत्यधिक नवशतैकसहस्रतमे वर्षे आगम कला प्रकाशन दिल्लीतः आंग्लभाषायां प्रकाशितं Kiratarjuniyam in Indian Art (with Special reference to Karnataka) इति पुस्तकं एम.एस. नागराज राव द्वारा लिखितं पुस्तकमपि भारतीयकलासु एतस्य महाकाव्यस्य प्रभावमाकलयति।

1983

गत शताब्देः त्रयाशीतितमे वर्षे संस्कृत पुस्तक भण्डार कोलकातातः शक्तिपाद हर महोदयेन आंग्लभाषायां Bharavi and Kiratarjuniyam: A Critical Study इति शोध ग्रन्थः विदुषां पुरतः प्रकाशितः।

1992

गत शताब्देः द्विनवति तमे वर्षे A.M. Prajapati इत्यनेन टी.एस. नंदी महोदयस्य निर्देशने 'Critical edition of Pradipika-a commentary by dharamvijay gani an Kiratarjuniyam of Bharavi' इति शोधप्रबन्धस्योपरि विद्यावारिधेः उपाधिः प्राप्ता। एतत् कार्यं गुजरात विश्वविद्यालये अभवत्।[16] षडमिताः अनुवादाः लभ्यन्ते।

गवेषणाधारा -

1995

गत शताब्देः पञ्चनवतितमे (1995) वर्षे निरुपमा देव्या 'A Critical Study of Bharavis Kiratarjuniyam' नामकः शोध प्रबन्धः पूर्णोकृतः। अस्मिन् कार्य महान काव्यशास्त्रीयस्य ज्ञानस्य सामाजिक-राजनैतिक एवं दर्शनशास्त्रीयस्य ज्ञानस्य च समालोचना वर्तते।[17]

Jan. 2003

त्र्याधिक दिसहस्रतमे वर्षे इन्दिराविश्वनाथन पीटरसन इत्यनेन Design and Rhetoric in Sanskrit Count epic: The Kiratarjuniyam of Bharavi - इत्येतत् शोधपत्रं Research-gate इत्यत्र प्रस्तुतम्। अस्मिन् पत्रे महाकवेः काव्यशास्त्रीयं ज्ञानं महाकाव्यस्य परवर्तिनं साहित्यं प्रति देवालय शिल्पकलां प्रति देयत्वं च विवेचितं वर्तते। अल्बेनी स्टेट विश्वविद्यालयस्य

न्यूनांकितं षडाधिकत्रिशतमितात्मकं पृष्ठात्मकं पुस्तकं इन्दिरा विश्वनाथन पीटरर्सनेन लिखितं पुस्तकं उपर्युक्तेन नाम्ना एव त्र्याधिक द्विसहस्रतमे वर्षे प्रकाशितमासीत्। एतस्मैव पुस्तकस्य समीक्षा कुमकुम रॉय इत्यनमा The Medieval History Journal इत्यस्य Sage Journal स्य चतरधिकद्विसहस्रतमे वर्षे अप्रैलअंके प्रकाशिताऽभवत्

2010

दशाधिकद्विसप्तस्रतमे वर्षे परिमल प्रकाशनदिल्लीतः डा. वेद प्रकाश डिंडोरिया महोदयस्य 'औचित्य सिद्धान्त एवं किरातार्जुनीयम्' इति विषयमधिकृत्य पुस्तकमेकं प्रकाशितम्। पुस्तकस्यास्य विषयवस्तूनि तु शीर्षकेनैव स्पष्टमस्ति। अत्र औचित्यसिद्धान्तस्य निकषोपरि किरातार्जुनीयस्य काः स्थितिः इति विवेचितं वर्तते।

1-1-2014

चतुर्दशधिकद्विसहस्रतमे वर्षे जनवरीमासे गोसाई हार्दिक कुमार रसिक भाई नामकेन छात्रेण डॉ. R.A. Chotaliya महोदयस्य निर्देशकत्वे– 'Application of Kavyaguna on Kiratarjuniyam and Sisupalvadha' इति विषयमधिकृत्य शोधकार्यम् कृतम्, एतस्मिन्नेव वर्ष जिग्नाशा सोलंकी वसन्नभाई इत्यनया डॉ. आर.एन. कठाड़महोदयस्य निर्देशने According to Manusmiriti: The Contribution ऑफ Epics

Raghuvansha and Kiratarjuniya in the development of Political System शोधप्रबन्धं प्रस्तुतमासीत्। एतौ गुर्जरप्रान्ते राजकोटस्थ सौराष्ट्र विश्वविद्यालयतः विद्यावारिधिः इति उपाधिं प्राप्नुवन्तौ।

Jan 2019

एतस्याः शताब्देः ऊनविंशतितमे/वर्षे (2019) केरलविश्वविद्यालयस्य एस. कुम्भोदरन्, प्रीता नायर च इत्येतयोः शोध पत्रं Research gate इत्यत्र प्रस्तुतम्। शोधपत्रस्य शीर्षकोऽस्ति - Kiratarjuniyam: Diversity of Characters and Relevance the Nar-Naryana and Harihara in the Sculptural Depiction in Avittathoor Mahadev Temple in Thrissur District, Kerala. शिल्पविज्ञान सम्बधितोऽस्ति पत्रमिदम्।[18]

2019

एतस्याः शताब्देः ऊनविंशतितमे वर्षे गौरी हेगड़े इत्यनया N. Lakshminarayan Bhatt. महोदयस्य निर्देशकत्वे कर्णाटक संस्कृत विश्वविद्यालयतः विद्यावारिधि-इति उपाधि प्राप्ता। एतस्याः शोध विषयः आसीत् - An Edition with Notes of Vidyamadhavas Commentary on Kiratarjuniyam from Tenth Canto to end.[19]

'When the Enemy is formidable: Countering Strategies of Draupadi (A study based on Kiratarjuniyam & Mahabharata) इति शोधपत्रं टी मिनि इत्यनया द्रौपदेः रणनीतिविषयकं ज्ञानं प्रस्तौति। अस्य

पत्रस्य प्रकाशानतिथिः नोल्लिखितास्ति। शोधकर्त्री द्रौपदीं विदुषी राज्ञीरूपेण स्थापयति या हि सामान्यस्त्रीतः अतीव भिन्ना वर्तते।

उपसंहारः -

निष्कर्षत्वेन कथयितुम् शक्यते यत् किरातार्जुनीयमधिकृत्य बहूनि शोधकार्याणि कृतानि , किन्तु इदानीमपि नूतन गवेषणा करणीया।

पादटीका

1. किराता. - १/4
2. किराता. - १/23
3. किराता. - 2/27
4. किरात. - 5/39
5. संस्कृत साहित्य का वृहद् इतिहास, चतुर्थ खण्ड, सम्पादक प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी, प्रकाशक - उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ, वर्ष 1997. पृष्ठ 141.
6. किराता. - 15/14
7. किराता. - 15/15
8. किराता. - 15/25
9. किराता. - 15/27
10. सुवृत्ततिलक, काव्यमाला श्लोक 31, 3 विन्यास (Referred by - संस्कृत वाङ्मय का वृहत् इतिहास), पृष्ठ 141.
11. संस्कृत वाङ्मय का बृहत् इतिहास, पृष्ठ 140.
12. संस्कृत साहित्य का बृहद् इतिहास।
13. http://hd1.handle.net/10603/ शोध गङ्गा
14. Journal of the Indian Society of Oriental Art
15. शोध गङ्गा - http://hdl.handle.net/10603/109419
16. http://hdl.handle.net/10603/47886
17. http://hdl.handle.net/10603/187250 शोध गङ्गा
18. http://ww.researchgate

19. http://hdl.handle.net/10603/306485

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. शास्त्री, डॉ बाबुराम पाण्डेय तथा आचार्य प्रेमकृष्ण. २०२२ . *किरातार्जुनीयम् .* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ग्रंथमाला।
2. शास्त्री, श्री राम प्रताप त्रिपाठी. किरातार्जुनीयम्. इलाहाबाद :लोकभारती प्रकाशन।
3. मिश्र, अभिराज डॉ राजेन्द्र मिश्र. १९८१.किरातार्जुनीयम्, इलाहाबाद: अक्षयवट प्रकाशन।

कुमारसम्भवे प्रयुक्तानां विष्णोः नाम्नां समीक्षणम्

डॉ. स्रोतस्विनीराउत*

महाकविकालिदासविरचिते कुमारसम्भवमहाकाव्ये कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य जन्मवृत्तान्त एव वर्णितोऽस्तीति विदन्त्येव विपश्चितः। अत्र कालिदासः शिवशक्तिमिलनं कुमारजन्मादकं च वर्णयति। यद्यपि काव्यमिदं शिव-शक्ति-कुमारविषयकं, तथापि कविना काव्येऽस्मिन् भगवतः विष्णोः विषयेΣपि स्थलविशेषेषु वर्णनं कृतम्। अस्मिन् काव्ये विष्णोः सप्त नामानि प्रयुक्तानि। यथा – अच्युतः, कृष्णः, पद्मनाभः, परमेष्ठी, विष्णुः, श्रीवत्सलक्ष्मा, हरिश्च। एतेषां नाम्नां समीक्षणात्मकमध्ययनं शोधपत्रेऽस्मिन् प्रस्तूयते।

कूटशब्दाः– अच्युतः, कालिदासः, कुमारसम्भवम्, पार्वती, विष्णुः, शिवः

अच्युतः– कुमारसम्भवे अयं शब्दः सकृदेव प्रयुक्तः। यथा –

ततोवतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्घनाद् दीधितिमानिवोक्ष्णः ।[1]

अत्र कविः कथयति यद् भगवता अच्युतेन दत्तहस्तः शिवः वृषभाद् अवतरणं चकार। तस्मिन् समये तस्य शोभा शरत्कालीनमेघमध्याद् बहिर्गतस्य सूर्यस्य इव आसीद्। अमरकोषेऽपि अच्युत-शब्दः विष्णोः पर्यायवाचकरूपेण पठितः। यथा–

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी।[2]

नास्ति च्युतं स्खलनं स्वपदाद् यस्य सोऽच्युतः। स्वपदात् तस्य स्खलनं कदापि न भवतीति हेतोः सोऽच्युत इति उच्यते। अत्र च्युङ् गतौ इति भ्वादिगणीयधातोः गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च[3] इति सूत्रेण कर्त्तरि क्त – प्रत्ययो भूत्वा अच्युत इति पदं सिद्धं भवति। अत्र अच्युतस्य करावलम्बनं

* अतिथि-अध्यापिका, संस्कृतविभागः, ओडिशाकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः, कोरापुटम्।

स्वीकृत्य शिवः वृषभादवतरति इति वर्णयन् कविः सूचयति यद् विष्णोरिव शिवस्यापि स्वपदात् स्खलतं न सम्भवति।

कृष्णः –शब्दोऽयमपि कुमारसम्भवे सकृदेव प्रयुक्तः। यथा –

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ।[4]

अत्र कविः कथयति यत् शेषनागस्य वासुकेः बलं विज्ञाय एव भगवान् कृष्णः तं धराधारणे नियोजयतीति। अमरकोषेऽपि कृष्ण-शब्दो विष्णोः पर्यायवाचकरूपेण पठितः। यथा –

विष्णुर्नारायणः कृष्णः ।[5]

कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति कृष्णः। अथवा कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयति भक्तानां मनः इति कृष्णः। अत्र कृष विलेखने इति भ्वादिगणीयधातोः नक् इति उणादिसूत्रेण नक् – प्रत्ययेन कृष्ण इति पदं सिद्ध्यति। अत्र कृष्णशब्दस्य प्रयोगं कृत्वा कविः कृष्णस्य इव शेषनागस्यापि शक्तिमत्त्वं सहनशीलत्वं च सूचयति।

पद्मनाभः–एकवारमेव शब्दोऽयं कुमारसम्भवे प्रयुक्तः। यथा –

पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।[6]

अत्र कविः कथयति यद् पार्वतीवदनपद्मभ्रमरः शिवः पद्मनाभस्य विष्णोः वलयैः अङ्कितप्रस्तरस्य मन्दरपर्वतस्य कटकेषु नितम्बेषु अवसदिति। अत्र समुद्रमन्थनकथा सूचिता।

पद्मनाभशब्दः अमरकोषेऽपि भगवतः विष्णोः नामरूपेण पठितः। यथा–

पद्मनाभो मधुरिपुः ।[7]

पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः। भगवतः विष्णोः नाभिपद्माद् ब्रह्मा अजायत इति पुराणवचनम्। अत्र पद्मोपपदाद् नाभिशब्दाद् अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् समालोम्नः[8]

इति सूत्रेण योगविभागाद् अच्– प्रत्यययोगेन पदमिदं निष्पन्नं भवति। अत्र शिवं पार्वतीवदनपद्मभ्रमररूपेण विष्णुं पद्मनाभरूपेण च वर्णयन् कविः सूचयति यत् पार्वत्यपि श्रीविष्णोः अंशस्वरूपेति।

परमेष्ठी–अयं शब्दः अमरकोषे पितामहस्य ब्रह्मणो नामरूपेण पठितः। यथा – ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः।[9]

परन्तु कुमारसम्भवे शब्दोΣयं विष्णोर्नामत्वेन प्रयुक्तः एकस्मिन् स्थाने । यथा –

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः।
प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छ्रसा त्वया।।[10]

अत्र कविः कथयति यद् गङ्गा परमेष्ठिनः विष्णोः पादात् प्रकाशिता इति हेतोः प्रशंसनीया भवति। परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठतीति परमेष्ठी। अत्र परमे स्थः कित् इति उणादिसूत्रेण इन्-प्रत्ययः, तत्पुरुषे कृति बहुलम्[11] इति सूत्रेण अलुक् च। अत्र अस्य पदस्य प्रयोगं कृत्वा कविः विष्णोः सर्वश्रेष्ठत्वं ब्रह्मणस्यापि कारणभूतत्वं च सूचयति।

विष्णुः –काव्यस्य एकस्मिन् स्थाने अस्य शब्दस्य प्रयोगो विलोक्यते। यथा – परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना।।[12]

अत्र कविः कथयति यत् शिवस्य प्रभावः ब्रह्मणो विष्णोरपि अतिरिच्यते । विष्णुरिति शब्दः असरकोषेΣपि पठितः। यथा–

विष्णुर्नारायणः कृष्णः।[13]

वेवेष्टि व्याप्नोति जगदिति विष्णुः। अथवा वेषति सिञ्चति आप्यायते विश्वमिति विष्णुः। अत्र विष्लृ व्याप्तौ इति जुहोत्यादिगणीयधातोः विषेः किच्च इति उणादिसूत्रेण नु-प्रत्यययोगेन पदमिदं निष्पद्यते। अस्य पदस्य प्रयोगं कृत्वा कविः विष्णोः सर्वव्यापकत्वं सूचयति।

श्रीवत्सलक्ष्मा– कुमारसम्भवस्य एकस्मिन्नेव स्थाने शब्दस्यास्य प्रयोगो दृश्यते। यथा –

तमन्वगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात्।।[14]

अत्र वर्णितमस्ति यत् प्रथमो विधाता ब्रह्मा श्रीवत्सलक्ष्मा विष्णुश्च जयगानं कृत्वा शिवस्य पुरतः आगतवन्तौ इति। श्रीवत्सलाञ्छन इति विष्णोर्नाम अमरकोषेऽपि पठितोऽस्ति। यथा – विश्वम्भरः कैटभजिद् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः।[15]
श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः। श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्त्तविशेषो लाञ्छनं लक्ष्म चिह्नं यस्य स श्रीवत्सलक्ष्मा। अस्य शब्दस्य प्रयोगं कृत्वा कालिदासः भगवतो विष्णोः पुरुषोत्कर्षत्वं सूचयति।

हरिः – कुमारसम्भवस्य स्थानचतुष्टये अस्य शब्दस्य प्रयोगः कृतः। यथ -

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्।।[16]

हरेः विष्णोः सुदर्शनचक्रं तारकासुरस्य कण्ठे व्यर्थं जातमिति अत्रोक्तम्। पुनश्च-
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ।।[17]

अत्रोक्तमस्ति यद् हरिहरपितामहानां पौर्वापर्यमनिश्चितमिति ।

पुनश्च –

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं
वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन।।[18]

अत्र देवान् प्रति शिवस्य सम्मानप्रदर्शनं वर्णितम्।

अपि च –

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः।[19]

अत्र त्रिविक्रमस्य हरेर्महिमा वर्णितः।

हरति पापानीति हरिः। अस्य शब्दस्य प्रयोगेन कालिदासो भगवतो विष्णोः पापहरणक्षमत्वं प्रभुत्वं च सूचयति।

उपसंहारः–

कुमारसम्भवं मुख्यतः शिवशक्तिविषयकं काव्यम्। तथापि अवसरमवाप्य कालिदासोऽत्र भगवतो विष्णोः नाम्नां प्रयोगं करोति येन सर्वधर्मान् प्रति तस्य भक्तिः सूच्यते।

पादटीका

1. कुमारसम्भवम्, 7.70
2. अमरकोषः, 1.1.19
3. अष्टाध्यायी, 3.4.72
4. कुमारसम्भवम्, 3.13
5. अमरकोषः, 1.1.18
6. कुमारसम्भवम्, 8.23
7. अमरकोषः, 1.1.20
8. अष्टाध्यायी, 5.4.75
9. अमरकोषः, 1.1.16
10. कुमारसम्भवम्, 6.70
11. अष्टाध्यायी, 6.3.14
12. कुमारसम्भवम्, 2.58
13. अमरकोषः, 1.1.18
14. कुमारसम्भवम्, 7.43
15. अमरकोषः, 1.1.22
16. कुमारसम्भवम्, 2.49
17. तत्रैव, 7.44
18. तत्रैव, 7.46
19. तत्रैव, 6.71

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अमरकदषः, हरगोविन्द शास्त्री (सं), चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 1982.
2. अष्टाध्यायी, ईश्वरचन्द्रः (सं), चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान, (प्रथमभाग,द्वितीयभाग) दिल्ली, 2009.
3. Kumarasambhava of Kalidasa, Suryakanta (Ed.), Sahitya Akademi, New Delhi, Reprint, 1982.
4. Kale, M. R., Kumarasambhava of Kalidasa, Motilalbanarsidass, Delhi, 1981.

श्रीदुर्गासप्तशती में साहित्यिक सौन्दर्यः- एक अध्ययन

डॉ. मणि भूषण मिश्र*

शोध-सारांश

भारतीय अध्यात्म वाङ्मय में महर्षि व्यास-विरचित मार्कण्डेय पुराणांश 'श्रीदुर्गासप्तशती' का अपना एक महत्त्वपूर्ण स्थान है। तेरह अध्यायों और 700 श्लोकों में विभक्त यह ग्रंथ न केवल आर्यों के लिए मान्य है, अपितु आर्येतरों के लिए भी उतना ही मान्य एवं अनुकरणीय है। सांसारिक त्रिविध तापों से सन्तप्त राजा सुरथ और समाधि नामक वैश्य को दुःख-निवृत्ति के लिए ही मेधा ऋषि ने 'श्रीदुर्गासप्तशती' की उपासना का उपदेश दिया था। प्रकृति और पुरुष स्वरूप संपूर्ण संसार को उत्पन्न करनेवाली भगवती दुर्गा ही हैं-मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत्। (श्रीदुर्गासप्तशती, श्रीदेव्यर्थवशीर्षम्-02) इस ग्रंथ में महाकवि व्यास ने भगवती दुर्गा के सर्वांग सौंदर्य का निरूपण तथा उनकी प्रभूत शक्ति का चित्रण करते हुए प्रकृति-स्वरूपा स्त्री को ही सर्वाधिक श्रेष्ठ कहा है। संसार के सभी पदार्थों को देवी के रूप में ही चित्रित करते हुए उन्होंने काव्यगत संपूर्ण सौंदर्य को एक ही पद्य में प्रकट करने का सफल प्रयास किया है-

सर्वरूपमयी देवी सर्वदेवीमयं जगत्।

अतोऽहं विश्वरूपां तां नमामि परमेश्वरीम्।।[1]

प्रथम, मध्यम और उत्तर नामक तीन चरित्रों में विभक्त, ऋग्, यजु और साम-वेद-स्वरूप 'श्रीदुर्गासप्तशती' में ज्ञान, कर्मकांड एवं उपासना तीनों का ही संयोग

---

* सहायक प्राध्यापक (अतिथि), संस्कृत -विभाग, राजकीय डिग्री महाविद्यालय, शिवहर पिन -843329 (बिहार)

हुआ है और इस संयोग से यह ग्रंथ त्रिपथगा बन गई है। इतना ही नहीं, 'श्रीदुर्गासप्तशती' के तीनों चरित्रों के तीन देवता कमशः ब्रह्मा, विष्णु और रुद्र हैं, जो त्रिदेव के नाम से लोकप्रसिद्ध हैं। इस ग्रंथ के तीनों चरित्रों के विनियोग में कमशः गायत्री, उष्णिक् एवं अनुष्टुप् छंदों के उल्लेख हुए हैं। शान्त-रस प्रधान इस ग्रंथ में साहित्यशास्त्र की सभी विधाओं का सम्यक् परिपालन हुआ है।

भगवती दुर्गा ही आदिशक्ति के रूप में महाकाली, महालक्ष्मी और महासरस्वती हैं। प्रकृत ग्रंथ में नारी-शक्ति का मातृरूप उद्भूत हुआ है-कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति।[2]

केवल इसलोक में ही नहीं, अपितु तीनों लोकों में विचरण करनेवाली सुंदरता के जो भी रूप हैं, वे सभी माता दुर्गा के ही रूप हैं। जो भयंकर रूप हैं, वे भी उन्हीं के रूप हैं, जिनसे वे हमारी रक्षा करती हैं।

सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ते।

यानि चात्यर्थघोराणि तै रक्षस्मांस्तथा भुवम्।।[3]

'सुन्दर' शब्द 'सुन्द' में 'अर्' लगने से बना है, जिसका अर्थ होता है-मनोज्ञ, मनोहर, आकर्षक इत्यादि। 'सुन्दर' शब्द में 'ष्यञ्' प्रत्यय लगने पर 'सौन्दर्य' पद बनता है, जिसका अर्थ होता है-सुन्दरता, मनोहरता, लावण्य, लालित्य इत्यादि। इस प्रकार 'सुन्दर' का भाव ही 'सौन्दर्य' है-सुन्दर + ष्यञ्। वैदिक पद 'सूनर' ही धीरे-धीरे परिवर्तित होते-होते लौकिक संस्कृत में 'सुन्दर' शब्द के रूप में प्रचलित हुआ। 'सुन्दर' शब्द का प्रयोग विभिन्न अर्थों में देखा गया है, फिर भी काव्य का सौंदर्य केवल गुणालंकारादि पर ही आधारित नहीं है,

अपितु रसादि रूप काव्य की आत्मा पर भी निर्भर है। अलंकारशास्त्र के सभी श्रेण्य आचार्यों ने रस को काव्य की आत्मा स्वीकार किया है। आचार्य वामन ने अपने ग्रंथ 'काव्यालंकार-सूत्रवृत्तिः' में 'सौन्दर्यम् अलंकारः' कहकर अलंकार को काव्य में सौंदर्य के रूप में प्रतिष्ठापित किया है। 'भिन्नरूचिर्हि लोकः' इस किंवदन्ती के आधार पर यह निर्विवाद रूप से सिद्ध है कि सबों को अपनी-अपनी रुचि के अनुसार ही काव्य की सुंदरता भी अच्छी लगती है। कुछ लोग रस की दृष्टि से काव्य का मूल्यांकन करते हैं तो कुछ गुण, अलंकार एवं रीति अथवा वृत्ति के आधार पर काव्य का मूल्यांकन करते हैं। यह अपेक्षित विभेद केवल व्यावहारिक सामंजस्य स्थापित करने के लिए ही आवश्यक होता है।

तत्त्व-निर्धारण की दृष्टि से काव्य में सौंदर्य का प्रमुखतम स्थान है, और वह तत्त्व सर्वजन निर्णीत रस ही है। किसी ने ठीक ही कहा है-

संसारविषवृक्षस्य द्वे एव मधुरे फले।

काव्यामृतरसास्वादः संगमः सज्जनैः सह।।

गुण, अलंकार एवं रीति तथा वृत्तियों से भी साक्षात् या परंपरा संबंध से रस ही उपकृत होता है। रीति-संप्रदाय के कवियों ने रीति को ही काव्य की आत्मा माना है। रीति विशिष्ट पद-रचना है। आचार्य वामन के अनुसार, रीति आत्मा काव्यस्य। ओज-प्रसाद-माधुर्य के आधार पर जहाँ समास-शैली में कठोर वर्णों के माध्यम से रचनाएँ प्रस्तुत की जाती हैं, वहाँ ओजगुण एवं अल्पसमास तथा कोमल पदावली के द्वारा जो काव्य-निर्माण होता है, वह माधुर्य गुण या प्रसादगुण-संपन्न माना जाता है। प्रकृत ग्रन्थ में महर्षि व्यास ने दीर्घ समास एवं कठोर पदावली का प्रयोग नहीं किया है। कुछेक स्थलों 4 को छोड. कर सर्वत्र

असमस्त पद एवं कोमल वर्णों का ही प्रयोग हुआ है, इसलिए यह ग्रंथ गौड़ी व पांचाली-रीति प्रधान न होकर वैदर्भी-रीति प्रधान बन गया है।

'श्रीदुर्गासप्तशती' के कवि ने मुख्य रूप से अनुष्टुप् छन्द में ही संपूर्ण ग्रंथ लिखा है और समाप्त भी किया है, किंतु कहीं-कहीं अन्यान्य छन्दों-गायत्री, उष्णिक् आदि का भी प्रयोग हुआ है। यथा-

सावर्णिः सूर्य तनयो यो मनुः कथ्येष्टमः।
निशामयतदुत्पत्तिं विस्तराद् गदतो मम।।[5]

इन्द्रियाणामधिष्ठात्रीभूतानां चाखिलेषु या।
भूतेषुसततं तस्यैव्याप्तिदेव्यै नमो नमः।।[6]

एवं देव्या वरं लब्ध्वासुरथः क्षत्रियर्षभः।
सूर्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः।।[7]

या श्रीः स्वयं सुकृतिनां भवनेष्व लक्ष्मीः
पापात्मनां कृतधियां हृदयेषु बुद्धिः।
श्रद्धा सतां कुलजन प्रभवस्य लज्जा
तां त्वां नताः स्म परिपालय देवि विश्वम्।।[8]

विद्या समस्तास्तव देवि भेदा
स्त्रियः समस्ताः सकलाजगत्सु।
त्वैयकयापूरितम्बयैतत् का

ते स्तुतिः स्तव्यपरा परोक्तिः ।।[9]

'श्रीदुर्गासप्तशती' में कवि ने भगवती दुर्गा को सर्वांग शोभना एवं अप्रतिम सुंदरी कहा है। सौंदर्य की दृष्टि से भगवती सौम्या ही नहीं, सौम्यतरा हैं और इस संसार में जितने सुंदर पदार्थ हैं, उन सबसे भी वे अधिक सुंदरी हैं।[10] उनके संबोधन के रूप में चंचलापाङ्गि का शब्द का भी प्रयोग किया है। उनकी सुंदरता को देखकर असुरों का मन भी विचलित हो जाता है, जैसा कि अधोलिखित पद्य से स्पष्ट है-

स्त्रीरत्नभूतां त्वां देवि लोके मन्यामहे वयम्।

सा त्वमस्मानुपागच्छ यतो रत्नभुजो वयम्।।

मां वा ममानुजं वापि निशुम्भमुरुविक्रमम्।

भज त्वं चंचलापाङ्गि रत्नभूतासि वै यतः।।[11]

'श्रीदुर्गासप्तशती' में मद्यपान का भी उल्लेख मिलता है। मद्यपान कामिनी की शोभा का अभिवर्धक है। इसलिए पुराण-काल में उसके पान में सामाजिक दृष्टि से अनौचित्य की कल्पना नहीं थी। वैदिक काल में भी सुरापान या सोमरस पान की प्रथा प्रचलित थी। मद्य का सेवन मुख्यतया ओजोवर्धन के लिए ही किया जाता था। इस ग्रंथ में स्वयं भगवती दुर्गा कहती हैं-

गर्ज गर्ज क्षणं मूढ मधु यावत्पिबाम्यहम्।

मया त्वयि हतेऽत्रैवगर्जिष्यन्त्याशु देवताः।।[12]

टीकाकारों ने इस पद्य पर 'मधु' शब्द का अर्थ 'सुरा' किया है, इससे यह प्रतीत होता है कि पौराणिक काल में श्रृंगार की सभी सामग्री का प्रयोग किया जाता था।

सौंदर्य-वर्णन की कोटि में जिन विषयों की गणना की जाती है, उनका समग्र रूप इस ग्रंथ में देखने को मिलता है। नायिका प्रधान इस में ग्रंथ में नारी पात्र का वर्णन होने के कारण अनायास ही नारी-सौंदर्य का वर्णन भी चित्रित हो गया है। एक ओर पुरुष सौंदर्य में ओज, तेज, शक्ति, प्राणवत्ता और साहस का परिचय प्रस्तुत करना कवि के लिए आवश्यक होता है, वहीं दूसरी ओर नारी सौंदर्य के लिए शारीरिक विकास, लावण्य और आकर्षण का वर्णन करना नितांत आवश्यक होता है। सौंदर्य-वर्णन में अंग-विन्यास, केशपाश, कर्ण-भूषण, भ्रू-भगि, नेत्र और विप्रेक्षण, गण्डस्थली, मुख, अधर-स्मित, स्तन, बाहु, कण्ठ, उरु, कटि, जंघा, चरण, लाक्षाराग, आभरण, प्रसाधन इत्याादि चिह्नित किए गए हैं, जिनका सफल परिपाक इस ग्रंथ में देखने को मिलता है। संक्षेप में हम कह सकते हैं कि सौंदर्य-विधान की दृष्टि से यह ग्रंथ साहित्यशास्त्र के अनुकूल है और अपने लोकोत्तर वैभव के द्वारा सार्वजनीन व सार्वकालिक है।

कवि का तात्पर्य शब्द और अर्थ के समुचित विनिवेश से है। ‘कवेः कर्म काव्यम्’ अर्थात् कवि की कृति अथवा सृष्टि ही काव्य कहलाता है। कवि की सृष्टि को ब्रह्मा की सृष्टि से भी लोकोत्तर एवं महत्त्वपूर्ण माना गया है। ‘अग्निपुराण’ में कहा गया है-

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा।।

सौंदर्य दो प्रकार के हैं-1. बाह्य और 2 आभ्यंतर। बाह्य सौंदर्य केवल दोनों आँखों से देखे जाते हैं, किंतु आभ्यंतर सौंदर्य हृदय से ग्रहण किए जाते हैं। कवि किसी भी पदार्थ को केवल चर्मचक्षु से नहीं देखता, अपितु हृदय-दृष्टि से भी देखता है, यही कारण है कि वह असुंदर पदार्थ का वर्णन भी सुंदर एवं सुंदरतम ढंग से करता है और हम लोगों को विशिष्ट आनंद प्रदान करता है।

अंगरेजी कवि जॉन किट्स के शब्दों में A thing of beauty is a joy for ever अर्थात् सुन्दर वस्तु सदैव सुखदायक हुआ करती है। अलंकारशास्त्र के आचार्य भामह ने अपने ग्रंथ 'काव्यालंकार' में 'कान्तं काव्यमयं वपुः' कहकर काव्य की सौंदर्य-शक्ति को अधिक महत्त्व प्रदान किया है। सौंदर्य के बिना किसी भी काव्य का उत्कर्ष संभावित नहीं है। सौंदर्य ही कला का दूसरा रूप है। कला सुख-प्राप्ति का कारण या साधन है। काव्य के रूप में कलाकर की अनुभूति व स्वान्तः सुख ही अभिव्यक्त होता है। पाश्चात्य विद्वानों ने भी कला को अभिव्यक्ति व सौंदर्य के रूप में स्वीकार किया है। जैसा कि क्रोंचे ने भी कहा है- All art is an Expression- अर्थात् कला एक भावनात्मक अभिव्यक्ति है। इससे स्पष्ट है कि किसी भी कवि के लिए यह नितांत आवश्यक हो जाता है कि वह सहृदयों के हृदय में प्रविशिष्ट भावना का जागरण करे। इस विषय का उल्लेख करते हुए 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' में महाकवि कालिदास कहते हैं कि किसी भी रमणीय पदार्थ को देखकर और मधुर शब्दों को सुनकर सुखी जन भी कभी-कभी उत्कंठित हो जाते हैं, एतद् विषयक पद्य द्रष्टव्य हैं-

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्व
भावस्थिराणि जननान्तर सौहृदानि ।।[13]

वस्तुतः कवि की जैसी प्रवृत्ति व भावना होती है, काव्य-सौंदर्य की अभिव्यक्ति भी वैसी ही होती है। दर्पण में प्रतिफलित अपने प्रतिबिंब को देखकर जैसे कोई व्यक्ति प्रसन्न होता है, उसी प्रकार कवि भी अपनी काव्यकला में सौंदर्याभिव्यक्ति को देखकर प्रसन्न होता है। महाकवि भवभूति ने इसे 'वन्देमहि च तां वाणीममृतात्मनः कलाम्' ।[14] द्वारा अभिव्यक्त किया है। पंडितराज जगन्नाथ ने अपने काव्य-लक्षण में 'रमणीयार्थ प्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' कहकर रमणीयता को काव्य में महत्त्वपूर्ण स्थान दिया है। लोकोत्तर आह्लाद का जनक और लोकोत्तरता चमत्कार का ही दूसरा नाम रमणीयता है। चमत्कार रस के बिना सभव नहीं है। काव्य रस के बिना निष्प्राण है। इससे यह सिद्ध होता है कि कोई भी काव्य रसानुप्राणित होने पर ही सौंदर्यवान् होता है।

उपसंहार-

'श्रीदुर्गासप्तशती' में एक ओर जहाँ समुचित ललित सन्निवेश से सुंदर शब्दार्थ का प्रयोग हुआ है, वहीं दूसरी ओर इसमें भावपक्ष को भी पूर्णरूप से चित्रित किया गया है। इस ग्रंथ में सरस पद-सज्जा, अर्थसौष्ठव एवं अलंकार का मंजुल रसमय प्रयोग हुआ है। इसमें श्रृंगार के साथ-साथ वीर, रौद्र और वीभत्स रस [15] की मधुर व्यञ्जना तो है ही, साथ ही उपमा का भी अपूर्व सौन्दर्य भी प्रस्फुटित हुआ है। 'श्रीदुर्गासप्तशती' के प्रत्येक पद्य में कुछ-न-कुछ चमत्कार देखने को अवश्य मिलता है। परिणामतः यह ग्रंथ पौराणिक और धार्मिक दृष्टि से प्रधान होता हुआ भी एक सफल काव्य है। यह काव्य भारतीय भावों का मनोरम भाण्डागार है। इस प्रकार यह ग्रंथ भारतीय सौंदर्य के प्रतीक के रूप में आध्यात्मिकता का पोषक है।

पादटीका

1. श्रीदुर्गासप्तशती, मूर्तिरहस्यम्
2. श्रीदुर्गासप्तशती क्षमा-प्रार्थना
3. श्रीदुर्गासप्तशती-4/26
4. विचरंस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे।(श्रीदुर्गासप्तशती-1/11), मद्धृत्यैस्तैरसद्वृत्तैर्धर्मतः। (श्रीदुर्गासप्तशती-1/81), पुत्रदारैर्भृत्यैस्तथोज्झितः। (श्रीदुर्गासप्तशती-1/42)
5. श्रीदुर्गासप्तशती-1/2
6. श्रीदुर्गासप्तशती-5/77
7. श्रीदुर्गासप्तशती-13/28-29
8. श्रीदुर्गासप्तशती-4/5
9. श्रीदुर्गासप्तशती-11/16
10. सौम्या सौम्यातराशेषसौम्येभ्यस्त्वतिसुन्दरि । (श्रीदुर्गासप्तशती-1/81)
11. श्रीदुर्गासप्तशती-5/112-113
12. श्रीदुर्गासप्तशती-3/38
13. अभिज्ञानशाकुन्तलम्-5/9
14. उत्तररामचरितम्-1/1
15. शोणितौघा महानद्यः सद्यस्तत्र प्रसुसुवुः। मध्ये चासुरसैन्यस्य वारणासुरवाजिनाम्। (श्रीदुर्गासप्तशती-2/66) निपात्य प्रमथानीकमभ्यधावत सोऽसुरः। सिंहं हन्तुं महादेव्याःकोपं चक्रे ततोऽम्बिका। (श्रीदुर्गासप्तशती-3/24)

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः

डॉ. के. राजगोपालन्*

"लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म (काव्यम्)" इति मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रकाशीयवृत्तिवाक्यतः कवेः कर्म कविकर्म तत् काव्यं भवतीत्यर्थः। तत्र कः कविः? तस्य भेदाश्च के? प्रभेदाश्च के? इति विचिकित्सायां राजशेखरस्य काव्यमीमांसायाः पञ्चमाध्यायस्यानुसन्धानात् शोधपत्रमिदं प्रस्तूयते।

कविः –

प्रतिभाव्युत्पत्तिमांश्च कविः कविरित्युच्यते। स च त्रिविधः – शास्त्रकविः काव्यकविरुभयकविश्च।

छन्दः पूरणमात्रेण न कविर्भवति। अपि तु प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्यां युक्तः कविरेव कविशब्देन व्यवह्रियते। स कविः त्रिधा – 1. शास्त्रकविः, 2. काव्यकविः, 3. उभयकविः (शास्त्र–काव्योभयकविः) चेति।

एतेषु उत्तरोत्तरो गरीयान् इति श्यामदेवः। राजशेखरः ईदृशं तारतम्यं न युक्तमिति सदृष्टान्तं कथयति - स्वाभ्यस्तविषये सर्व एव परापेक्षया गरीयान् भवति इत्यतः श्यामदेवोक्तं तारतम्यमतं नाङ्गीकरोति। यथा नीर-क्षीरविवेककुशलोऽपि राजहंसः चन्द्रिकां पातुं न प्रभवति, एवं चन्द्रिकाचमनचतुरोऽपि चकोरः नीरात् क्षीरमुद्धर्तुं न शक्नोति। अतः हंस-चकोरयोः दृष्टान्ते न कश्चित् उत्कृष्टः, न कश्चत् अपकृष्टः, स्वस्वविषये श्रेष्ठ एव।[1]

---

* आचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः – 517507

1. शास्त्रकविः –

“शास्त्रकविः काव्ये रससम्पदं विच्छिनत्ति”[2] इति शास्त्रकविलक्षणम्। शास्त्रेषु सविशेषं कृतश्रमोऽपि काव्येषु रसाभिव्यञ्जनसमर्थशब्दार्थसन्निवेशं कर्तुं न पारयति। शास्त्रकवेः शास्त्रसंस्कारः साधारणः सन् काव्यरचनाप्रवेशे एव वैचित्र्यमुत्पादयति, न तु सर्वदा। तस्य बुद्धिः सर्वदा शास्त्रे निमग्ना सती सुकवितासम्पादनौपयिकशब्दार्थस्फूर्तिं प्रतिबध्नाति। एवं शास्त्रकविः त्रिधा –

1. यः शास्त्रं विधत्ते – यः शास्त्रं रचयति। यथा – आनन्दवर्धनः इत्यादयः।
2. यश्च शास्त्रे काव्यं संविधत्ते – यः शास्त्रे काव्यं निबध्नाति। यथा – जगन्नाथपण्डितरायः इत्यादयः।
3. योऽपि काव्ये शास्त्रार्थं निधत्ते – काव्ये शास्त्रार्थं ग्रथयति। यथा – भट्टिकविः इत्यादयः चेति।

2. काव्यकविः -

“काव्यकविः शास्त्रे तर्ककर्कशमप्यर्थमुक्तिवैचित्र्येण श्लथयति”[3] इति काव्यकविलक्षणम्। एवमेव काव्यकविः काव्येषु लब्धसविशेषव्युत्पत्तिरपि शास्त्रीयान् पदार्थान् तत्तच्छास्त्रीयपारिभाषिकशब्दैः वर्णयितुं न शक्नोति। अतः उभावपि शास्त्र-काव्यकवी अन्योऽन्यसापेक्षौ समानावेव॥

काव्यकविः पुनरष्टधा – 1. रचनाकविः, 2. शब्दकविः, 3. अर्थकविः, 4. अलङ्कारकविः, 5. उक्तिकविः, 6.रसकविः, 7. मार्गकविः, 8. शास्त्रार्थकविः – चेति। एतेषां लक्षणोदाहरणानि पश्यामः -

2.1. रचनाकविः –

रचनाकविर्नाम श्रुतिसुखा प्रागाढप्रौढप्रबन्धा रचना कर्तुं यः प्रभवति सः। तद्यथा -

लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कन्धगोलै-
र्गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु।
खण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलकाः प्रापिरे येन वेला-
मालङ्घ्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥[4] इति।

अत्र श्लोके केवलं शब्दानुप्रासाय अनेकनिरर्थकशब्दाः अनावश्यकशब्दाश्च प्रयुक्ताः। इत्थमत्रायं कविः श्लोकरचनामात्र एव दृष्टिनिधानात् रचनाकविः भवति॥

2.2. शब्दकविः –

शब्दकविः पुनः त्रिधा – 1. नामकविः, 2. आख्यातकविः, 3. उभयकविः अथवा नामाख्यातकविः चेति प्रभेदाः सन्ति।

2.2.1. नामकविः –

नामात्मकशब्दप्रधानरचनाशीलो नामकविः। यथा -

विद्येव पुंसो महिमेव राज्ञः प्रज्ञेव वैद्यस्य दयेव साधोः।
लज्जेव शूरस्य मृजेव यूनो विभूषणं तस्य नृपस्य सैव॥[5] इति नामकविकाव्यम्।

पुरुषस्य यथा विद्या भूषणम्, राज्ञः महिमा (प्रभुत्वम्) यथा, वैद्यस्य उत पण्डितस्य प्रज्ञा यथा, सत्पुरुषस्य (साधोः दया यथा, शूरस्य लज्जा यथा, यूनः मृजा (स्निग्धशरीरकान्तिः) यथा भूषणं तथा तस्य नृपस्य सा एव विभूषणम्॥

अत्र श्लोके विद्या, महिमा, राजा, प्रज्ञा, वैद्यः, दया, साधुः, लज्जा, शूरः, मृजा, यूनः, नृपः इति सर्वाणि पदानि नामवाचकानि एव प्रयुक्तानि, आख्यातपदम् (तिङन्तपदम्) एकमपि नोपयुक्तम्। अतोऽयं कविः नामकविः भवति॥

2.2.2. आख्यातकविः –

यः कविः आख्यातशब्दान् एव बहुशः प्रयुङ्क्ते स आख्यातकविः। यथा -

उच्चैस्तरां जहसुराजहृषुर्जगर्जुराजघ्निरे भुजतटीनिकरैः स्फुरद्भिः।
सन्तुष्टुवुर्मुमुदिरे बहुमेनिरे च वाचं गुरोरमृतसम्भवलाभगर्भाम्॥[6]

इति।

क्षीरसमुद्रात् अमृते मथ्यमाने सति यदमृतमुद्भूतं तत् सर्वैरेव देवैः लप्स्यते इति ज्ञापकं बृहस्पतेः वचनं श्रुत्वा ते सर्वे देवाः आनन्दपारवश्येन उच्चैस्तरां **जहसुः (**अहसन्), आजहृषुः (अहर्षन्), जगर्जुः (अगर्जन्), स्फुरद्भिः करैः भुजतटानि आजघ्निरे (आहन्यन्त), सन्तुष्टुवुः (समस्तुवन्), मुमुदिरे (अमोदन्त), (गुरोः वाचः) बहुमेनिरे (बह्वमन्यन्त) च॥

आख्यातो नाम तिङन्तपदम्। अत्र श्लोके अनेकतिङन्तपदानि उपयुज्य एकां शोभाम् अजनयत्। अतोऽयं कविः आख्यातकविः भवति। अयं श्लोकश्च आख्याकविकाव्यस्य उदाहरणं भवति॥

2.2.3. नामाख्यातकविः –

यः कविः नामशब्दान् आख्यातशब्दान् च समानतया प्रयुङ्क्ते स नामाख्यातकविः भवति। यथा –

हतत्विषोऽन्धाः शिथलांसबाहवः श्रि(स्त्रि)यो विषादेन विचेतना इव।
न चुक्रुशुर्नो रुरुदुर्न सस्वनुर्न चेलुरासुर्लिखिता इव क्षणम्॥[7] इति।

प्रत्यग्रजातपतिनिधनशोकानां विधवानां दुरवस्थायाः वर्णनमस्मिन् श्लोके प्राप्यते। पत्युः मरणेन सौभाग्यस्य अपगमात् हतत्विषः किङ्कर्तव्यविमूढाः शिथिलांसबाहवः विषादेन विचेतना इव स्त्रियः न चुक्रुशुः, नो रुरुदुः, न सस्वनुः, किन्तु लिखिता इव न चेलुः इति॥

अत्र पूर्वार्धे नामप्रधाना, उत्तरार्धे च आख्यातप्रधाना रचना इति अतोऽयं कविः नामाख्यातकविः भवति। अयं श्लोकश्च नामाख्यातकविकाव्यस्य उदाहरणं भवति॥

2.3. अर्थकविः –

यः च अलङ्कार-रस-भावादिनिरपेक्षम् अर्थमात्रमेव वर्णयति सः अर्थकविः भवति। यथा -

देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्भुजे
हर्षाद्भृङ्गिरिटावुदाहृतगिरा चामुण्डयालिङ्गिते।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानप्रवृत्तिस्तयो-
रन्योन्याङ्कनिपातजर्जरजरत्स्थूलास्थिजन्मा रवः॥[8] इति।

पार्वत्याः पुत्रोत्सवप्रसङ्गे शिवगणानां हर्षस्य वर्णनमत्र श्लोके प्राप्यते। “देवी पार्वती पुत्रमसूत, हे प्रमथादिगणाः! किं तिष्ठत? नृत्यत।” इति हर्षात् उन्नमितभुजाग्रे कृतहर्षसूचकशब्दया चामुण्डया (एतन्नामकस्त्रीगणविशेषेण) आलिङ्गिते भृङ्गिरिटौ (तन्नामकगणे सति), देवदुन्दुभेः घनध्वानः प्रसृतः यया जिता तयोः परस्परम् अङ्के निपातेन भग्नप्रायजीर्णेभ्यः कण्ठमालात्वेन धृतस्थूलास्थिभ्यः प्रादुर्भूतः तुमुलः युष्मान् पायात्॥

अत्र कविः नामवाचकप्रयोगाय वा आख्यातवाचकप्रयोगाय वा प्रधान्यम् अप्रदाय, प्रमथगणानां हर्षः कीदृशः जातः? इति चमत्कारजनकार्थः एव सुष्ठु वर्णितः। अपि च रसभावालङ्कारादिसन्निवेशे न किञ्चिदपि प्रयतितम् इत्यतः अयं श्लोकः अर्थकवेः काव्यस्योदाहरणं भवति॥

2.4. अलङ्कारकविः –

अलङ्कारकविः द्विविधः – 1. शब्दालङ्कारकविः, 2. अर्थालङ्कारकविः चेति।

2.4.1.शब्दालङ्कारकविः –

न प्राप्तं विषमरणं प्राप्तं पापेन कर्मणा विषमरणं च।
न मृतो भागीरथ्यां मृतोऽहमुपगूह्य मन्दभागी रथ्याम्॥[9] इति।

मया यत् कठिनं युद्धं वर्तते तस्मात् न मरणं प्राप्तम्, अपि तु मया पापेन कर्मणा विषद्वारा मरणं प्राप्तम्। एवमहं गङ्गातीरे न मृतः, अपि तु अल्पभाग्यः रथ्यामेव मृतः इति॥

अत्रायं श्लोकः "विषमरणं", "भागीरथ्याम्" इत्यंशयोः पदान्तयमकः, शब्दशक्तिमूलको विरोधाभासश्चेति शब्दालङ्कारप्राधान्यात् शब्दालङ्कारकवेः शब्दालङ्कारस्य उदाहरणम् ॥

2.4.2.अर्थालङ्कारकविः –

भ्रान्तजिह्वापताकस्य फणच्छत्रस्य वासुकेः ।
दंष्ट्राशलाकादारिद्र्यं कर्तुं योग्योऽस्ति मे भुजः ॥[10] इति ।

कस्यचन वीरस्य दर्पोक्तिः अत्र श्लोके वर्णिता। मुहुर्मुहुः जिह्वाचालनपुरस्सरं वायुभक्षणं सर्वस्वभावः। वासुकेः (नागराजस्य) चलज्जिह्वा एव पताकाः, फण एव छत्रं, दंष्ट्रा एव शलाकाः सन्ति। एतान् उत्पाटयितुं मम भुजः समर्थो विद्यते ॥

अत्र जिह्वापताक-फणच्छत्र-दंष्ट्राशलाकाशब्देषु रूपकालङ्कारो वर्तते। तैश्च वासुकिः चक्रवर्तीति अर्थप्रतीतिर्भवति। इत्थं रूपकेण अर्थालङ्कारेण काव्यस्य ग्रथनात् अर्थालङ्कारकवेरुदाहरणम्। (जिह्वायां पताकायाः, फणे छत्रस्य, दंष्ट्रायां शलाकायाः तन्मूलकवासकौ राजत्वस्य च आरोपात् रूपकालङ्कारः चमत्कारतया वर्णितः। रूपकालङ्कारस्य अर्थालङ्कारत्वादियं रचना अर्थालङ्कारकवेः उदाहरणम् ॥)

2.5. उक्तिकविः –

उक्तिवैचित्र्यं नाम सामान्यतो यद्वक्तव्यं तद्यदि सहृदयहृदयाह्लादकेन भङ्ग्यन्तरेण पर्यायोक्तपद्धत्या अभिधानम्। तादृशरचनाकविः उक्तिकविः इत्युच्यते।

उक्तिकविकाव्यस्य उदाहरणम् –

प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिम्।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते॥[11] इति।

अत्र कस्याश्चित् सुन्दर्याः रूपसौन्दर्यं निरीक्ष्य माद्यतः रसिकस्य सखायं प्रतीयमुक्तिः। अधरः अशोकवृक्षसम्बन्धिनीं किसलयपरावृत्तिं वाञ्छति। एवं कपोलः प्रियविरहजन्यात् पाण्डुत्वात् परिणततालशोभां धारयति। दृष्टिः कमलिनीं प्रायशः म्लानामेव व्यञ्जयति। इति हेतोरियं सुन्दरी माधुर्यं धारयति, तनुत्वं च भजते॥

अत्र अधरः किसलयतुल्यः, कपोलः परिणततालपत्रसदृशः, दृष्टिः कमलिन्यधिकशोभायुक्ता इत्याद्यनुक्त्वा भङ्ग्यन्तरेण कथनं सहृदयहृदयाह्लादकमिति उक्तिकविकाव्यस्य स्पष्टमुदाहरणम्॥

2.6. रसकविः –

स्वकाव्ये रसमेव मुख्यतया यो निबध्नाति स रसकविः भवति। तद्यथा -

एतां विलोकय तनूदरि! ताम्रपर्णी-मम्भोनिधौ विवृतशुक्तिपुटोद्धृतानि।
यस्याः पयांसि परिणाहिषु हारमूर्त्या वामभ्रुवां परिणमन्ति पयोधरेषु॥[12] इति।

ताम्रपर्णीनद्यां विहारकाले नायकस्य सन्निहितां नायिकां प्रतीयमुक्तिः। हे तनूदरि! एतां ताम्रपर्णीं विलोकय। समुद्रे विकसिताननेभ्यो शुक्तिपुटेभ्यः यानि सङ्गृहीतानि तानि ताम्रपर्णीसरितः पयांसि एव, अपि च तानि शुक्तिषु स्थितानि मौक्तिकात्मना परिणमन्ति। तानि मौक्तिकानि च सुन्दरीणां पयोधरेषु हारस्वरूपेण परिणमन्ति॥

अत्र पयांस्येव पयोधरेषु हारमूर्त्या परिणमन्तीत्युक्तेः कापि विच्छित्तिः प्रतीयते इति स्तनकुचादिशब्दाननुक्त्वा पयोधरेषु इति कथितम्। अत्र हे तनूदरि! इति नायककृतनायिकासम्बोधनेन नायकस्य नायिकायामनुरागः प्रतीयते। तनूदरी नायिका आलम्बनविभावः। तस्याः उत्तुङ्गपयोधरदर्शनम् उद्दीपनविभावः। नायकेन ताम्रपर्णीनदीजलवर्णनम् अनुभावः। "एतां ताम्रपर्णीं विलोकय" इत्युक्तौ नायकगतमौत्सुक्यं व्यभिचारीभावः। एवं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् नायकात्मसमवेता नायिकाविषयिणी रतिः सम्भोगश्रृङ्गारत्मना आस्वादयोग्यतां नीयते इति रसप्राधान्यात् रसकविकाव्यस्योदाहरणम्।

2.7. मार्गकविः –

मार्गो नाम रीतिः। रीतिप्रधानं काव्यं यो निबध्नाति स मार्गकविः। तेन रचितं काव्यं मार्गकविकाव्यं भवति। तद्यथा –

मूलं बालकवीरुधां सुरभयो जातीतरूणां त्वचः
सारश्चन्दनशाखिनां किसलयान्याद्राण्यशोकस्य च।
शैरीषी कुसुमोद्गतिः परिणमन्मोचं च सोऽयं गणो
ग्रीष्मेणोष्महरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेषवे॥[13] इति।

कोमललतानां मूलानि, सुगन्धयुताः जातीतरूणां त्वचः, चन्दनवृक्षाणां सारः, अशोकस्य आर्द्राणि किसलयानि, शिरीषपुष्पाणाम् उद्गमः, पाकोन्मोचं कदलीफलम् – इत्येतेषां शीतलपदार्थानां गणः पूर्वम् शिवनेत्राग्निना दग्धाय पञ्चबाणाय मन्मथाय सन्तापहर इति हेतोः ग्रीष्मेण दत्तः। ऊष्महरा एते पदार्थाः ग्रीष्मे एव भवन्तीति भावः।

अत्र श्लोके सकुमारं वैदर्भीरीतिमनुसृत्य कोमलाक्षराणां दीर्घसमासरहितानां पदानां च प्रयोगेण तत्तद्वृक्षमूलान्यारभ्य फलानि यावत् ग्रीष्मोपशान्तिकरसामग्र्याः क्रममवलम्ब्य वर्णनात् अयं मार्गकविः भवति। इत्येवमिदं पद्यं च वैदर्भीरीत्यां वर्णितमिति मार्गकविकाव्यस्योदाहरणं भवति॥

2.8. शास्त्रार्थकविः –

यः शास्त्रीयमर्थं काव्ये निबध्नाति स शास्त्रार्थकविः भवति। तेन रचितं काव्यं शास्त्रार्थकविकाव्यं भवति। तद्यथा –

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम्॥[14] इति।

वेणीसंहारनाटके कृष्णं बन्धनाय उद्यतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः। निर्विकल्पकसमाधौ सदा विहितरतयः, विशुद्धज्ञानोदयाधिक्यात् अपगततमोग्रन्थयः, सत्त्विकाः मुनयः च आत्मारामाः एव तमसां ज्योतिषां च परस्तात् वर्तमानम् विद्याविद्ययोरतीतम् अनिर्वचनीयस्वरूपं परमात्मानं द्रक्ष्यन्ति, तादृशम् अमुं पुराणपुरुषं मोहान्धः अयं दुर्योधनः कथं द्रष्टुं शक्नुयात्? सर्वधा न शक्नुयादेवेति भावः।

अत्र आत्मारामाः, निर्विकल्पकसमाधिः, ज्ञानोद्रेकः, तमोग्रन्थिः, तमसां ज्योतिषां परस्तात्, मोहान्धः इत्यादिशब्दाः तदर्थाः च योगशास्त्रे वेदान्तशास्त्रे च प्रसिद्धा वर्णिता इत्यतः अयं कविः शास्त्रार्थकविः भवति। तेषां शब्दानामर्थानां च काव्यात्मना निबन्धनात् इदं च पद्यं शास्त्रार्थकविकाव्यस्योदाहरणं भवति।

3. उभयकविः –

“उभयकविस्तूभयोरपि वरीयान् यद्युभयत्र परं प्रवीणः स्यात्”[15] इत्युभयकविलक्षणम्। शास्त्रेषु काव्येषु च लब्धोत्कृष्टप्रबोधः कविः उभयकविः। शास्त्रकाव्ययोः समानप्रतिभावान् उभयकविरेव शास्त्रकविकाव्यकव्योरपेक्षया श्रेष्ठः।

अतः शास्त्रकवि-काव्यकव्योः मध्ये परस्परोपकार्योपकारकभावं वयमङ्गीकुर्मः। यतो हि यदि शास्त्रसंस्कारः ईषदपि स्यात् तर्हि काव्यशोभा वर्धते। केवलं शास्त्रसंस्कारः चेत् काव्यशोभा क्षीयते। तथैव काव्यसंस्कारः शास्त्रवाक्यपाकाय अनुगुणः चेत् उपकरोति। काव्यसंस्कारः अधिकप्राधान्ये सति शास्त्रवाक्यपाकाय अवरोधो भवति।

एषां पूर्वोक्तकविप्रभेदानां मध्ये द्वाभ्यां त्रिभिर्वा गुणैः शब्दार्थालङ्काररचनात्मकैर्युक्तः कविः कनीयान् अधमश्रेणिगतः भवति। पञ्चभिः षड्भिर्वा गुणैर्युक्तः कविः मध्यमः। पूर्वोक्तैः सर्वैर्गुणैर्युक्तः चेत् स महाकविः इति व्यपदेशार्हो भवति।

कवेरवस्थाः तल्लक्षणानि च –

कवेः दशसङ्ख्याकाः अवस्था भवन्ति। बुद्धिमान् आहार्यबुद्धिः एतयोः सारस्वत-अभ्यासिकयोः सप्तावस्थाः भवन्ति। औपदेशिकस्य दुर्बुद्धेः तिस्रो अवस्थाः सम्भवन्ति। एवं दशावस्थाः। तद्यथा – 1. काव्यविद्यास्नातकः, 2. हृदयकविः, 3. अन्यापदेशी, 4. सेविता, 5. घटमानः, 6. महाकविः, 7. कविराजः, 8. आवेशिकः, 9. अविच्छेदी, 10. सङ्क्रामयिता चेति॥

1. काव्यविद्यास्नातकः -

“यः कवित्वकामः काव्यविद्योपविद्याग्रहणाय गुरुकुलान्युपास्ते स विद्यास्नातकः”[16] इति। कवित्वं कामयमानः यः पुरुषः काव्योपयुक्ताः आन्वीक्षिक्यादिविद्याः कलाद्याः उपविद्याः च ग्रहीतुं काव्यविद्याधूर्धराणां महाकवीनां गुरुकुलानि सेवते स काव्यविद्यास्नातकः भवति। वेदमधीत्य स्नायादिति वत् काव्यविद्यागुरुभ्यो महाकविभ्यः काव्यविद्यां साकल्येन अधिगम्य यः स्नाति सः काव्यविद्यास्नातकः इति॥

2. हृदयकविः –

“यो हृदय एव कवते निह्नुते च स हृदयकविः” इति। यश्च लज्जया दोषप्रकाशभिया वा स्वहृदये एव कवते स्वकाव्यम् अन्येभ्यो न दर्शयति स हृदयकविः॥

3. अन्यापदेशी –

“यः स्वमपि काव्यं दोषभयादन्यस्येत्यपदिश्य पठति सोऽन्यापदेशी” इति। यः स्वनिर्मितमपि काव्यं दोषभिया सभामध्ये “इदं काव्यम् अन्यस्य” इत्युक्त्वा पठति सोऽन्यापदेशीकविः।

4. सेविता -

“यः प्रवृत्तवचनः पौरस्त्यानामन्यतमच्छायामभ्यस्यति स सेविता” इति। यः प्रवृत्तवचनः छन्दःपूरणाभ्यासवशात् प्रचलितकविताप्रवृत्तिः पुरुषः प्राचीनानां कवीनां मध्ये कस्यापि भावमादाय स्ववचनैर्निबध्नाति स सेविता।

5. घटमानः -

“योऽनवद्यं कवते न तु प्रबध्नाति स घटमानः” इति। यः अनवद्यं निर्दोषं रसभावपूर्णमपि रचयति, किन्तु तथाविधं कमपि प्रबन्धं रचनया पूरयितुं न शक्नोति अर्थात् रचनां सुदूरं नानुवर्तयति मध्ये एव स्थगयति स घटमानकविः।

6. महाकविः -

“योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः” इति। यो गद्यपद्यान्यतरप्रबन्धरचने प्रवीणः स महाकविः।

7. कविराजः –

“यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे तेषु प्रबन्धेषु तस्मिंस्तस्मिंश्च रसे स्वतन्त्रः स कविराजः। ते यदि जगत्यपि कतिपये॥” इति। यश्च मागधीशौरसेन्यादिप्राकृतसंस्कृतापभ्रंशादिभाषासु गद्यपद्ययोः तत्तदलङ्कार स कविराजः। कविराजास्तु प्रायशो नैव भवन्ति, ते यदि जगति सम्भवन्ति तर्हि कतिपये एव।

8. आवेशिकः -

“यो मन्त्राद्युपदेशवशाल्लब्धसिद्धिरावेशसमकालं कवते स आवेशिकः” इति। यो मन्त्रप्रभावात् सारस्वतचूर्णसेवन-मन्त्रसिद्धपुरुषकृतशिरःस्पर्श-देवतावरदानादिवशाद्वा लब्धकवित्वसिद्धिः आवेशकाले एव कवते स आवेशिककविः।

9. अविच्छेदी -

“यो यदैवेच्छति तदैवाविच्छिन्नवचनः सोऽविच्छेदी” इति। य इच्छामात्रेण काव्यं कर्तुं शक्नोति, न तस्य किमपि प्रतिबन्धकं सोऽविच्छेदी।

10. सङ्क्रामयिता -

“यः कन्याकुमारादिषु सिद्धमन्त्रः सरस्वतीं सङ्क्रामयति स सङ्क्रामयिता” इति। यः सिद्धमन्त्रः पुरुषः स्वशक्तिं कन्याकुमारादिषु शिरःस्पर्शादिद्वारा सङ्क्रामयति जनयति वा स सङ्क्रामयिता।

इत्थं कवीनां भेदप्रभेदाः सलक्षणं सोदाहरणं च निरूप्य ततः कव्यवस्थाः तल्लक्षणानि च यथाकाव्यमीमांसं यथाचन्द्रिकाव्याख्यानं च समुपस्थापितानि॥ इति शम्।

पादटीका

1. काव्यमीमांसा, चन्द्रिकाटीका, नारायण खिस्ते, पृ. ५४
2. काव्यमीमांसा, 5 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 44; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५४
3. काव्यमीमांसा, 5 बालनन्दिव्याख्या, पृ. 44; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५४
4. काव्यमीमांसा, 5.7 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 46; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५६
5. काव्यमीमांसा, 5.8 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 46; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५७
6. काव्यमीमांसा, 5.9 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 47; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५७
7. काव्यमीमांसा, 5.10 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 47; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५७
8. काव्यमीमांसा, 5.11 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 47; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५८
9. काव्यमीमांसा, 5.12 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 48; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५८
10. काव्यमीमांसा, 5.13 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 48; चन्द्रिकाटीका, पृ. ५९
11. काव्यमीमांसा, 5.15 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 49; चन्द्रिकाटीका, पृ. ६०
12. काव्यमीमांसा, 5.16 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 50; चन्द्रिकाटीका, पृ. ६१
13. काव्यमीमांसा, 5.17 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 51; चन्द्रिकाटीका, पृ. ६२
14. वेणीसंहारः, 1.23
15. काव्यमीमांसा, 5 बालानन्दिव्याख्या, पृ. 44
16. काव्यमीमांसा, 5 चन्द्रिका, पृ. ६३-६४

भगवद्गीतायाः अपौरुषेयत्वानुबन्धचतुष्टययोः विचारः

सञ्जयकारकः*

प्रशान्तकुमारमहला†

कृष्णपद-दास-अधिकारी‡

शोधसारः-

भगवद्गीता यद्यपि महाभारतस्य अंशः तथापि गीतार्थः वादरायणव्यासेन दृष्टः अर्थात् आविष्कृतः न तु रचितः। वेदः इव गीतार्थः अपौरुषेयः दिव्यत्वात्। गभीरतया यदि विचार्यते तर्हि भगवद्गीता स्वयं भगवता भणिता यः न पुरुषः। अपरं च वादरायणव्यासः भगवतः सप्तदशावतारः योऽपि न मानवपदवाच्यः। अतः न कस्याः अपि दृष्ट्या गीता पौरुषेया भवेत्। प्रबन्धस्य द्वितीयभागे गीतायाः अनुबन्धचतुष्टयम् आलोचितम्। तत्र अधिकारिरूपेण कर्मयोगी, विषयरूपेण स्वधर्मपालनम्, प्रयोजनरूपेण कर्मकुशलतायाः ज्ञानलाभः, प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावश्च सम्बन्धरूपेण समन्वयीकरणम् - एतच्चतुष्टयं विस्तृततया वर्णितम्।

कुञ्जीशब्दाः- स्वधर्मः, धर्मसंस्थापनम्, अपौरुषेयः, ज्ञानकर्मसन्न्यासयोगः, ब्रह्मविद्या, अधिकारी, विषयः, सम्बन्धः, प्रयोजनम्।

* Research Scholar, Department of Sanskrit, Raiganj University, Raiganj, West Bengal, PIN-733134, sanjoykarak2@gmail.com

† Professor of Sanskrit, Department of Sanskrit, Raiganj University, Raiganj, West Bengal, PIN-733134, pkmahala@gmail.com

‡ (Corresponding Author) Associate Professor in Sanskrit, S.B.S.S Mahavidyalaya, PO: Goaltore, Paschim Medinipur, West Bengal, PIN-721128, krushnapada06@gmail.com

पुरोवाक्

व्यासदेवविरचिता गीता वैदिकतत्त्वप्रतिपादकं शास्त्रमिति मन्यते। भारतीयाध्यात्मचिन्तनस्य प्राणभूतं तथा वैदिकसंस्कृतेः सारस्वरूपं महाभारतम्। तदन्तर्गतत्वात् तादृशस्वरूपभूतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः गौरवमपि अनवद्यम्। शङ्करश्रीधररामानुजप्रमुखैः टीकाकारैः इमं ग्रन्थं संक्षेपेण 'गीता' इति नाम्ना अभिहितम्। महाभारतस्य भीष्मपर्वणः पञ्चविंशत्यध्यायात् आरभ्य द्विचत्वारिंदध्यायं यावत् अष्टादशाध्यायाः श्रीमद्भगवद्गीता इति स्वतन्त्रनाम्ना अभिहिता। गीता भारतीयधर्मसाधनायाः अध्यात्मभावनायाश्च अन्यतमः श्रेष्ठः ग्रन्थः। ग्रन्थेऽस्मिन् नास्ति कोऽपि दूर्बोध्यः शब्दबन्धः। शास्त्रस्यास्य भावः यद्यपि कठिनः किं तु भाषा सुबोध्या सरला हृदयग्राहिणी च अस्ति। गीतायाः प्रतिपाद्यविषयः भवति धर्मसंस्थापनम्। धर्मपदेन च अत्र सनातनधर्मः बोध्यः। मानवधर्मः एव सनातनधर्मः यः पुरुषार्थचतुष्टयेन पूर्णतां भजते। गीता युगान्तरेष्वपि विश्वस्मिन् सुप्रतिष्ठिता स्थास्यति। वस्तुतः महाभारतस्य सारः श्रीमद्भगवद्गीता। भारतीयज्ञानविज्ञानेषु धर्मदर्शनेषु आचारव्यवहारेषु अन्यतमः सर्वकालीनः उल्लेखयोग्यः ग्रन्थोऽयम्। प्रायः अशीत्यधिकायां भाषायाम् अनूदितः संस्कृतसाहित्यस्य अन्यतमग्रन्थः श्रीमद्भगवद्गीता।

गीतायाः अपौरुषेयत्वविचारः –

यथा वेदः अपौरुषेयः तथा गीता अपि अपौरुषेयः। वेदेषु मनुष्याणां कृते कर्तव्यकर्माणि कल्पयुगान्तरेषु निर्दिष्टानि तद्वत् गीतायां ज्ञानकर्मभक्तियोगानाम् उपदेशाः अपि कल्पयुगान्तरेषु उपदिष्टानि सन्ति। वस्तुतः गीतावाणी भगवता व्यासदेवेन प्रकटिता न तु रचिता, तत्प्रागपि तस्याः विद्यमानत्वात्। तथा हि –

अष्टादश पुराणानि नव व्याकरणानि च।
निर्मथ्य चतुरो वेदान् मुनिना भारते कृतम्॥[1]

यद्यपि वस्तुवादिभिः पाश्चात्यपण्डितैः वेदस्य अपौरुषेयत्वं नाङ्गीक्रियते तथापि गभीरतया अनुध्यानेन वक्तुं शक्येत यत् वेदवेदान्तगीतादिकं कदापि पुरुषकर्तृकं भवितुं नार्हेत्। किञ्च पुराणेतिहासानामपि अपौरुषेयत्वं वैदिकसंस्कृतिप्रेमिभिः अङ्गीकृतम्। तयोः पञ्चमवेदत्वेन भगवता व्यासेन अङ्गीकारात्।[2] महाभारतस्य शान्तिपर्वणि श्रूयते –

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भूवा॥ (२१२/३१)

वेदः इव भगवद्गीता अपि भगवता निःश्वसिता, साऽपि चिरन्तना शाश्वता। तत्र वादरायणव्यासेन गीतार्थः दृष्टमात्रः न च सृष्टः। गीतानुरागिभिः मन्यते यत् सर्वतत्त्वप्रतिपादक-ज्ञानकर्मभक्त्याख्यत्रियोगतत्त्वस्य सर्वमहिमा-मण्डितस्य गीताशास्त्रस्य रचना कदापि साधारणमनुष्यैः कर्तुं शक्या। जगतः प्रलयत्वेऽपि गीतार्थः न विनश्येत् पुनः जगति सर्जने सति वेदः इव मानवधर्मस्य पथप्रदर्शकरूपेण गीता सम्भविष्यति। अतएव गीता अपौरुषेया। महाभारतस्य भीष्मपर्वणि यद्यपि गीता स्थानिता तथापि शान्तिपर्वणि श्रूयते यत् गीता त्रेतायुगेऽपि प्रचलिता बभूव।[3] परमतत्त्वोद्घाटितं शास्त्रं न कदापि मानवेन रचितुं शक्यते, अतः तद्वरं वेद-वेदान्त-पुराणेतिहास-गीताशास्त्राणाम् अपौरुषेयत्वं स्वीकार्यम्।

गीतायाः अनुबन्धचतुष्टयम्-

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि भवन्ति अनुबन्धचतुष्टयम्। गीतायाः वैदिकतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रत्वात् वेदान्त इव अस्याः अनुबन्धचतुष्टयम् अपि प्रतिपादनीयम्। गीतायाः अनुबन्धचतुष्टयं प्रायो न केनापि टीकाकारेण भ्याष्यकारेण वा उल्लिखितम्। अस्य शास्त्रस्य अनुबन्धचतुष्टयस्य ज्ञानमवश्यमेव प्रयोजनीयम् अस्ति। मीमांसादर्शने श्रूयते - अनु स्वज्ञानात् अनन्तरं बध्नान्ति शास्त्रे ग्रन्थे वा आसज्जयन्ति प्रवर्तयन्ति ये ते अनुबन्धाः इति। येषां

विषयानामुपरि ज्ञानानन्तरं शास्त्राध्ययने प्रवृत्तिः जायते सः भवति अनुबन्धः। अनुबन्धचतुष्टयस्योपरि उक्तमस्ति –

सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्ध सप्रयोजनम्॥[4]

अधिकारी-

गीतायाः प्रथमाध्यायस्य अर्जुनविषादयोगात् ज्ञायते यत् यः स्वकर्तव्यपालनाय विमुखः भवति स एव गीतायाः अधिकारी इति। वेदान्तदर्शने साधनचतुष्टयमसम्पन्नप्रमाता, मीमांसादर्शने स्वाध्यायी च भवति अधिकारी। किन्तु गीतायां नास्ति तथा किमपि प्राक्प्रयोजनम् अधिकारी भवितुम्। कोऽपि जनः यः स्वकर्तव्यपालनोपरि सम्यक् धारणां रक्षति किन्तु पालनाय विमुखीभवति तादृशः जनः भवति गीताध्यायनाधिकारी। पृथीव्याम् एतादृशग्रन्थः अत्यन्तदुर्लभः। अयं खलु ग्रन्थः कर्मरतावस्थायाम् उदासीनानां, धर्मसंकटे पतितानां हताशानां, कर्मफलचिन्तकानां विषादग्रस्तानां मनुष्याणां च कृते 'किं वा करणीयम्' एतस्मिन् विषये सम्यक् उपदिशति। उल्लेख्यं यत् गीता एक एव ग्रन्थः यं जातिधर्मवर्णनिर्विशेषं कोऽपि जनः पठितुं ग्रहीतुम् आश्रयितुं च शक्नुयात्।

विषयः –

गीतायाः प्रतिपाद्यविषयः भवति धर्मसंस्थापनम्। यदा सर्वं शास्त्रं फलमुखेन गौरवान्वितं तदा गीता धर्मसंस्थापनेन उज्ज्वलभास्वरा। गीता हि एकमात्रं शास्त्रं यत्र ज्ञानव्यत्यासेन धर्मेण अपि सिद्धिलाभः भवतीति कथितम्। अर्थात् ज्ञानम् अन्तरेण धर्मेण अपि निःश्रेयलब्धुं शक्यते। तदाहुः गीतायाम् -

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥ (१८/४५)[5]

पुनश्च श्रूयते - कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (गीता - ३/२०)। अर्थात् जनकादिज्ञानिगणः आसक्तिरहितकर्मणा परमसिद्धिं ललाभ इति। कथितमपि अस्ति - स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥ (गीता - ४/३३) ॥ अयं भावः - स्त्रीवैश्यशूद्रचाण्डालादयः ये च अपि पापयोनयः सन्ति अन्योऽपि भवतु नाम यदि सत्कर्मणि लिप्ताः सन्तः भगवति अनन्याभक्तिं कुर्वन्ति तर्हि सर्वे परमगतिं प्राप्स्यन्ति गीतापाठेन न तत्र ज्ञानं किञ्चित् अपेक्ष्यते इति। द्वादशाध्याये अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य उक्तिः –

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि॥ (१२/१०)[6]

मोक्षसन्न्यासयोगे व्यासदेवेन स्पष्टीकृतम् - स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः (१८/४६) इति। गीताशास्त्रदृष्ट्या स्वकर्तव्यपालनं स्वधर्माचरणम् ईदृग्गुरुत्वपूर्णं यत् - सिद्धिं भवतु न वा भवतु किन्तु स्वकर्मणि निरते सत्यपि म्रियेत तथापि परधर्मपालनं भयावहः एव भवति। तस्मात् ज्ञायते - गीतायां प्रधानप्रतिपाद्यः विषयः धर्मः एव। उक्तं च –

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥ (३/३५)[7]

अत्र प्रश्नः स्यात् यत् - किमेतत् कर्म आजीवनं करणीयम्? किञ्च अखिलात् कर्मणः विरामः न स्यात्? कर्मक्लान्तः मनुष्यः किमर्थं वा चिन्तयेत् 'कदा अस्मात् कर्मणः मुक्तिं लभेत? यदि कर्म एव प्रधानः इति उच्यते तदा चतुराश्रमव्यवस्थासु उल्लिखितस्य सन्न्यासस्य उच्छेदः एव स्यात्। यदि न स्यात् तर्हि गीतायाः चतुर्थाध्याये कर्मसन्न्यासविषयिणी कथा किमर्थम् उल्लिखिता इति चेत्? उच्यते - कर्म इव ज्ञानस्यापि अशेषं गुरुत्वमस्ति गीतायाम्। तत्रैव उल्लिखितम् - सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥ (४/३३)। ज्ञानस्य औत्कर्ष्यं गीता न उपेक्षते। तन्मते वेदान्तज्ञानं सर्वस्वम् एव। गीतया इदं ज्ञानतत्त्वं न उत्क्राम्यते। किन्तु वास्तववादिदर्शनग्रन्थहेतोः सर्वजनहितार्थे गीता

कर्मणि एव गुरुत्वम् आरोपयति। अत्र उच्यते कस्यचिदपि कर्मणः अनुष्ठानात् प्राक् ज्ञानम् अवश्यम्भावि। 'सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानं बुद्धिः' इति श्रवणात्। यद्यपि कर्म संसारबन्धनकारणं तथापि गीतायां तेनैव कर्मणा यथा सिद्धि तथा मुक्तिरपि लभ्यते इति कथितम्। तच्च इत्थम् - प्रथमतः ज्ञानं कर्म जनयति, तेन च कर्मणा पुनः ज्ञानम् उदेति, एवञ्च यदा यदा कर्मणः फलं ज्ञानं भवति तदा तत्तत्कर्मणः उच्छेदोऽपि जायेत एवंरीत्या सर्वकर्मबन्धनात् मुक्तिं लभेत। अयमेव गीतादर्शनस्य ज्ञानकर्मसन्न्यासयोगः इति अभिधीयते।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥ (४/१४)[8]

गीतायाम् स्पष्टीकृतं यत् - कर्मणः फलं भवति सिद्धिः, ज्ञानस्य फलं भवति मुक्तिः। न कुत्रापि कर्मणः फलं मोक्षः वा मुक्तिः वा इति उक्तम्। यतः सिद्धिमोक्षौ पृथग्विषयौ अतः गीतायां ज्ञानस्य वैशिष्ट्यं स्वातन्त्र्येण आलोचितम्। यदि जातु ज्ञानोदयः घटितः तदनन्तरं कर्म इति नाम्ना किमपि तत्त्वं न अवशिष्येत। तस्मादुक्तं - ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा इति। इत्थं च यद्यपि गीतायां ज्ञानं भृशं प्रसंशितं तथापि कर्मयोगिनां सिद्धिलाभविषयः अत्र प्रधानभाक् भवति। तस्मात् विषयरूपः अनुबन्धरूपेण कर्मयोगः एव ग्राह्यः। एतत्समर्थने गीतायाम् उक्तम् -

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥ (६/४६)[9]

अत्र सिद्ध्यति यत् - योगी ज्ञानिभ्योऽपि श्रेष्ठः। कोऽसौ योगी इति प्रश्ने - यः योगं जानातीति स योगी इत्युत्तरम्। कश्च योगः इति प्रश्नस्य उत्तरं गीतायां प्रदत्तम् - **योगः कर्मसु कौशलम्** (गीता - २/५०) इति।[10] अनेन प्रमाणितं भवति - ज्ञानादपि कर्म श्रेष्ठम्। परन्तु इदं कर्म निष्कामं शास्त्रानुमोदितं च भवेत्। अन्यथा न सुखं न च शान्तिं लभेत। उक्तं च गीतायाम् -

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कर्मकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥ (१६/२३)[11]

केचन टीकाकाराः ब्रह्मविद्यां योगशास्त्रं वा गीतायाः प्रतिपाद्यविषयरूपेण अङ्गीकुर्वन्ति। नैतत् समीचीनम्। ब्रह्मविद्या एव उपनिषदः प्रधानालोच्यविषयः। इत्थंभूते गीतोपनिषदोः प्रतिपाद्यविषयस्य ऐक्येन उभयोर्मध्ये न किमपि पार्थक्यं स्यात्। तेन गीतायाः न किमपि स्वातन्त्र्यम् अर्हेत्। अत एव गीतायाः प्रतिपाद्यविषयः कर्मयोगः। यदि गीतायाः प्रतिपाद्यविषयः योगशास्त्रम् इति उच्यते, तदा योगशब्दस्य अर्थः प्राग्वत् कर्मत्वात् कर्मयोगः एव प्रतिपाद्यविषयः इत्यस्मिन् विषये न कश्चित् संशयः उपजायेत। उक्तं च गीतायाम् -

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥ (२/४८)[12]

किञ्च गीतायां धर्मशब्दः १५ वारं, कर्मशब्दः १२२ वारम् उच्चारितम्। गीतायाः प्रारम्भः मम-पदेन जातः, धर्म-शब्देन च परिसमाप्तः। तेन गीतामते स्वधर्मपालनं कीदृग्भूतं गुरुत्वपूर्णमिति कल्प्यनीयम्। गीतायाः अष्टादशाध्यायानां नाम्नि योगशब्दस्य विशेष्यत्वेन व्यवहारात् कोऽसौ योगः, ज्ञानयोगः कर्मयोगः वा इति प्रश्नस्य उत्तररूपेण कर्मयोगः (स्वधर्मानुष्ठानम्) एव वक्तव्यम्, योगशब्दस्य कर्मकौशले पर्यवसानात्।

सम्बन्धः –

प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धः। ग्रन्थः भवति प्रतिपादकः, ग्रन्थस्थविषयः भवति प्रतिपाद्यः। यदि ग्रन्थः चिकित्साविज्ञानस्य भवेत्, तर्हि ग्रन्थस्थविषयोऽपि तदनुरूपं भवेत्। अन्यथा ग्रन्थ-ग्रन्थनिष्ठविषययोर्मध्ये प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावसम्बन्धः न स्यात्। आलोच्यास्य ग्रन्थस्य नाम 'श्रीमद्भगवद्गीता'। अस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयः यथा 'स्वधर्मपालनार्थं कर्मयोगिभ्यः उत्साहप्रदानम्'। अत्र प्रश्नः स्यात् - गीतायाः अर्थः गानम्, अनेन गानरूपविषयः

एव प्रतिपाद्यः न तु स्वधर्मपालनार्थं मनोयोगिभवनम् इत्यनेन प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावरूपिसम्बन्धस्थापनम् असम्भवम् इति चेत्? न। अत्रत्यस्य प्रश्नस्य उत्तररूपेण वक्तुं पार्यते यत् - भगवतः श्रीकृष्णस्य श्लोकावृत्तिम् आधारीकृत्य अस्य ग्रन्थस्य नामकरणं भवति। यद्यपि अत्र सामान्यं व्यतिक्रमं जायते, परन्तु वाच्यार्थं परित्यक्त्वा लाक्षणिकार्थस्य ग्रहणात् नास्त्यत्र काऽपि असङ्गतिः सम्बन्धस्थापने। श्लोकसंख्यानुसारेण रामायणं चतुर्विंशतिसाहस्रीसंहिता कथ्यते, महाभारतं च शतसाहस्रीसंहिता भाष्यते, गीता अपि सप्तशतिः इत्याकारेण अभिधीयते। अनेन किं तत्तद्ग्रन्थेषु प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धः विघ्नितः? भट्टिकाव्यस्य नामकरणं कवेः नामानुसारेण जातम्। अत्र विषयवस्तुना सह ग्रन्थनाम्नः नास्ति किमपि सामञ्जस्यं तथापि भट्टिकाव्यस्य नामान्तरं यथा रावणवधम् इत्याकारेण नामान्तरेषु संबन्धविचारेण न काऽपि समस्या जायते। महर्षिपाणिनिप्रणीतायाम् अष्टाध्याय्यामपि लाक्षणिकार्थद्वारा उक्तसम्बन्धः प्रतिष्ठीयते। तस्मात् गीतायां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धः अस्ति एव।

प्रयोजनम् –

अत्र स्वधर्मपालनार्थं ज्ञानलाभः हि चतुर्थप्रकारकः अनुबन्धः। ननु राज-गृहस्थ-सचिव-गुप्तचरादीनां चतुर्वर्णचतुराश्रमाणां च स्वधर्मपालनविषयाः मनु-कौटिल्य-याज्ञवल्क्यादिभिः शास्त्रकारैः अन्यैश्च श्रौतकारैः कथितात् विश्वस्मिन् न काचिदपि मानवजातिः अवशिष्यते यत्कृते स्वधर्मपालनविषयः गीतातः ग्रहीतव्यः इति चेत्? उच्यते। गीतायाः प्रथमाध्याये स्पष्टरूपेण उक्तं - येषां स्वधर्मपालनविषये धारणा अस्ति किन्तु विशेषपरिस्थितौ तत्सम्पादने ओदासिन्यं दृश्यते, किं वा कर्माणि कृत्वा क्लान्तिः उत्पद्यते, अथवा भृशं कर्माणि सम्पाद्य सफलता न जायते तत्र अधिकतरं कर्म सम्पादनीयमस्ति इत्यस्यां परिस्थितौ तत्तज्जनानां कृते कर्मणि मनोनिवेशानार्थं गीताशास्त्रस्य प्रयोजनम् इति।[13]

उपसंहारः –

शास्त्रारम्भे ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धप्रयोजनानि अवश्यं कथितव्यानि। अन्यथा शास्त्रप्रवृत्तिः न जायेत। भगवद्गीतायाम् अष्टादश अध्यायेषु योगतत्त्वं वर्णितं परन्तु न अनुबन्धचतुष्टयं न च तस्याः अपौरुषेयत्वं स्पष्टीकृतम्। गीतायाः अपौरुषेयत्वप्रतिपादनकारणं भवति तस्याः औत्कर्ष्यप्रतिपादनम्। भारतीयचिन्तनपरम्परायां तस्याः स्थानम् अन्येषां दर्शनशास्त्राणाम् अपेक्षायाम् कीयन्महत्तरम् एतदेव दर्शयितुम् अपौरुषेत्वे आश्रयणम् अत्यन्तम् आवश्यकं जातम्। अतः प्रबन्धस्यास्य प्रथमे स्तरे गीतायाः अपौरुषेयत्वं प्रतिपादितम्। अपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन सह अनुबन्धचतुष्टयस्य उपकार्योपकारिभावसम्बन्धात् द्वितीयस्तरे तदपि सम्पादितम्। परिशेषे वक्तुं शक्यते - गीतायां योग-साङ्ख्य-वेदान्त-मीमांसादर्शनानां यद्यपि प्रतिफलनं घटितं तथापि नेदं परतान्त्रिकं शास्त्रम्। एतत् कर्मयोगप्रतिपादकं स्वतन्त्रं शास्त्रम्। अत्रत्यं कर्म न मीमांसीयं यज्ञसम्बन्ध्यभावात्। गीतायां वस्तुतः सनातनीय-व्यावहारिककर्म प्रोत्साहितं यदेव अस्य ग्रन्थस्य प्रधानप्रतिपाद्यविषयः इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. गीतोपदेशामृत, सम्पा. के.जि. सुब्रायशर्मा, अशोकनगर, बंगलूर, 560050, 2007, श्रीनित्यानन्द प्रकाशन, पृ.2.
2. ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः।
   इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते॥
   - श्रीमन्महर्षिकृष्णद्वैपायनप्रणीतं श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, सम्पा. आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी - 221001, प्रथमखण्ड, 2019, पृ. 138.

   इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः॥
   - छान्दोग्योपनिषद्, अध्यायः – ७.

3. त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान् मनवे ददौ।
   मनुश्च लोकभृत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ॥
   इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः॥ - महाभारत, शान्ति पर्व, ३४८.५१-५२,
   इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
   विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥४/१॥ - गीता.
4. प्रमेय-कमल-मार्तण्डः, सम्पा. महेन्द्र कुमार शास्त्री, प्रकाशक - सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग, मुम्बाई, 1941, पृ. 165.
5. श्रीमद्भगवद्गीता (साधकसञ्जीवनी), सम्पा. स्वामी रामसुखदास, गीताप्रेस, गोरखपुर - 273005, 2018, पृ. 1183.
6. तत्रैव, पृ. 828.
7. तत्रैव, पृ. 246.
8. तत्रैव, पृ. 306.
9. तत्रैव, पृ. 484.
10. तत्रैव, पृ. 134.
11. तत्रैव, पृ. 1057.
12. तत्रैव, पृ. 134.
13. The Times of India (23rd Oct, 2006), WASHINGTON: Corporate America is embracing Indian philosophy in a big way. Suddenly says business week magazine in its latest issue phrases from ancient texts such as BHAGAVAD GITA are popping up in management times and on websites of consultants. Top business school has introduced “Self-mastery” classes that use Indian methods to help Manager boosts their leadership skills and find inner peace in lives dominated by work.

नारी-पुरुषयोः जीवनचर्यासु आयुवेदः: नारीजीवने अशोकः शतवरी अश्वगंधा च

डॉ. प्रियांकासाहा*

प्रबन्धसारः

आयुर्वेदस्य स्वकीयं विज्ञानमस्ति। आयुर्वेदशब्दस्यार्थः जीवनस्य ज्ञानम्। भारतीयज्ञानव्यवस्थायाम् आयुर्वेदः न केवलं चिकित्सा पद्धतिः, अपि तु निरामयमुलकं प्रतिरोध मुलकं चेति। शास्त्रो'यं सम्पूर्ण जीवनदर्शनम् यः देहात्ममनःसंयोगं कुरु ते। शरीरान्तर्गतस्य त्रिदोष प्रशमकः आयुर्वेदः। मम अस्मिन् प्रबंधे आलोच्य विषयः नारीणाम् जीवनचर्यासु आयूर्वेदः। नारीजीवने प्रतिस्तरे अशोकादीनां गुणवत्ता आलोचना। अपि च एतेषां व्यवहारे सुविधा, हरमोनसंक्रान्तविबिधचिकित्सायां त्वचः यत्ने मनसोरस्थिरावस्थायां, स्त्रीरोग चिकित्सायाम् अशोकचूर्णादीनां व्यवहारविषये दृष्टिपातः कृतः। मानवशरीरे औषधिनाम् व्यवहारे सर्वप्रथमं इदं ज्ञातुं यत् कीदृशे रोगे कः औषधिः न देयम्। अतः कीदृशे रोगे अयमोषधिः परिहरणीयः इति स्पष्टरूपेणालोचितम्।

कुञ्चिशब्दाः: अशोकम्, शतवरी, अश्वगंधा, आयुर्वेदः, नारीचिकित्सा।

---

*सहायकाचार्या अध्यापकः, वहरमपुर-गार्लस्-कलेज, Mob: 8481817971, work.nbmc@gmail.com

प्रबन्धः: आयुर्वेदयतीति आयुर्वेदः। आयुषो वेद: आयुर्वेदः। आयुर्वेद्यते ज्ञायते इति आयुर्वेदः। आयु: शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग: तदस्मिन्नायुर्वेदे विद्यते अस्ति इति आयुर्वेदः।

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्।
नित्यगं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते।।[1]

आयुर्विद्यते विचार्यते अनेन वा इति आयुर्वेदः। आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिरसायनदूतारिष्टाद्युपदेशादिति आयुर्वेदः। इण् धातो: णिच्प्रत्यययोगे आयुस् इति शब्द: निष्पद्यते। तस्माद् सिद्धांतो: घञ्प्रत्ययकृते आयुर्वेद: निष्पद्यते। महर्षिणा चरकेन उक्तं यत्-

हिताहितं सुखं दू:खमायुस्तस्य हिताहितम्।
मानं च उच्च यत्रोक्तमायुर्वेद: से उच्यते ।।[2]

चरणं चर्या इति निरुक्त्यनुसारं दिने दिने चर्या दिनस्य वा चर्या दिनचर्या इति उच्यते। आयुर्वेदे सकलप्राणीनामायु: स्वास्थ्यधर्मार्थकाम-सुखसन्तोषादीन् च अभिलक्ष्य प्रकृति-दोष-गुण-काल-सामर्थ्यादींश्च विचार्य जनसमुदायस्य कृते दिनचर्या समुपदिष्टा वर्त्तते। आयुर्वेद: नारी-पुरुषयो: उभययो: जीवने गम्भीर उपयोगी। आयुर्वेदस्य चर्चया जीवने प्रभूतानां शारीरिकानां मानसिकानां समस्यानां समाधानो भवति। नारी-पुरुषयो: जीवनचर्यासु यदि आधुनिकचिकित्सानां प्रयोगात् प्राक् प्रथमैव ओषधिनां प्रयोग आयुर्वेदवैदिकस्य परामर्शेन कृत: तर्हि अनेकाद् रोगान्मुक्तिर्भवति । अस्मिन् प्रबंधे विस्तृतिभयाद् बहूनाम् ओषधिनां प्रयोगविषये आलोचना अकृता। किंतु आयुर्वेदस्य यथाविधि प्रयोगेन नारीणां शरीरे बहुविधा: रोगा: गच्छन्ति, अत्र तु अशोक-शतावरी-अश्वगंधानां प्रयोगेन नारीणाम् अन्तर्वर्तिनां रोगाणाम् उपशमो भवति। वर्तमानयुगे खाद्ये रासायनिकोपादानं बहुमात्रायां प्रयोग: कृत:। एतेन शरीरे

नारी-पुरुषव्यतिरेकेन सर्वेषु अन्तरङ्गेषु मेदस: समृद्धि: भवति। तस्मात् सर्वासां व्यधिक्षमत्वं बलम् ओज: च ह्रासो भवति। यदि शैशवाद् अल्पमात्रायां शरीरे आयुर्वेदस्य प्रयोगो भवति तर्हि आजन्म व्यधिक्षमत्वं बृद्धि: प्राप्नोति।

आयुर्वेदे अशोकस्य माहात्म्यम्: 'चरकसंहिता' इत्यादिषु शास्त्रीयायुर्वेदग्रन्थेषु तथा सुश्रुतसंहितासु अशोक: स्त्रीरोगचिकित्सायाम् अन्तर्गतम्। अशोक: त्रिदोषशामक: इति मन्यते-विशेषत: कफ-पित्तदोषयो: शान्तिकरणे प्रभावी। अस्य वल्कलस्य उपयोग: सामान्यतया अनियमितकाल:, सादास्त्राव:, बन्ध्यात्वादीनां रोगे चिकित्सा अशोकचूर्णेण भवति। गर्भाशयस्य मांसपेशिनां सुदृढ़ीकरणं कृत्वा मासिकधर्मचक्रस्य नियमनं कृत्वा अशोक: कृत्रिमहार्मोनचिकित्साया: प्राकृतिकं विकल्पं प्रददाति।

अशोकस्य प्रमुखा: लाभा:

अनियमितमासिकधर्माय अशोक:: अशोक: स्वाभाविकरुपेण मासिकधर्मस्य नियमेन सहायक: भवति। अत्यधिकं रक्तस्त्रावं न्युनीकरति, तज्जनितं वेदनां शमीकरोति। अनियमित-अल्पकाल-पीडितानां नारीणां नियमित-उपयोगात् बह्व: लामा: भवन्ति। अस्य वल्कलस्य रक्तनिरोधकगुणा: च सन्ति, अत्यधिकं मासिकधर्मस्य प्रवाहं नियन्त्रणं करोति।

पोलिसिस्टिक ओभारियान सिन्ड्रोम तथा हार्मोनस्य असंतुलनस्य कृते लिकोरिया कृते अशोकः

डिम्बाशयस्य सुधारं कृत्वा, महिलाहर्मोनस्य संतुलनं कृत्वा 'PCOS' इत्यस्य प्रबन्धने अयं सहायक: भवति। अस्य स्वाभाविकक्रिया दुष्प्रभावं विना मासिकधर्मस्य नियमिततां पुनः स्थापितं करोति। अत्यधिकं श्वेतस्त्रावं, दुर्गन्धयुक्तं

योनिस्रावं तत्सम्बन्धिनं असुविधां च निवारयितुं साहाय्यं करोति अशोकवल्कलम्।

बन्ध्यात्वनिराकरणे अशोकः:

अशोक: अन्त:गर्भाशयस्य स्वास्थ्यं सुधारयित्वा, अण्डोत्पादनं वर्धयित्वा, हार्मोनलतन्त्रस्य समर्थनं कृत्वा प्रजननशक्तिं बर्धयति। मासिकधर्मात् पूर्वं तत्समये वा मनोदशाया: शान्तीकरणे उपयोगी भवति।

अशोकस्य बल्कलं त्वच: वर्णं सुधारयितुं सहायतां करोति, अस्य बल्कलं पाचनं सुदृढं करोति, अम्लतां निवारयति, उदर्याग्निं सुदृढ़ं करोति। अयं प्राकृतिकं रूपेण कार्यं करोति, बलं ददाति।

मात्रा प्रयोगश्च: अशोकचूर्णं अल्पमात्रायां प्रतिदिनं द्विवारं उष्णोदकेन सह सेवनं प्रशस्तम्, अशोकरीष्टं च स्वल्पपरिमाणोदकेन सह मिश्रितं भोजनान्तरं प्रतिदिनं सेवनमुपकारम्। तर्हि प्रातः सायं च सेवनं उपकार्यम्। अशोक: गर्भाशयस्य चिकित्सां कृत्वा, स्त्रीहरमोनस्य संतुलनं कृत्वा स्त्रीशरीरे मृदु कार्यं करोति। एस्ट्रोजेन प्रोजेस्टेरोन च स्तरस्य समर्थनं कृत्वा अवधिं नियमितं करोति। अतिरिक्तं तापं निष्कास्य शरीरं शीतलं करोति। केषु अस्य प्रयोग: कार्यकारी? तदुत्तरे उक्तं यत्- आपञ्चदशपञ्चाशत् नार्य्याम्, वेदनायुक्तासु अनियमितकालयुक्तासु बालिकासु प्रयोग: स्यात्। अशोक: प्राकृतिकशक्तिवर्धकरूपेण कार्यं करोति, जीवनीशक्तिं च ददाति। विशेषतया प्रसवात्, दीर्घरोगात् स्वस्थ्यतां प्राप्यमाणानां नारीणां कृते सहायकं भवति । अयं शरीरस्य शुद्धौ विषहरणं कर्तुं साहाय्यं करोति। रक्तनिर्माणे तस्य सञ्चालने च सहायकं भवति। अशोक: चूर्णरूपेण गोलि इति आकारेण रिष्टरूपेण काढारुपेण च प्राप्यते।

केषु अयमोषधि परिहरणीय इति विषये अत्र उक्तं यत्-गर्भावस्थायां स्तनपानसमये च आयुर्वेदिकविशेषज्ञेन न निर्धारितं तावत् परिहरन्तु, द्वादशवर्षाणाम् अध: बालिकानाम् कृते न अनुशासितम्, यदि केचिद् दाहमनुभवति तर्हि उपयोगं त्यजतु इत्यादि।

अश्वगंधा शतावरी च द्वौ अतिशक्तिशालिनौ रसायनीद्रव्यौ स्त। तौ च शरीरस्य निर्माणार्थं एकत्र ग्रहीतुं शक्येते। अश्वगंधा शक्तिनिर्माणार्थं कार्यं करोति। शतावरी कामोत्तेजक इति कारणात् शुक्राणुगणना कामेच्छा च बर्धयति। उभौ मिलित्वा यौनस्वास्थ्यस्य वर्धयित्वा साहाय्यं कुरुत:। एतदतिरिक्तं अश्वगंधा मनस: चिन्तानां निवारणे सहायक भवति शतावरी च व्यक्ते यौनकल्याणं वर्धयित्वा सहायक भवति।

शतावरीचूर्णस्य अनुशंसितं परिमाणं १-२ ग्रामं द्विवारं भवति। किंतु अतिरिक्त सेवनेन उदरस्य गुरुत्वं असुविधा च सम्भवेत्। अतः अस्य सेवनात् पूर्वं आयुर्वेदिकवैद्यस्य परामर्श अस्वीकार्य:। शतावरी एक शक्तिशाली औषधि अस्ति। घृतेन सह मिश्रणं कृत्वा सेवनेन उदरस्य गुरुत्वं वर्धयति। ओषधिनां राज्ञी इति ख्याता शतावरी स्त्रीणां कृते अत्यन्तं लाभप्रदा अस्ति। नारीणां प्रजननस्वास्थ्यस्य उन्नयनार्थं, रजोनिवृत्तिलक्षणानामुपशमार्थं, प्रजननशक्ति-वर्धनार्थं आस्था: उपयोगिता भवति। गर्भिणीभि: अस्या: प्रयोगात् पूर्वं वैद्यस्य परामर्शग्रहणम् आवश्यकम्। येषां स्वास्थ्यस्य विशिष्टा स्थितिरस्ति यथा गम्भीर जठरान्त्रविषय तेषां शतावरीसेवनात् पूर्वं वैद्यस्य परामर्शग्रहणम् आवश्यकम्। उभौ भिन्नप्रयोजनानि सेवन्ते, शतावरी प्रजननस्वास्थ्ये केन्द्रीभुतं भवति। अश्वगंधा तु सामान्यतया अनुकूलजननिवारणाय प्रसिद्धा अस्ति। आयुर्वेदिकानुसारं शतावरी सामान्यतया शरीरे शीतलप्रभावं उत्पादयति। अनादिकालादेव प्रसिद्धा शतावरी ‘The Queen of Herbs’ अनेकेषु

आयुर्वेदग्रन्थेषु प्रचण्डस्वास्थ्यलाभानां कारणात् आलोचिता। प्रथमत: कामोत्तेजक इति कारणात् कामेच्छायां सुधारं करोति, द्वितीयत: बन्ध्यात्वनिराकरणे चिकित्सां करोति शतावरी , प्रजननविषये उत्तमं कार्यं करोति जीवनीशक्तिं वर्धयति, मधुमेहं नियन्त्रयति, नेत्रसमस्यानां चिकित्सां करोति, तथा च रोग-प्रतिरोधकशक्तिं वर्धयित्वा सहायक भवति।

आयुर्वेदस्य स्वकीयं विज्ञानमस्ति। तस्य ज्ञानं विना वयं स्वास्थ्यस्य आदर्शलक्षणं प्राप्तुं न शक्नुम:। अस्मिन् समये विश्वम् अस्मान् श्रोतुम् अवगन्तुं सिद्धम् अस्ति। आयुर्वेदस्य समृद्धे इतिहासे अशोक-शतावरी-अश्वगन्धा: विशिष्टरूपेण आलोचना कृता। एतादृशो महामारी अस्माकं कृते न नूतन, अयं च रोग: खलु आयुर्वेद: प्रतिपादित:। चरकसंहितायां जनपदोद्धंशनामके अध्याये तद्विषये व्याख्यात:। अस्मिन् परिस्थितौ चिकित्सा पद्धति आयुर्वेदिकचिकित्सकस्य निर्देशने एव कृतम्। आचार्येण सुश्रुतेन उल्लिखितेषु संक्रमणनिवारकेषु उपायेषु उचितदूरीस्वच्छतादीनां पूर्णध्यानं सम्पाद्य प्रदत्तनिर्देशानां पालनं करणीयम्। उष्णोदकस्य प्रयोग: अश्वगंधा, त्रिकटु:, हरिद्रा, आमलकी, दशमूलक्वाथं शिरषम्, अमृतादिक्वाथम् इत्यादय: औषधय: कोरोनाया: विषाणि नाशनाय उपयोगिन्य अभवन्। कोरोनापरिस्थतौ आयूर्वेदस्य कार्यकारिता सर्वैव प्रमाणिता। यद्यपि अस्मिन् परिस्थितौ अशोकस्य माहात्म्यम् न प्रमाणितम्, किंतु सामग्रिकस्वास्थस्य रोग-प्रतिरोधकक्षमताबृद्धौ अयं उपकारी। वायुपरिशोधन-कार्ये अस्य उपकारिता दृश्यते।अशोक विषाक्तवायुं शोषयित्वा विशुद्धाक्सिजेनं प्रददाति। अस्य व्यवहारविषये उक्तं यत्- अशोकवृक्षस्य बल्कलं उदकेन सह अग्नौ पाचयित्वा उत्पन्नं क्वाथं सेवने सुविधा पुनश्च पुष्पपत्रचूर्णादीनां व्यवहारे उपशमं भवेत्। संक्षेपेण अशोक: कोरोनापरिस्थितौ प्रत्यक्षरूपेण उपयोगी न भवेत्तर्हि रोगप्रतिरोधे अस्य कार्यकारिता सर्वैव प्रमाणिता।

अशोकवृक्षस्य बल्कलं यदि अपक्वं स्यात् तर्हि २०-२५ ग्रामं शुष्के वा १२ ग्रामं दुग्धेन (१२५ मिलिमिटार ओजनेन) जलेन (५०० मिलिमिटार ओजनेन) सह अग्नौ पाचयित्वा मासि एकवारं प्रतिदिनं यदि भवान् सेवते तर्हि अत्यधिकं श्वेतस्रावं दुर्गन्धियुक्तं योनिस्रावं च मुच्यते। अत्यधिक ऋतुस्रावविषये उक्तं यत्- ओजनेन २५ ग्रामम् अशुष्कमशोकबल्कम् १०० मिलिमिटरोदकेन सह ४०० मिलिमिटार जलेन सह च प्रथमं मिश्रणं कृतम्। अतः अग्नौ तत् मिश्रणं यदा १०० ग्रामं भवेत् तदा तेन सह शर्करां मिश्रित्वा प्रतिदिनं प्रातः मासत्रयं प्रयोगेत्।

भारतीयप्राचीनचिकित्साव्यवस्थायाम् शतावरी पवित्रं स्थानं धारयति, सा आयुर्वेदस्य चक्षुषा तुल्या अतः तस्य गुणाः अवगन्तुमावश्यकम्। शतावरी मधुरा किञ्चित् तिक्त च आस्वादने। अस्याः ऊर्या तथा वीर्यः शीतलं करोति। या शरीरस्य शान्तिप्रदाने साहाय्यं करोति।

शतावरी महिलानां मासिकधर्मस्य नियमनं, हार्मोनस्य संतुलनं, प्रजननशक्तिवर्धनं कर्तुं साहाय्यं करोति। यदि भवान् अनियमिकालस्य मार्गदर्शनं करोति अथवा स्वस्य प्रजननतन्त्रस्य समर्थनार्थं प्राकृतिकान् उपायान् अन्विष्यति तर्हि शतावरीत्यस्य पौष्टिकप्रभावाः तदेव भवितुमर्हन्ति यद्भवान् अन्विष्यति। सा शतावरी नारीणां प्रजननाङ्गानां सुदृढीकरणं करोति, यत् वातावरणं पोषयति यत्र भवतः शरीरं वर्धयितुं शक्नोति इति विश्वास अस्ति।

पुरुषाणां कृते शतावरीः

यद्यपि शतावरी प्रायः महिलाभिः सह सम्बन्धा भवति तथापि पुरुषाणां कृते तस्य लाभम् अवलोकयन्तु। यदि भवान् स्वस्य जीवनीशक्तिं वर्धयितुं, ऊर्यां वर्धयितुं, शारीरिकशक्तिं निर्मातुं वा इच्छन् पुरुषः तस्य आयुर्वेदिकपरम्परा

समग्रकल्याणं वर्धयितुम् आत्मनः क्षमतां प्रदर्शयति। येन नारीपुरुषनिर्विशेषेण दिनचर्यायां वहुबिधानि परिवर्तनानि भवन्ति। भवतः पाचनस्वास्थ्यमपि शतावरी उत्कृष्टं करोति, शतावरी इत्यस्य शीतलस्वभावः कब्जं न्यूनीकरोति, आरामदायकनिद्रां च प्रवर्धयति, मानसिकं तथा भावनात्मकं संतुलनं समर्थयन्ति अम्लतां न्यूनीकरोति, भवतः आतङ्के शान्तभावं धारणे सहायतां करोति तथा स्वास्थ्यस्य समग्रकल्याणकृते महतीयम्, येन भवन्तः प्रत्येकं दिवसं नवीनं ध्यानं दत्त्वा कार्याणि कर्तुं शक्नुवन्ति। यदि पाचने असुविधा दृश्यते तर्हि दैनंदिने जीवने हानिः भवति।

शतावरी चूर्णरूपेण, कैप्सूलरुपेण, गोलिरूपेण, द्रवसारं रूपेण वा उपलभ्यते। अस्याः प्रयोगमात्रा वयः अनुसारेण भिन्ना भवति। व्यक्तिगतमार्गदर्शनार्थम् आयुर्वेदिकवैदिकस्य परामर्श अत्यावश्यकः । शतावरी इत्यस्य आहारस्य समावेशः सरलः आनन्ददायकश्च। पारम्परिकपद्धतिना उष्णदुग्धेन, मधुना घृतेन वा सह चूर्णं मिश्रयन्तु। एसः पद्धतिः तस्य पोषणं वर्धयति।

नारीणां जीवने आयुर्वेद एकां सामग्रिकां भूमिकां पालयति यः शरीरस्य मनसः च सुस्थतायाम् अत्यावश्यकः। आयुर्वेदस्य मूलाः नीयतः यथा वायुपित्तकफानां त्रिदोषाणां भारसाम्यं रक्षा, दिनचर्यानुसारं कर्माणामनुष्ठानम्, मानसिकावस्थानियन्त्रणनं च। आयुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यम् तदासेव्यम्। अतः: आदौ तावद् आचारप्रधानेन भवितव्यम्। यदि भवान् सुस्वास्थ्यं काम्यति तदा पथ्यसेवनात् पूर्वं कानिचित् सु-अभ्यासानि भवान् रोगमुक्तं करोति। यद्यपि आयुर्वेदे दिनचर्या रात्रिचर्या च उभौ विहितौ तथापि दिवसे चारणबाहुल्याद् अत्र प्राधान्येन दिनचर्या प्रतिपाद्यते।

आरोग्यवतो जनस्य आयुर्वेदे उक्तानि कर्माणि यदि अनुष्ठितानि तर्हि जना शतवर्षाणि जीवन्ति। आरोग्यवता नरेण ब्राह्मे मुहूर्ते समुत्थाय प्रथमतो मुखमार्जनशौचक्रियादि शरीरकृत्यानि सम्पादयितव्यानि भवति। य: काल: ऊषाकालो ब्राह्ममुहूर्तो वेति नाम्ना सूर्योदयेन सहैव प्रतीयते। सूर्योदयादेव जगदुदय भवति – 'ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुष:' ।[3]

अतः कषायकटुमधुरतिक्तरसप्रायानि बृक्षशाखानि दन्तकाष्ठानि, सुष्ठतया चर्वयित्वा दन्तमार्जनं नितान्तं कर्तव्यम्। अष्टाङ्गहृदयसूत्रे दन्तमार्जनयोग्यानि काष्ठाणि उल्लेखितानि, एतदतिरिक्तं वर्जनियानि काष्ठाणि अपि सूचितानि। तत्प्रसङ्गे द्वादशाङ्गुलपरिमितानि इति उल्लिखितानि –

वटनासार्कखदिरकरञ्जकरवीरकम्
सर्जारिमेदापामार्गमालतीककुभोद्भवम्।।[4]

अपि च मनु: देवतानां पूजनमुक्त्वा मैत्रमिति पदं प्रातः क्रियत्वेन सूचयति। मित्र: नाम सूर्यः, मित्रसम्बन्धो मैत्र इति । मैत्रमिति पदेन सूर्यस्याराधनमिति विशेषेण उपदिशति । पुनश्च देवतानां पूजनं निर्देशितम् ।

रोगनिवारणे तथा वयोरूपगुणहीनोऽपि जनस्य सुदर्शनाय व्यायामो नित्य: सेव्य:। नित्यव्यायामेन विरुद्धभोजनमपि निर्दोषं भवति। एवम् अनेके गुणा: व्यायामस्य कथिता:।

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धिनी।
देहव्यायामसंख्याततामात्रया तां समाचरेत्।।[5]

अतिव्यायामस्य दुष्परिणामो'पि अष्टाङ्गहृदयसूत्रे उल्लिखितम् -

तृष्णा क्षय: प्रतमको रक्तपित्तं श्रम: क्लम:।।[6]

व्यायामस्यानन्तरं शरीरे तैलमर्दनं श्रेष्ठम् । अतः स्नानं शास्त्रे उपदिष्टम् ।यतो हि तैलमेव केशस्य भोजनम् । एतेन शरीरस्य बह्व: दोषा: यान्ति ।स स्नानात् प्राक् शरीरे तैलमर्दनं चरकेन प्रतिपादितम्। केशसमस्या-चर्मादिसमस्या निवारणार्थं जनैः विविधा नूतनचर्या आसेव्यन्ते। परन्तु आयुर्वेदे तैलाभ्याञ्जनस्योपयोग: सवैशिष्टमाह चरकसंहितासूत्रे ।सौगन्धिकाङ्गरागस्य शरीरे विलोपनमपि सततमेव उपयुक्तम् ।

अतः अन्नसेवनं नियतवेलायां कर्तव्यम्। अन्नसेवनेन तत्क्षणादेव शरीरे बलसञ्चारो भवति। अन्नरसै: प्राण: सुरक्षितो भवति। मन:शरीरो: सर्वापि क्रिया तदधीना, येन जीव: सुस्थ इति कथ्यते। यस्माद् भोजनाद् नरस्य प्रकृति: प्रभवति अतः मनस: सदसत्प्रवत्तिं विचार्य एव सात्त्विकादि-आहारव्यवस्था शास्त्रे विहिता। महर्षिणा वाग्भट्टेनोपदेशितम् –

जीर्णे हितं मितं चाद्यान्नवेगानीरयेद्बलात्।

न वेगितो'न्यकार्य: स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।।"[7]

भोजनं हितमपि तस्य अतिमात्रं ग्रहणे दोषाय स्यात् । अतो भोजनं परिमितनामं ग्रहणम्।

आयुर्वेदे निद्राया: प्रकारा: बहुविधा। उपयुक्तकाले कार्यं परिसमाप्य नियतवृत्तिस्वरूपा निद्रा नरस्य सुखाय अत्यावश्यिकी। निद्रा जनस्य अपरं जीवितं नाम । यद्यपि निद्रा रात्रौ एव भोक्तव्या भवति तथापि निसर्गक्रमेण दिवा अपि भोक्तव्या भवति कैश्चिद्जनै: यथा अजीर्णा: बृद्धा: बाला: इत्यादि। एवं दौर्बल्यमापन्नै: नरै: दिवानिद्रा सेव्या इति। विशेषतः साम्प्रतिककाले निद्रानाशस्य

अन्यद् मुख्यं कारणं यत् अतिरिक्तचलभाषव्यवहारः। जनस्य यथेष्टसुखनिद्रा ब्राह्ममुहूर्ते परिपूर्णतां प्राप्नोति।

आचारो नाम शिष्टानुमतो व्यवहार:। अर्थात् येन शिष्टव्यवहारेण शरीरस्थरसा: विवर्धन्ते रोगान् अपगच्छन्ति च तदाचाररसायनमिति। तस्मिन् देशे य आचार: पारम्पर्यक्रमागत:।[8] इति महर्षिणा मनुना स्मृतम्। मन:शरीरयो: शुद्धिप्रसङ्गे सांख्यदर्शनादिषु ग्रन्थे उक्तम्- अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रह:। आचाररसायनम् हि जीवनचर्याया: अन्यतमं सोपानं भवति। आचाररसायनविषये चरकसंहितादि बहुविधग्रन्थेषु विस्तारितेन आलोचना कृता किन्तु अत्र प्रबन्धविस्तृतिभयाद् एतद्विषये संक्षेपेण उक्तम्। आचाररसायनेन विना पदार्थरसायनसेवनेन तस्य कृत्स्नं फलं न सम्भवेत्, तस्माद् आचाररसायनस्य फलमुच्यते –

गुणैरेतै: समुदितै: प्रयुङ्क्ते यो रसायनम्।

रसायनगुणान्सर्वान् यथोक्तान् से समस्नुते।।[9]

उपसंहार: जागतिकप्रक्रियायां एते उक्ता आचरणा दिनचर्या शब्देन प्रयुक्ता:। तस्यां चर्यायां भोजनादिषु व्यतिक्रम भूत्वा अद्य मानवानां शरीरे मनसि हृदि च असौष्ठवानि आचरणानि परिलक्ष्यन्ते, विशेषतः युवान:। अतः एते एव व्यतिक्रमा: आधि-व्यधिजनने प्रधानकारणानि भवन्ति। आयुर्वेदाध्ययनेन इदं स्पष्टं यत् न केबलमौषधसेवनेन आरोग्यं न वा कियत्कालसावधानेन स्वस्थवृत्तत्वमिति, अपि तु नियमितानुकालजीवनचर्यया हि एव आरोग्यं, दीर्घायुष्यं च भविष्यति। ध्यानेन , अध्यात्मचिन्तनेन च मनस: विकारा: अपगच्छन्ति। अतः जीवनरथंसम्यक् चालयितुं यथाकालं सानन्दम् आहारविहारादीन् च सम्पाद्य अध्यात्मदर्शनेन ऐश्वरिकशक्तिम् अनुभवन्ति जना:।

आयुर्वेदचिकित्सा पद्धतिमात्रं नास्ति, अपि तु सम्पूर्णजीवनविज्ञानं विद्यते। आयुर्वेदे केवलं वनस्पतिभि: चिकित्सा क्रियते, वनस्पतय: तु प्राकृतिक्यो भवन्ति इत्यस्मात् आयुर्वेदिकचिकित्सापद्धति: निरापदत्वं प्राप्नोति, अपि तु आयुर्वेदपद्धति: एका सम्पूर्णचिकित्सापद्धति: वर्त्तते, या विज्ञानसम्पन्ना विद्यते। आयुर्वेदस्य वैज्ञानिकमाहात्म्यम् जीवने अङ्गीकृत्य सुष्ठुरूपेण तस्य प्रयोग: आवश्यक:। एकविंशशताब्दौ कोरोनापरिस्थतौ आयुर्वेदस्य उपयोग निखिलजगति सर्वै: स्वीकृत:।

पादटीका:

1. चरकसंहिता- १.४२।
2. चरकसंहिता-१.४१।
3. अष्टाङ्गहृदयसूत्रम् -२.१।
4. अष्टाङ्गहृदयसूत्रम् - ३.१२,१३।
5. चरकसूतृरस्थानम्- ७.३१।
6. अष्टाङ्गहृदयसूत्रम्- २.१३।
7. अष्टाङ्गहृदयसूत्रम्- २.१९।
8. मनुस्मृतिः- २.१८।
9. चरकसंहिता, चिकित्सास्थानम्-१.४.३५।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अष्टाङ्गहृदयसूत्रम् । अम्णा मोरेश्वर कुण्टे , वाराणसी , चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०१५।
2. आयुर्वेदसूत्रम् । रामप्रसादशर्मा, मुम्बई, श्रीवेंकटेश्वरप्रेस, १९६६।
3. आयुर्वेदेर इतिहास। विजयकाली भट्टाचार्य, कलिकाता, १३६१ वङ्गाब्द।
4. आयुर्वेद का इतिहास। अत्रिदेव विद्यालंकार, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, १९५४।
5. चरकसंहिता। जादव त्रिकमजी, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २००४।
6. मनुस्मृति। केशव किशोर कश्यप, हिंदीटीका-हरगोविन्दशास्त्री, वाराणसी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, २००७।
7. सुश्रुतसंहिता। जादव त्रिकमजी, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २००९।

विश्वायनमहाकाव्ये मानवचरित्रनिर्माणाय सन्देशाः- एकं दार्शनिकविश्लेषणम्

विश्वनाथमाहातः*

विषयसारः (Abstract)

प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधपत्रे आधुनिकसंस्कृतमहाकाव्यस्य 'विश्वायनम्' इत्यस्य विमर्शानुसारेण मानवचरित्रनिर्माणस्य महत्त्वं विवेचितम् अस्ति। आचार्यहरेकृष्णशतपथी द्वादशसर्गात्मके महाकाव्ये न केवलं ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिकथां वर्णयति, अपितु शून्यतः पूर्णतां प्रति मानवस्य विकासयात्रां अपि दर्शयति। शोधपत्रमिदं सिद्धं करोति यत् आधुनिक-वैज्ञानिक-युगे अपि नैतिकमूल्यानां महत्वमस्ति। आत्मसंयम, वैश्विकभ्रातृत्वमाध्यमेन च एव लोकचरित्रनिर्माणं सम्भवति।

कूटशब्दाः – *विश्वायनम्, चरित्रम्, अनुशासनम्, पञ्चमहाभूतम्, लोकाचारः।*

प्रस्तावना (Introduction)

संस्कृतभाषा केवलं प्राचीनवेदानां उपनिषदां च भाषा नास्ति, अपितु एषा निरन्तरं प्रवहमाना एका ज्ञानगङ्गा अस्ति। विंशतिशताब्द्याः उत्तरार्धात् आरभ्य एकविंशतिशताब्द्याः वर्तमानकालपर्यन्तं संस्कृतसाहित्ये नूतनाः प्रयोगाः सञ्जाताः। यदा पाश्चात्यप्रभावेण भारतीयसंस्कृतिः स्वकीयं मूलं विस्मरति स्म,

* शोधच्छात्रः रायगञ्जविश्वविद्यालयस्य, उत्तरदिनाजपुरम्, पश्चिमबङ्गप्रदेशः। Mail-biswanath.mahata14@gmail.com, Ph- 7029556080/9679149576

तदा आधुनिकसंस्कृतकवयः स्वकीयेन साहित्येन स्वकीयां संस्कृतिं परम्परां च सम्वर्धयन्ति।

आधुनिककाले महाकाव्यपरम्परायां नवीनाः विषयाः समाविष्टाः। पुरा केवलं राज्ञानां चरितं वा पौराणिककथाः महाकाव्यस्य विषयाः भवन्ति स्म, किन्तु अद्यतनकाले दार्शनिकचिन्तनं, विज्ञानं, समाजस्य विसङ्गतयः च प्रमुखाः विषयाः सन्ति। आचार्यहरेकृष्णशतपथी महोदयानां 'विश्वायनम्' महाकाव्यम् अस्याः नवीनपरम्परायाः एकं जाज्वल्यमानं नक्षत्रमस्ति। अस्मिन् काव्ये कवेः दृष्टिः केवलं भूतकाले नास्ति, अपितु सा भविष्यल्लोकचरित्रस्य उज्ज्वलचरित्राय मार्गं प्रशस्तं करोति। अस्मिन् काव्ये विज्ञानेन सह अध्यात्मचिन्तनस्य तादृशः समन्वयः अस्ति, यः लोकचरित्रनिर्माणस्य नूतनं मार्गं प्रदर्शयति।

सृष्टितत्त्वं चरित्रस्य मूलञ्च

आचार्यहरेकृष्णशतपथिमहोदयानां 'विश्वायनम्' इति महाकाव्यस्य दार्शनिकप्रस्थानं 'शून्यवादात्' आरभ्यते, परन्तु एतत् शून्यं बौद्धदर्शनस्य अभावमात्रं नास्ति, अपितु एतत् 'पूर्णतायाः मार्ग' अस्ति। चरित्रनिर्माणस्य प्रक्रियायां प्रथमं तत्त्वं भवति—अहङ्कारस्य विसर्जनम्। यदा मनुष्यः स्वकीयं 'स्वम्' (Ego) शून्यं करोति, तदैव तस्य हृदये विश्वचेतनायाः सञ्चारः सम्भवति। महाकाव्यस्य आरम्भः तादृश्याः स्थितेः वर्णनेन भवति, यत्र न द्वन्द्वः आसीत्, न विकारः यथा-

तदा किञ्चिन्नासीन्नजलमथवा नापि पवनो
न वा लोकाचारो न च मनुजसत्ता न च लता।
न वाऽऽसीदालोकः दिनकरकरश्चन्द्रकिरणो
न वा पृथ्वी माता न खलु जनकः सृष्टिकुशलः।।[1]

अस्मिन् श्लोके 'लोकाचारः' इति पदं चरित्रदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। चरित्रं बाह्याडम्बरात् वा सामाजिकप्रदर्शनात् न उत्पद्यते। यदा लोकाचारस्य अपि अभावः आसीत्, तदापि सा 'सत्ता' आसीत्। एतत् सूचयति यत् वास्तविक-चरित्रं तदेव, यत् कस्यापि प्रेक्षकस्य अभावे अपि स्थिरं भवति। 'मनुजसत्ता' इत्यनेन सूचितं यत् चरित्रं देहाश्रितं नास्ति, अपितु आत्मिकं वर्तते।

प्रथमसर्गे चतुर्थश्लोकः चरित्रनिर्माणस्य सारं प्रस्तौति यथा-

न चासीदावेगो न च पुरुषकामायनमनः
रतिर्नासीत्प्रीतिर्न च नव विभावैर्विलसिता।
प्रकृत्या सा सत्ता चिरविरहिता निर्ममकथा
मुनीनां दुर्भेद्या बहुविधरहस्येन कलिता।।[2]

विस्तृत-विश्लेषणम्:

१. **आवेग-नियन्त्रणम्** - 'न चासीदावेगो' इत्यनेन स्पष्टं भवति यत् आवेगाः (Impulses) चरित्रं दूषयन्ति। क्रोधादिषु आवेगेषु मनुष्यः स्वमर्यादां त्यजति।

२. **निष्कामता** - 'पुरुषकामायनमनः' इत्यनेन कामस्य (Desire) अभावः सूचितः। यत्र कामना अस्ति, तत्र चरित्रस्य ह्रासः निश्चितः।

३. **निर्ममत्वम्** (Detachment)- 'निर्ममकथा' इति प्रयोगः अस्मिन् महाकाव्यस्य बीजमन्त्रः अस्ति। 'मम' (एतत् मम, सः मम) इति भावः एव मोहं जनयति। यदा मनुष्यः 'निर्ममः' भवति, तदैव तस्य चरित्रं निष्कलङ्कं भवति।

विकासयात्रायां नैतिकमूल्यानि-

(क) जडप्रकृतौ चेतनायाः सञ्चारः

'विश्वायनम्' महाकाव्यस्य विकासयात्रा केवला वैज्ञानिकी उद्विकासप्रक्रिया (Evolutionary process) नास्ति, अपितु एषा एकस्य 'नैतिकमानवस्य' निर्माणयात्रा अस्ति। प्रथमत्रिषु सर्गेषु शून्यतायाः विस्फोटस्य च वर्णनं कृत्वा आचार्यशतपथि महोदयाः चतुर्थसर्गात् जीवनस्य क्रमिकविकासं वर्णयन्ति। चरित्रनिर्माणस्य प्रथमसोपानं भवति—जडतायाः त्यागः सक्रियतायाः स्वीकारश्च।

(ख) अनुशासनं विकासस्य आधारभूतम्

चतुर्थसर्गे ब्रह्माण्डे ग्रह-नक्षत्राणां च सञ्चारः वर्ण्यते। अत्र कविः सूचयति यत् यदा प्रकृतौ अनुशासनं (Cosmic Order) आगच्छति, तदैव सृजनं सम्भवति।

न वाऽऽसीत्सञ्चारो न च हृदि विचारस्समभव-
न्न भावो न नाभावो न च मधुरता नापि कटुता।
न हासस्याभासो न च विकलितः रोदनरवः
स्थितिर्नाभून्नो वा गतिरपि कदाऽपि प्रचलिता।।[3]

यद्यपि एषः श्लोकः प्रथमसर्गस्य अस्ति, तथापि चतुर्थसर्गे अस्य विपरीतस्थितिः उपस्थापितास्ति। अत्र 'गतिः' (Motion) आरभ्यते। चरित्रं तस्यैव सुदृढं भवति यस्य जीवने 'गतिः' नियन्त्रिता अस्ति। अनियन्त्रिता गतिः विनाशं करोति, नियन्त्रिता गतिः च विकासं करोति। यथा ग्रहाः स्वकक्षायां भ्रमन्ति (Discipline), तथैव मनुष्येण अपि स्वमर्यादासु स्थित्वा विकासः करणीयः।

पञ्चमहाभूतानि परोपकारश्च

पञ्चमसर्गे पृथिव्याः पञ्चमहाभूतानां (पृथ्वी, जलं, तेजः, वायुः, आकाशः) स्वरूपं वर्णितम्। एतानि भूतानि केवलं भौतिकपदार्थाः न सन्ति, अपितु एतानि 'त्यागस्य' पराकाष्ठाः सन्ति। जलं स्वयं न पिबति, अपितु सर्वान् जीवयति। चरित्रवान् मानवः सः एव यः जलमिव निर्मलः परोपकारी च भवति। निर्लिप्तता-वायुः सर्वत्र अस्ति, परन्तु सः कस्मिन्नपि आसक्तः न भवति। चरित्रस्य रक्षणाय 'अनासक्तिः' एका महती शक्तिः अस्ति। अग्निः सर्वं दहति, स्वयम् अपवित्रं न भवति। मानवस्य चरित्रे अपि तादृशी प्रभा भवेत् या सा समाजेन सह मिलित्वा अपि स्वकीयां मौलिकपवित्रतां न त्यजेत्।

कला-भाषा-संस्कृतिः चरित्रपरिष्कारकत्वेन विश्वायने मध्यमसर्गेषु चिन्तनम्-

'विश्वायनम्' महाकाव्यस्य मध्यभागे (७-९ सर्गेषु) आचार्यहरेकृष्णशतपथि महोदयाः मानवस्य जैविकविकासात् (Biological Evolution) सांस्कृतिकविकासं (Cultural Evolution) प्रति यात्रां वर्णयन्ति। चरित्रं नाम केवलं नियमानां पालनं न, अपितु आत्माभिव्यक्तेः परिष्कृता पद्धतिः अस्ति। यदा मनुष्यः स्वकीयां भाषां कलां संस्कृतिं च प्राप्नोति, तदा तस्य पशुत्वं समाप्तं भवति, 'चरित्रम्' च अङ्कुरितं भवति। सप्तमसर्गे मानवस्य सामूहिकजीवनस्य आरम्भः वर्णितः। चरित्रं समाजसापेक्षं भवति। एकाकी मनुष्यः 'असाधुः' भवितुं नार्हति, यतोहि तस्य चरिते क कं प्रति उत्तरदायित्वं न भवति। अष्टमसर्गे 'वाक्' इत्यस्याः उत्पत्त्या सह चरित्रस्य नूतनः आयामः उद्घाटितः।– "वागेव मानवस्य भूषणम्" (इति भावः अत्र ध्वनितः)। नवमसर्गे सङ्गीत-नृत्ये, चित्रकला च वर्णिता। चरित्रनिर्माणाय कला किमर्थं आवश्यकीति अभियुक्तोक्ति प्रमाणं यथा-

"साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः" [4]

आचार्यशतपथिमहोदयाः दर्शयन्ति कला मनुष्यस्य 'राक्षसी' प्रवृत्तीनां दमनं करोति।

आधुनिकविसङ्गतयः चरित्रसङ्कटश्च-

आधुनिकयुगे विज्ञानेन वयं ब्रह्माण्डस्य रहस्यानि जानीमः, परन्तु स्वकीयस्य अन्तःकरणस्य शुद्धिं विस्मृशमः। आचार्यशतपथिमहोदयाः अस्याः विसङ्गत्याः चित्रणं कुर्वन्ति यदा मानवः केवलं बाह्यसम्पत्तये धावति तदा स लोभमोहग्रस्तोक्षुभुत्वा चरित्रं सङ्कटं पातयति। कवेर्क्तिः-

अशान्तिर्वा नासीद्विपदथ न सम्पत्तिरभवत्
परं किञ्चिद्भयासीद् यदिह मनसां दुर्गमतमम्।[5]

यदि वा अयं श्लोकः सृष्टेः आरम्भावस्थां सूचयति, तथापि आधुनिकसन्दर्भे अयं 'शान्ति-अशान्त्योः' सन्तुलनं बोधयति। अद्य 'सम्पत्तिः' तु अस्ति, परन्तु सा 'विपदं' दूरीकर्तुं न शक्नोति, यतोहि मानवे 'आन्तरिकं वैराग्यं' नास्ति। चरित्रं विना सम्पत्तिः अशान्तेः मूलं भवति।

न चासीदावेगो न च पुरुषकामायनमनः
रतिर्नासीत्प्रीतिर्न च नव विभावैर्विलसिता।[6]

अद्यतनः मानवः 'आवेगेन' युक्तः अस्ति। तस्य मनसि 'पुरुषकामायनम्' अधिकं वर्तते। कवेः सन्देशः अस्ति यत् यदि वयं 'आवेगानां' नियन्त्रणं न कुर्मः, तर्हि वयं परमाणुशक्त्या सम्पूर्णविश्वं विनाशयितुं शक्नुमः। चरित्रं नाम 'आवेगानां निरोधः' (Control of impulses) एव।

उपसंहारः

आचार्यहरेकृष्णशतपथीनां लेखनी मानवं पुनः स्वस्य मूलं प्रति आनेतुं सफलं प्रयासं करोति। 'विश्वायनम्' इति महाकाव्यं अद्यतनस्य दिग्भ्रान्तमानवस्य कृते 'चरित्र-प्रकाश-स्तम्भः' अस्ति। यदि वयं अस्य काव्यस्य द्वादशसर्गाणां मन्त्रान् जीवने अवतारयामः, तर्हि निश्चितमेव 'विश्वस्य अयनं' (यात्रा) कल्याणमयि भविष्यति। कवेर्भाषायाम्-

सर्वेषां मङ्गलमस्तु, विश्वं च चरित्रवत् भवतु।

निर्ममत्वं, सत्यनिष्ठा तथा विश्वकल्याणम् इति त्रयः आधाराः एव आधुनिकमानवस्य कृते 'विश्वायनस्य' शाश्वतः सन्देशः अस्ति। एतत् काव्यं मानवं यन्त्रवत् जीवनात्मुक्तं कृत्वा पुनः 'मानवतां' प्रति आनेतुं एकः दिव्यः मार्गप्रदीपः वर्तते।

पादटीका

1. विश्वायनम्- 1/1
2. विश्वायनम्- ¼
3. विश्वायनम्- 1/3
4. नीतिशतकम्-12
5. विश्वायनम-1/5
6. विश्वायन-1/4

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. **प्राथमिक-स्रोतः (Primary Source)**

शतपथी, हरेकृष्ण; *विश्वायनम् (महाकाव्यम्)*, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, प्रथमसंस्करणम्, २०११।

2. **माध्यमिक-स्रोतः (Secondary Sources)**

त्रिपाठी, राधावल्लभ; ***संस्कृतसाहित्यस्य अभिनवः इतिहासः***, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, वाराणसी।

शास्त्री, गौरीनाथ; ***आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य विमर्शः***, संस्कृतपुस्तकागारम्, कोलकाता।

द्विवेदी, रेवाप्रसाद; ***आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः***, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।

मिश्र, अभिराज राजेन्द्र; ***आधुनिकसंस्कृतसाहित्य-सन्दर्भः***, अक्षयवट प्रकाशन, प्रयागराज।

मम्मटोक्तकाव्यलक्षणे शब्दार्थयोर्वैशिष्ट्यम्

डॉ. प्रतिभा-मान्ना*

प्रस्तावना-

भारतीयकाव्याशास्त्रे काव्यलक्षणविचारस्य विषये आलङ्कारिकाः स्वतन्त्रतया स्वमतं पोषयन्ति। केचिदालङ्कारिकाः शब्द एव काव्यमिति कथयन्ति अन्ये शब्दस्यार्थस्य प्राधान्यं नीया काव्यलक्षणं कुर्वन्ति। भारतीयकाव्यशास्त्रस्य पूर्वाचार्यः भरतमुनिः काव्यलक्षणं न निरूपितवान्। ततः परवर्तिनः आलङ्कारिकाः काव्यलक्षणं शब्दार्थ समप्रधानम्, शब्दप्रधानं च स्वीकुर्वन्ति। अनेके आचार्यः अनेकानि मतानि ददति। परन्तु आचार्य-मम्मटस्य काव्यलक्षणं श्रेष्ठं भवति। तस्य मतानुसारेण काव्यस्य लक्षणं यथा- "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणवनलंकृती पुनः क्वापि" इति। तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वात् काव्यमित्यर्थः, अनलंकृती पुनः क्वापि पदमिति सालङ्कारो इत्यस्य ग्राहकम् तेन दोषाभावगुणालङ्कारादिविशिष्टौ शब्दार्थौं काव्यमिति। दोषत्वं नाम उद्देश्यप्रतीति-काव्यसौष्ठवप्रतिपादने च्युतसंस्कार-प्रभृतयः नित्याः दोषाः बन्धकत्वम् काव्यहानिकारकाः।

विश्वनाथेन एतल्लक्षणं खण्डितम्। तन्मतानुसारम् एवंभूतं काव्यं वर्तते यत्र नास्ति दोषः, तर्हि कथं तत्र काव्यत्वं स्यात्। अतः अदोषौ इति पदं न दातव्यम्। साहित्यदर्पणे उक्तमस्ति- 'न्यकारह्यमेव मे...' इत्यादिश्लोके विधेयाविमर्श दोषः विद्यते। तस्माद् मम्मटस्य काव्यलक्षणमत्र न व्याप्यते। अतः अव्याप्तिर्नाम लक्षणदोषदुष्टं भवति मम्मटस्य काव्यलक्षणम्। अत्र यदि

* कषाफलम् ,वालेश्वरम्, ओड़िशा

पूर्वपक्षाणामत्र अयं विचारो भवति यत् इषद्दोषौ शब्दार्थौ इति तर्हि यात्रांशे दोषः तत्र अकाव्यत्वं यत्र ध्वनिः तत्र उत्तमकाव्यत्वप्रयोजकः एवमुभयतः आकृष्यमाणमिदं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात्। अतः अदोषौ इति विशेषणमनुपपन्नम्।

पुनः विश्वनाथः लिखति सगुणौ इति विशेषणमपि अनुपपन्नम् । तन्मते गुणाः रसैकधर्माः भवन्ति। तदेव स्वीकृतं मम्मटेन-

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादयो इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः।।

अतः गुणाः केवलमुत्कर्षाधायकाः न तु स्वरूपधायकाः। पुनश्च तत्र उदाहरणमपि प्रस्तुतं यत् जनाः प्राणिमान् देशः इति व्यवहरन्ति न तु शौर्यादिमान् देशः इति। अतः सगुणत्वविशेषणमपि अनुपपन्ननम्।

अलंकृती पुनः क्वापि इत्यत्रापि दोषः विद्यते। सालङ्कारशब्दार्थयोः काव्ये उत्कर्षमात्राधायक-त्वमेवास्ति न तु स्वरूपाधायकत्वम्। यथा शरीरे कटककुण्डलादयः उत्कर्षमात्राधायकाः भवन्ति। अनुप्रासोपमादयः अत्यन्तशोभातिशालिन एव न तु रसवत् स्वरूपाधायकाः। आचार्यमम्मटमतेन अस्फुटालङ्कारविषये यदुक्तम्-

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैक्षक्षपा
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते।।

अत्र न स्फुटः कश्चिदलङ्कारः। परन्तु अत्र विभावनाविषोक्त्यादयः अलङ्काराः स्फुटाः एव।

काव्यस्यात्मा ध्वनिः-

इति कथनेन वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, रसध्वनिश्च काव्यस्यात्मा इति स्यात्। अत्र यदि वस्तुध्वनिः काव्यस्यात्मा इति स्वीक्रियते तर्हि 'देवदत्तो ग्रामं याति' इति वाक्यश्रवणानन्तरं व्यज्यमानः तद्भृत्यगमनरूपः ध्वनिः अपि काव्यस्यात्मा भविष्यति। अस्मिन् वाक्ये नास्ति रसः। वस्तुतस्तु काव्यस्य प्रयोजनं तु श्रृङ्गारादि रसस्यास्वादनं वर्तते इति प्राचीनाचार्यैः स्वीकृतम्।

अग्निपुराण-व्यक्तिविवेक- ध्वन्यालोकग्रन्थानां मतानुसारं सरसवाक्यमेव काव्यं भविष्यति। यदि उच्यते रघुवंशादिषु रसरहितानां पद्यानां काव्यत्वं न भविष्यति। यदि उच्यते रघुवंशादिषु रसरहितानां पद्यानां काव्यत्वं न भविष्यति। तर्हि पद्यान्तर्गतानां येन प्रकारेण सरसत्वेन अङ्गीक्रियते तथैव प्रबन्धान्तर्गतानां निरसपद्यानामपि सरसत्वं सम्भवति। एतद् लाक्षणिकः प्रयोगः वर्तते। तथा च विश्वनाथेन रीतिरात्मा काव्यस्य इति लक्षणमसिद्धमिति प्रतिपादयति। यतो रीतयः पदसंघटनास्वरूपाः। संघटना तु काव्यस्य अवयवसंस्थानस्वरूपा वर्तते।

आचार्येण विश्वनाथेन मम्मट-भोजराज-आनन्दवर्धनाचार्य-वामन-कुन्तक-महिमभट्टादीनां प्रसिद्धाचार्याणां काव्यलक्षणं विचार्य तानि अयुक्तियुक्तानि इति प्रतिपादितानि। तन्मते काव्यस्य लक्षणं भवति "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इति।

अन्येषां काव्यलक्षणं यथा-

१. निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषणा।

सालङ्काररसानेकवृत्तिवाक् काव्यशब्दभाक्।। (जयदेवः, चन्द्रालोक)

२. रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्" । (पण्डितराजजगन्नाथः)

३. संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली।

काव्यं स्फुरदलङ्कारगुणवद्दोषवर्जितम् ।। (अग्निपुराणम्)

४. शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । (दण्डिनः)

५. शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् । (भामहः)

६. काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोः वर्तते । (वामनः)

७. ननु शब्दार्थौ काव्यम् । (रुद्रटः)

८. शब्दार्थौ च शरीररूपतया काव्यस्य । (इन्दुराजः)

९. शब्दार्थौ ते शरीरम् । (राजशेखरः)

१०. गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ। (प्रथमवाग्भटः)

११. शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारौ काव्यम्। (द्वितीयवाग्भट्टः)

एतेषां सर्वेषां काव्यलक्षणपरिशीलनेन ज्ञायते यत् मम्मटस्य काव्यलक्षणं प्रायशः सर्वेषां काव्यलक्षणेन सह समानतां मजते। अतः तस्य मतं सर्वोत्कृष्टमिति वक्तुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

१. काव्यप्रकाशः- (बालबोधिनीटीकासहितः) सं. रघुनाथदामोदरकरमरकरः, ६ष्ठ संस्करणम्, वि.ओ.आर.आई, १९५०।

२. साहित्यदर्पणः- (अनन्तदासकृतलोचनटी कासहितः), सं. देवदत्तकौशिकः, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, दिल्ली, १९७८।

३. ध्वन्यालोकः आनन्दवर्द्धनः, सं. डॉ. रामसागरत्रिपाठी, मोतिलालवनारसीदासः, दिल्ली, १९६३।

४. अग्निपुराणम् ।

५. व्यक्तिविवेकः- सं. पण्डित श्री मधुसूदनमिश्रः, चौसंस्कृतसीरीजआफिस, वनारस, १९३६।

६. चन्द्रालोकः जयदेवः, संस्कृतहिन्दी व्याख्यासहितः, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, वाराणसी।

७. रसगङ्गाधरः -पण्डितराजजगन्नाथः, सं.- श्रीमधुसूदनशास्त्री, वनारसहिन्दुविश्वविद्यालयः।

The Concept of Nāṭyotpatti in Bharata's Nāṭyaśāstra

Dr. Prakash Gogikar

Abstract

Bharata's Nāṭyaśāstra, one of the foundational treatises on Indian dramaturgy, aesthetics, and performance traditions, establishes drama (nāṭya) as a comprehensive art form that integrates theory, ritual, and practice. The first chapter, Nāṭyotpatti, narrates the divine origin of nāṭya, created by Brahmā as the Fifth Veda by synthesizing the essence of the four Vedas—dialogue from Ṛgveda, music from Sāmaveda, expression (abhinaya) from Yajurveda, and aesthetic experience (rasa) from Atharvaveda. It emphasizes that only disciplined and learned sages can assimilate and practically apply this art. The chapter further details the first divine performance, the roles of gods and celestial beings, the establishment of the nāṭyagṛha (theatre), the protection of the stage and performers, and the purpose of drama in society—depicting dharma, artha, kāma, humor, and heroic action. Additionally, it highlights the significance of Raṅga-devatā-pūjā, the ritual worship of the presiding deity of the stage, as an essential prerequisite for performance, ensuring ethical, spiritual, and cultural propriety. Overall, the first chapter provides a holistic framework, presenting nāṭya as a sacred, educational, and entertaining medium that reflects human nature, social values, and moral teachings while fostering aesthetic enjoyment and spiritual Upliftment.

Introduction

The Nāṭyaśāstra occupies a unique position in the intellectual and artistic history of India. Attributed to Bharata Muni and

traditionally dated between 200 BCE and 200 CE, it is not merely a manual of dramatic techniques but a comprehensive aesthetic philosophy integrating performance, ethics, and social education. Among its thirty-six chapters, the first chapter lays the conceptual foundation by explaining the origin, purpose, and divine sanction of nāṭya.

Chapter One is framed as a dialogue between Bharata and a group of sages led by Ātreya, who inquire about the genesis of nāṭya. This dialogic structure reflects the traditional Indian pedagogical method and underscores the authoritative transmission of knowledge. The narrative of nāṭyotpatti serves not only as a mythological account but also as a theoretical justification for drama as a legitimate and essential cultural practice.

Context and Structure of Chapter One-Origin of Nāṭya

On one occasion in ancient times, sages such as Ātreya approached Bharata Muni, the great authority on the Nāṭyaśāstra, and addressed him thus: "O best among the Brāhmaṇas! This Nāṭyaveda composed by you is equal to the Vedas. How did it originate? For whom was it created? What is its authority? How many limbs does it possess, and how should it be practically applied? Kindly explain."

Bharata Muni replied:

"O revered Brāhmaṇas! When the Kṛtayuga had passed and the Tretāyuga began, the people of the earthly world became over whelmed by desire, anger, and greed, and were afflicted with sorrow. At that time, Indra and other gods approached Brahmā and said, 'O venerable one! Please reveal a means that can be seen with the eyes and heard with the ears, and which will bring joy to all.'

Nāṭya as the Pañcama Veda

"Then Lord Brahmā recollected all the Vedas and resolved: 'I shall create the Nāṭyaveda, the Fifth Veda, and I shall explain its history. This śāstra will reveal historical truths and contain teachings meant for the instruction of the people. It will guide future generations in their duties. Within it will be included the essence of all the śāstras, and it will provide scope for all forms of arts and crafts.' Thus, having formed this resolve and recalling all the Vedas, Lord Brahmā created the Nāṭyaveda, the Fifth Veda."

धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेश्यं ससंग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥[1]

Then Brahmā, having recollected all the Vedas, derived dialogue from the Ṛgveda, music from the Sāmaveda, abhinaya (expression) from the Yajurveda, and rasa (aesthetic essence) from the Atharvaveda, and thus created the Nāṭyaveda, the fifth Veda.

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥[2]

"Then Lord Brahmā said, 'O Indra! This Nāṭya should be taught only to those who are skilled, learned, eloquent, and free from fatigue.'

Hearing these words of Lord Brahmā, Indra replied, 'O Venerable One! The gods are not capable of comprehending, upholding, or practically applying this Nāṭyaveda; they are unfit for it.'

ग्रहणे धारणे ज्ञाने प्रयोगे चास्य सत्तम ।
अशक्ता भगवन्! देवा अयोग्या नाट्यकर्मणि ॥3

"But these rishies' who know all the secrets of the Vedas and who observe the highest disciplines, are capable of understanding, assimilating, retaining, and practically applying this Nāṭyaśāstra," he said

य इमे वेदगुह्यज्ञा ऋषयः संश्रितव्रताः ।
एतेऽस्य ग्रहणे शक्ताः प्रयोगे धारणे तथा ।4

Implementation of Nāṭya and the First Divine Performance

Then Lord Brahmā, hearing the words of Indra, addressed me, saying, "O Bharata!" This synthesis elevates nāṭya to a holistic art form that integrates speech, music, gesture, and emotion. The declaration of nāṭya as a Veda symbolically legitimizes performance arts within the sacred knowledge tradition.

"Hearing those words, I taught the art to my sons and staged performances in nāṭya by adopting the Bhāratī, Sāttvatī, and Ārabhaṭī vṛttis. Then Lord Brahmā entrusted to us the Apsarās, who were skilled in the performance of the Kaiśikī vṛtti, and the Gandharvas, who supervised the playing of instruments such as the mṛdaṅga, vīṇā, and veṇu.

Later, during the great festival of Mahendra-dhvaja, we enacted with expressive performance beginning with Nāndī and other dramatic components a play depicting the victory of the gods over the demons. Delighted by the performance, Brahmā bestowed the staff held by the Vidūṣaka, Varuṇa gave the auspicious vessel, Sūrya bestowed the parasol, Śiva granted spiritual power (*siddhi*), Vāyu gave the fly-whisk

(*vīnjāmara*), Viṣṇu bestowed the throne, Kubera granted the crown, and Goddess Sarasvatī bestowed musical melodies and sounds as instruments of nāṭya. The remaining deities granted various gifts such as dialogues suited to different classes and qualities, emotional expressions, costumes, forms, and rasas."

ब्रह्मा कुटिलकं चैव भृङ्.गारं वरुणः शुभम्।
सूर्यश्छत्रं शिवः सिद्धिं वायुर्व्यजनमेव च ॥[5]
विष्णुः सिंहासनं चैव कुबेरो मकुटं तथा।
श्राव्यत्वं प्रेक्षणीयस्य ददौ देवी सरस्वति ॥[6]

Obstruction to the Dramatic Performance by Virūpākṣa and Other Daityas

"In this manner, as soon as the dramatic performance depicting the destruction of the Daityas and Dānavas began, all the demons who had assembled there became agitated. They grew angry, believing that the performance insulted their own community. Among them, led by Virūpākṣa, some instigated disturbances to the dramatic enactment, saying, *'We cannot endure this nāṭya; come, let us leave,'* and thus some of them went away. Others, however, by the power of illusion (*māyā*), paralysed the speech, movements, and memory of the dancers engaged in the performance.

Seeing the actors and the Sūtradhārī being harassed, Devendra (Indra), enraged, grasping in his hand the staff known as Jarjara**,** radiant with jewels and struck the bodies of the obstructing asuras present on the stage, causing them to become weakened and shattered.

रङ्गपीटगतान्विघ्नानसुरांश्चैव देवराट्,जर्जरीकृत देहांस्तानकरोर्जर्जरेण सः ॥[7]

The festival of Indra once again commenced with great enthusiasm. However, the Daityas, seeking to take revenge, began to create obstacles to the drama and to intimidate the performers. At that time, we approached Lord Brahmā and prayed to him for our protection.

Thereupon, Lord Brahmā summoned Viśvakarmā and commanded him to construct a theatre (*nāṭyagṛha*). Obeying Brahmā's command, Viśvakarmā built an auspicious theatre endowed with all proper characteristics and announced that it was ready to be seen. Then Lord Brahmā, along with Devendra (Indra), all the gods, Vidyādharas, and Gandharvas, came to view the dramatic pavilion."

ततः समहेन्द्रेण सुरैः सर्वैश्च सेतरैः।

आगतस्त्वरितो द्रष्टुं द्रुहिणो नाट्यमण्डपम् ॥[8]

Brahmā appoints deities for the protection of the Nāṭya-maṇḍapa

After inspecting the theatre (nāṭya-gṛha), Lord Brahmā commanded the deities thus: "Each of you shall protect the Nāṭya-maṇḍapa according to the specific duty I assign."

He ordained that the entire pavilion be protected by the Moon**;** the four directions by the Lokapālas**;** the intermediate directions by Vāyu. The costume and make-up room was entrusted to the Sun; the upper part to Varuṇa; the stage (raṅgasthala) to Agni; and the ensemble of musical instruments to the Clouds.

The pillars were placed under the protection of the four deities presiding over the varṇas; the spaces between the four pillars were guarded by the Ādityas and the Rudras**.** Bhūtas were

appointed to protect the foundations, Apsarases the halls, Yakṣiṇīs all the rooms, and the Ocean the ground beneath.

For the gateways, Yama and Kāla were assigned as protectors; for the doors, the chief Nāgas Ananta and Gulika were appointed. Yama's staff was placed above the entrance, Beside the stage-platform (raṅga-pīṭha), Mahendra (Indra) himself stood as the protector. For the protection of the verandah, the lightning, in the form of the vajra that destroys demons, was stationed, and the Trident above it for protection. Niyati and Mṛtyu were stationed as doorkeepers. The pillars of the vestibule were guarded by Bhūtas, Yakṣas, and Piśācas.

Regarding the Jarjara (the staff that destroys demons) and its protection: on its joints (node)—on the fifth node stood Brahmā along with Śeṣa, Vāsuki, and Takṣaka; on the fourth node, Kumārasvāmin; on the third node, Viṣṇu; on the second node, Śaṅkara; and on the first node, the Surendras (chief gods) were stationed.

Brahmā himself, standing at the center of the stage-platform (raṅga-pīṭha), receives the ritual worship and floral offerings (puṣpāñjali).

Beneath the stage-platform (raṅga-pīṭha), the Pannagas (serpent beings) who dwell in the netherworld, along with the Yakṣas and Guhyakas, serve as protectors. Indra protects the hero (nāyaka), Sarasvatī protects the heroine (nāyikā), Oṁkāra safeguards the vidūṣaka (jester), and Hara (Śiva) protects all the remaining actors thus declared Brahmā.

नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां च सरस्वती ।

विदूषकमथौड्.कार: शेषास्तु प्रकृतीरर्हर" ॥[9]

Brahmā's Address to the Daityas to Allay Their Anger

Then all the deities said to Brahmā: "O Venerable One! First speak with the creators of obstacles and, through conciliation, persuade them not to cause any hindrance."Moved by their words, Lord Brahmā addressed the obstacle-creating demons and asked:"Why have you all undertaken to disrupt the drama and create impediments?"
There upon Virūpākṣa**,** among the hosts of obstructing demons, replied to Brahmā: "At the request of the gods you have created this Nāṭyaśāstra. This is a rejection and an insult to us! You have composed it only for the gods. As the grandfather of all the worlds, you should not have acted thus. Just as the gods originated from you, so too did all the demons; it is improper to show discrimination.

The Philosophical Meaning of Nāṭya as Explained by Brahmā

Hearing their words, Brahmā explained the true nature of Nāṭya in this manner: "O demons! Do not become angry, and do not fall into sorrow. The Nāṭyaveda that I have composed bestows auspicious and inauspicious results upon both you and the gods, according to one's actions (karma)**,** mental dispositions, and the distinctions of lineage and region. It is not the purpose of drama to portray the gods as superior and the demons as inferior. Even an asura who practices dharma attains happiness, while one who practices adharma attains sorrow.

To teach this truth—this indeed is the purpose of drama.

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकः ।
कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥ [10]

This drama does not merely present matters related to you alone, nor does it exclusively depict matters pertaining to the

gods. It portrays the forms and natures of beings dwelling in the three worlds, presenting events as if they were happening directly, and thereby awakening those experiences in the hearts of the spectators.

In certain episodes of drama, dharma is exhibited; in some places there are sports and play, in others artha (worldly pursuits); in one place humor, in another battle; elsewhere love (kāma), and in yet another slaughter are depicted.

नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चानुभावनम्।
त्रैलोक्यस्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम्॥[11]
क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छमः।
क्वचिद्धास्यं क्वचिद्युद्धं क्वचित्कामः क्वचिद्वधः॥[12]

Drama shows how good people follow righteousness, how pleasure-seekers enjoy desires, how the wicked lack self-control, and how disciplined people remain calm. It creates laughter, inspires courage and self-respect, demonstrates learning, and explains ideas in a way that even ordinary people can understand.

It presents the luxurious lives of rulers, the inner strength of those who suffer, the daily life of people who seek wealth, and gives confidence to troubled minds. Drama reflects social life, human behavior, and many kinds of emotions and situations. Through emotions, actions, and aesthetic experience, it teaches everyone.

For people troubled by illness, hard work, sorrow, or tiredness, drama provides rest and comfort at the right time. It encourages moral values, brings recognition, supports long life, offers wise guidance, sharpens intelligence, and helps people understand how the world functions.

For those suffering from sorrow caused by illness, those distressed by physical labor, those afflicted by grief, and those who are weary, drama provides rest and relief at appropriate times. Drama cultivates righteous inclination, bestows fame, increases longevity, offers beneficial instruction, enhances intellect, and reveals the ways and tendencies of the world.

There is no knowledge, no craft, no learning, no art, no discipline of yoga, and no action that is not represented in drama. Therefore, O Asuras, you should not harbor anger toward the gods, for drama contains the imitation of events and experiences from the seven continents. It presents the histories and narratives of gods, demons, kings, families, and great sages, and portrays their deeds and lives.

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतद्भविष्यति॥[13]
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम्।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति॥[14]
न तद् ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन्न दृश्यते॥[15]

Drama is defined as the artistic representation of human nature and modes of living, characterized by experiences of pleasure and pain, conveyed through bodily expression (āṅgika abhinaya) and other modes of enactment. Within this per formative framework, narratives are imaginatively constructed drawing upon the Vedas, various branches of knowledge, and epic traditions. Thus, drama functions in society not merely as a form of entertainment but as a comprehensive cultural medium that integrates instruction, representation, and aesthetic enjoyment. Thus, Brahmā pacified the Asuras

तिस्मृतिसदाचारपरिशेषार्थकल्पनम्।

विनोदजननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ॥[16]

The Performance of Raṅga-devatā-pūjā. Results as Explained by Brahmā.

Brahmā proceeded to articulate the purpose and significance of the worship of the presiding deity of the stage (Raṅga-devatā-pūjā). Addressing the assembly of gods, he declared that ritual worship in the theatrical space must be conducted strictly in accordance with scriptural injunctions. Such worship is to be performed through the recitation of mantras, sacrificial rites (homa), offerings of food and drink, and ritual oblations of medicinal substances intended to propitiate the deities. This prescribed ritual practice is designated as Raṅga-devatā-pūjā.

Brahmā further emphasized that no dramatic performance should be undertaken without the prior observance of stage worship, as it is regarded as equivalent to a sacrificial rite (yajña). The performer as well as the patron or producer is required to perform this ritual personally and to ensure its proper execution. Neglect of this observance results in the loss of merit and mastery in dramatic knowledge. Conversely, the performance of Raṅga-devatā-pūjā is said to confer auspicious results in this world and ultimately lead to attainment of the heavenly realm.

यथाविधि यथादृष्टं यस्तु पूजां करिष्यति ।
स लप्स्यते शुभानर्थान् स्वर्गलोकं स यास्यति ॥[17]

Conclusion

The first chapter of Bharata's *Nāṭyaśāstra* presents drama (*nāṭya*) as a holistic art form that seamlessly integrates theory, ritual, and practice. Conceived as the *pañcama-veda*, *nāṭya* combines the essence of the four Vedas, encompassing dialogue, music, expression (*abhinaya*), and aesthetic

experience (*rasa*), thereby positioning performance as both a sacred and educational endeavor. The prescribed ritual of *Raṅga-devatā-pūjā* underscores the spiritual and ethical dimensions of theatre, ensuring that performances are conducted with discipline, reverence, and awareness of their cultural significance. Through the enactment of stories from gods, demons, kings, and sages, drama reflects human behavior, moral dilemmas, and social values, while providing entertainment, instruction, and emotional engagement. Thus, the *Nāṭyaśāstra* articulates a comprehensive framework in which theory, ritual observance, and practical performance converge, affirming drama as a medium that educates, delights, and elevates both performers and audiences.

References /Bibliography

1. Bharata. *Nāṭyaśāstra*. Critical edition by M. L. Varadachari. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1960. 2.Bharata Muni, *Nāṭyaśāstra*, Aacharya pullela shriramachandrudu.Jayalakshmi pub.Hyd. 2014.

1. Nāṭyaśāstra 1.14-15 2. Nāṭyaśāstra 1-12. 3. Nāṭyaśāstra 1.22
4. Nāṭyaśāstra 1.23
5. Nāṭyaśāstra 1.60 6. Nāṭyaśāstra 1.61 7. Nāṭyaśāstra 1.70
8. Nāṭyaśāstra 1.82
9. Nāṭyaśāstra 1.97 10. Nāṭyaśāstra 1.106 11. Nāṭyaśāstra 1.107
12. Nāṭyaśāstra 1.108
13. Nāṭyaśāstra 1. 114 14. Nāṭyaśāstra 1.115 15. Nāṭyaśāstra 1.116
16. Nāṭyaśāstra 1.119
17. Nāṭyaśāstra 1.126

Heroic Description of Sāralā Mahābhārata

Dr. Abhinna Chandra Dash*

Abstract-

Sāralā Mahābhārata is the great treasure of Odia language and literature like world classic poet Vālmiki's The Rāmāyan, The Mahābhārata of Vyāsadev, Illiad and Odyssey of Homer, Aenid of Vergil and Divine comedy of Dante. Poet Sāralā Dāsaa was a revolutionary and foremost runner of Odia nationalism. He gave a new birth to Odia language and literature by freeing it from the dominance and influence of Sanskrit language and literature. The war description between Kauravas and Pāndavas of Sanskrit Mahābhārata was not only described in his Mahābhārata but also portray the history, geography, society, politics, culture, literature, and warfare of Odia paika (soldier) along with the manifestation of contemporary Indian life.

Keeping in view the main subject matter of Sanskrit Mahābhārata and by using his own creativity and imaginary power the poet has made his epic a masterpiece. That is why he proved himself in the field of Parva division, nomenclature, subject arrangement, preparation of story, social and cultural view, heroic topic, creation of legend, description of character and industrial art in this epic. The Mahābhārata of the poet is the life line of Odia race and also a unique creation. In Mahābhārata the poet manifests his fundamental ideology

* Dept. Of Odia language and literature, Dharmasala Mahavidyalaya, Dharmasala. Jajpur, Odisha, India, Pin-755023

which has made his creation a glorious one in the field of classic literature.

Since it is a heoric epic, the poet unhinderedly described the art of war in his composition. The way he illustrates the wrestling, Mace (Gada) fight, Bow fight, Boxing, and weapon war, it has established him a war specialist. We can find the detailed discussion in the third chapter of this book.

An epic is a holy creation and the infinite life of human being is reflected in it and it has been prosperous with the huge experience of life of people. Hence, the foundation of epic is the greatness of subject matter and depth of experience. Important incidents and awefulness of war like situation is the main subject matter of great epic. In this reference critic **C.M Bowra** in his book '*Heroic poetry*' has said that "epic deals with events which have a certain grandeur and importance and come from a life attraction, especially of violent action such as war. It gives a special pleasure because its events and persons enhance our belief in the worth of human achievement and the dignity and nobility of man".

In the field of literature world epic is an ancient order of succession. Women and war are the centre of all subject matters in epic, because the main incidents of the world are based on love and war. If we talk in the words of **Voltire** then the narration of heroic manifestation in poem is called epic. He said, "a narration in verse of heroic action".

From this point of view *Illiad* and *Odyssey* of Homer, Vergil's *Enidi*, *Ramayan* of Vālmiki and *Mahābhārata* of *Vyasa Dev* all rest upon the topic of heroic narration. Greek poet Homer has described about the post war incident of

Trozan war in his creation "*Odyssey*'. This epic has clearly mentioned about the ten-year long riskful, dreadful and fool hardiness heroic story of king Audisios. *Illiad* is another creation of Homer in which the heroic incident of Troy war was written. Even the *Enidi* of Vergil has become a world-famous heart touching epic of Rome by taking into account the heroic incident of Troy war. While the *Ramayan* of Balamiki was written in the subject matter of war between Rama and Ravan, *Mahābhārata* of Vyasadev was written in the subject matter of war between Pandavs and Kauravs.

Though Sāralā Dāsa's Mahābhārata is written on the topic of mythological narration but in reality, it is the heroic epic of Odia nation. The poet Sāralā Dāsa was contemporary of Gajapati emperor Kapilendra Dev and Purusottama Dev. The reign of Kapilendra Dev was the mark of uprising of nationalism in Utkal. At that time Kapilendra Dev had taken initiative with the help of Odia *Paika* (odia soldiers) to obstruct the muslims and rival kings who surrounded all sides of Odisha. At the same time the poet in order to create nationalism in the heart of Odia Paika (odia soldiers) he told several glorious heroic stories which were based on the Mahābhārata. That is why the poet in his creation not only gave up the fundamental subject matter of Sanskrit Mahābhārata but also composed his Mahābhārata extensively with the help of heroic narration and proved the historical and national importance of Odisha.

On the above analysis it is clear that Sāralā Mahābhārata is a great war epic of Odia national life. In this regard, Dr. Mayadhar Mansingh has said "from the over powering zest with which Sāralā Dāsa describes battles, duels, military campaigns and wars, one is convinced that he personally

participated in many historic military campaigns of the contemporary Kapilendra Dev in Southern India. xxx. As has been proved by K.C Panigrahi to the historic forts of Kundavidu and Devarkonda, as well as the Bahamani and Bijayanagar kingdoms, at last parts of which king Kapilendra Dev either subdued by regular conquest or ravaged". (A History of Oria Literature- Page-50)

The poet was direct witness of war expedition of Kapilendra Dev which is reflected in his Mahābhārata. According to Dr. Krishnachandra Panigrahi, "there is every evidence to show in his Mahabharata that the poet served in the Gajapati army in his youth. Our evidences lead us to think that he was associated with the Orissan army in the earlier stages of the expansion of Kapilendra's empire. In his Mahabharata the poet shows a remarkable knowledge of the historical kingdoms and the historical places of his time, but with the geography of the Krishna Godavari Delta he shows a greater acquaintance which he appears to have acquired through his personal association. He has mentioned the river Krishna and Godavari frequently and Rajahmundry, which he calls Mahendranagara, Kondavidu, Devarakonda, Srisailam, Patalaganga, Vijayavada(Bezwada), Bhadrachalam, Mangalagiri etc. of this region. He has recorded the mythological stories which he seems to have heard from the local priests, relating to the origin of the Sivalinga Mallikarjuna enshrined on the top of Srisailam, by the side of the Patalaganga flowing nearby".

So, it would be impossible to write the picture of war in one line or some paper which was found in Sarala literature.The poet in his several creations has described the full picture of war of his time. From the picture of war, we come to the conclusion that the poet himself was a soldier and war expert.

If we consider from the above analysis, the war description of Sāralā Mahābhārata has only shown the war technique of Odia paika (soldier) and nothing else. The description about battle, war of bow and arrow, boxing, wrestling, war of arms and ammunition, arraying of troops in order, armed power, attack of fort, confinement of enemy, to make treaty, rules of war, time of war, skill in war, the art of war, war prisoner, military expedition, battle equipments, weapon of war, war music, Paika troops, hero toilette, the management of horse, elephant and chariot in the battle field etc in his epic, has clearly proved that the poet himself was a war expert.

Art of war

The time of Sāralā Dāsa was conducive for military education in Odisha. At that time gymnasium was built up each and every village in Odisha. The paika of Odisha had learnt the art of war in gymnasium. By the help of this well trained paika troops of Odisha, Kapilendra Dev was able to extend his empire from Gangā to Cauveri. So, the poet has told about the art of war when he described the education of sons of royal family in his epic. The poet has given the imformation about Dhrutarāstra and Pandu who practice application of bow, sword, arrow, lance, spear and stick etc at gymnasium surrounded with jungle. In the direction of Vyasa, Guru lokeswar and Bhagyabar had taught to Pandu about the sacred formula for application of weapon and the technique of application of arrow.

On the other hand, Vishma built a gymnasium in jungle near Indraprastha and taught Pāndav and Kaurav about different types of war. Even Dronācharya had also taught them the

application of mace, spear, lance, sword, wrestling, archery and arraying of troops in order etc. in the words of the poet-

In English Version-

"On that day Drona started to teach

First of all, he worshipped Gananātha and Goddess of gymnasium.

Morning and evening both the time he practised gymnastics

In mid-day he taught all the warriors”. *(Ādiparva -306)*

Shrikrushna and Balarām also learned fourteen types of art of weapon and sixty-four types of wrestling, archery, spear, shield etc from Guru Bhāgyabara.The poet has beautifully said that: -

In English Version-

“Along with 14 types of art of weapon and 64 types of wrestling

application of bow and arrow and defend himself by shield.

Cut, penetrate and by prayer invites the Gods weapon

Pandit Bhāgyabar teach this art of war”. (*Madhyaparva part-2, Page 682)*

War expedition:

During the time of Sāralā Dāsa it was considered that periodical war expedition was essential for king, otherwise the enemy king would assume that the king was weak. For war

expedition in *Virat parva* Yudhistira has given advice to king Virāt. According to the poet-

In English Version-

> "Konte said the king, this was not like that
>
> Without war, to step down from enemy was not reasonable.
>
> Let's go ahead to fight accompanying troops
>
> We would use four techniques like treaty, reward, deceit, punishment.
>
> If unable to defeat the enemy

Then we should leave that kingdom". (*BirātaParva-380)*

Time of war:

During the period of Sāralā Dāsa, the time of war was fixed. It is known from the narration of the poet that the month of Māgha was broad and perfect time to start war experdition. In the words of the poet: -

In English Version-

> "Yudhistir asked Sahadev to listen
>
> On which day, we would start war.
>
> Then Sahadev said by listening
>
> Tomorrow is Tuesday second day of Magha.
>
> Tomorrow is the best day you know king

Start Mahābhārata war on that day". (*Udjoga Parva-397)*

At that time lunar day, star and auspicious moments were taken into consideration before going out to war. As soon as the auspicious moment occurred soldiers began to see and contemplate Dadhibāman, full pot and curd fish and started war expedition. In this time Brāhmins recited Veda and women gave the sound of Hulahuli(An articulate sound made by women on auspicious occasions). The poet has said-

In English Version-

"Curd fish, full pot and gold coconut

King of Kuru prepared troops in his kingdom.

XXX XXX XXX

Remembering Dadhibāman in auspicious moment

Kouravas woke up and started expedition". (*Bheesma Parva-41-55)*

Rules and regulations of war:

During the period of Sāralā Dāsa scriptures approved rules and regulations were followed at the battle field. Generally, in the battle field war was fought between charioteers, horse mounted warriors, elephant mounted warriors and foot soldier having equal in strength and power. At the end of war, the warriors of both the parties were meeting with each other as friends. On the other hand, one did not kill the other following unfair means. Unarmed, uncareful, unfit and war musicians etc were also not attacked. The poet Sāralā Dāsa in *Udjoga Parva*

has talked about the rules and regulations of war through the words of Durjodhan.

In English Version-

“We are fighting among brother’s

Took oath in one heart and soul.

That nobody will keep violence and pretention

It is Mahābhārata, a war of truth.

For which Lord Debanārayan would witness

At the end win and defeat in the name of truth.

No body will use god gifted arms

Middle Pāndav should not use manavedi arrow.

The weapons that we learnt from teacher

Apply only this weapon in the battle field.

Anybody can kill anyone by using power

At the end of war everybody should treat all as your friends.

That time everybody should make joke and amusement

Do not pretend at heart show cruelty in backside.

Again, when war is going to start by keeping arms

Treat them as your great enemy". *(Udjoga Parva-39)*

War Music:

Since Mahābhārata was written taking into account the war between Kaurav and Pāndav, so in its description several musical instruments, used in the war are found in his epic. These instruments were Dhola (Drum), Dama (Kettle Drum), Mohuri(Bugle), Sankha (conch shell) Veri (long trumpet), Turi (trumpet), Mardala(cylindrical drum), Bina (Violen), Galaturi(A kind of sound produce by suddenly emitting the wind from the mouth after closing the lip), Kada(A music instrument of ancient Utkala) , Nisana(Small drum), Vimatali(Having a dreadful sound roaring terribly), Pankhauja(A music instrument of ancient Utkala), Dohari(A music instrument of ancient Utkala), Doundi(A music instrument of ancient Utkala), Bijighosa(A kind of drum betten to announce the conquest of a king), Tamaka(Tomtom), Dundubhi(One type of Kettle drum), Timburu(A music instrument of ancient Utkala) etc.

In English Version-

> By the order of king troops were getting ready
>
> World was thrilled by heroic sounds
>
> Drum, trumpet, *bugle*, carionet,
>
> Caiat, flute, made long trumpet". (*Madhya Parbba-378)*

In war, any soldier who defeated army chief of other side or if killed or injured, then in the mark of victory was played the sound of conch from the winner's side. Panchajanya (Name of the conch which Krushna was in the habit of carrying with him and blowing) sound was different from all other sounds of conch shell. When Krishna Arjun fought within Shakat(Cart)

arraying to kill Jayadrath at that time the enemy side heard the sound of conch. In the words of the poet-

In English Version-

"When Janārdana saw Aswasthamā was unconscious,

In joy God played conch shell repeatedly.

Arjun played debadatta counch heavily

Sounds reached Jayantākataka". (*DronaParva-228)*

Dress and ornaments of warrior: -

If the war situation occurred in the kingdom, then by the direction of king, guardsmen had called the drums men to play the drum in order to make the *paika* (Odia soldiers) aware of the situation. The Odia paikas came to battle field with laughing face for the protection of motherland. The poet has beautifully described about the dress and ornaments of *paika* they wore during the time of war. Odia *Paika* (soldiers) were looking very enchanting by wearing hat on the head, towel in the waist, sword in the loins and kasturi mark in forehead.The poet has said-

In English Version-

"Arms and ammunitions in the hands of paika

By holding thousands of bow, arrow, sword etc

Warriors fastening waistbell created sounds

warriors wearing multicolour choutana around waist". (*Madhya Parva-part-2/1090)*

DESCRPTION OF SOLDIERS:

In Sāralā Mahābhārata the poet has described about soldiers. The number of soldiers were named after the number of oceans. Genarally, the soldiers were named after danda or thata. In some places soldiers are described as billioners (Autas), one hundred million (Arbhuda), Parardha etc. In the words of the poet:

In English Version-

"Duryodhan had eight parardha elephant warriors

Number of elephants and horses are hundred paridhi.

He was surrounded by eleven khsyauni of foot soldiers

The son of Dhrutarastra had got that much of power". (*Udjogaparva-289)*

Wrestling:

The poet Sāralā Dāsa was a war specialist and direct witness of war, which is proved from his description of wrestling. The clear description of wrestling in the context of killing of Bakāsur, killing of Kichāka, wrestling between Bheema and Pradesi mall, Bheema and Dushāsan, Jarāsandh and Bheema, Durjodhan and Bheema etc which gave his Mahābhārata the status of heroic epic. The information of Jarāsāndha about the art of wrestling to Bheemsen was clearly manifested in the direct war experience of the poet. About the technique of wrestling the poet has said: -

In English Version-

"Jarāsandha told the art of wrestling

Listen Brāhmin the message of war.

Mutual tie feet to feet, mutual dragging arm to arm

Beating head-to-head, tying heart to heart.

Panic, beating, pulling and also very furious

Beating hardly, dangerous situation creates". (*Madhya Parva-55)*

As to the techniques of wrestling the poet has described about the furious picture of wrestling between Bheema and Dushāsan. In the words of the poet: -

In English Version-

"Warrior Bheemasen, by throwing the mace woke up

Dushāşan returned seeing him empty hand.

Both fought with fist each other

By pulling each other bang their heart

Both dragging arm to arm

Twisting in feet bound each other..." (*Karna Parva-77)*

War of arms and ammunition:

Like wrestling, the war of arms and ammunition has made the epic of Sāralā Dāsa more enchanting and glorious. Though the war description in different parvas like Vishma Parva, Drona Parva, karna Parva, Salya Parva, Gada Parva etc and the war description in *Sabhāparva* would look similar but the narrative skill of the poet fascinated the readers and listeners. The poet in the context of war has analysed how the warriors' holding arms and ammunitions in the hand and fought with each other. The manner in which the poet has tried to present the beautiful

picture of this narration before the Odia nation is quite unique not only in India but also in world literature. In the words of the poet: -

In English Version-

> "Durjodhan took seventy- Seventy weighed mace
>
> Bheemsen took fifty-two- fifty-two weighed mace.
>
> The two eyes were revolving like wheels of time
>
> Duryodhan today your life span will end.
>
> By saying that Māruti hurt him with mace

Seeing this Duryodhan defended himself by mace". (*Gadā Parva-85)*

Arraying of troops:

During the time of Sāralā Dāsa war had been fought by the troops surrounded from different sides to destroy the enemy. For that certain techniques and knowledge were needed. This type of arrangement of troops in battle field was called array. It was named according to the size of arranging of troops in order. It was quite impossible for a warrior to trespass the array. Army chief of Kaurav Guru Dronāchārya in *Drona Parva* had arranged the troops in order to destroy the Pāndavs. Sāralā Dāsa has described eighteen types of arrays of troops, which was in practice at that time. In the words of the poet: -

In English Version-

> "Phālguni said you listen Subhadre

Eighteen types of arragement of troops are in practice". *(Dranaparva-52)*

From eighteen types of arraging of troops cart, lotus, Jalandhar and wheel array were used in the battle field. Out of these four types of arrays it was quite impossible to trespass the Jalandhar array.The poet has said this arranging of troops in order was intended for demon. In the words of the poet-

In English Version-

Within it creating Jalandhara array

Jalandhara gathering twenty-five jojana within it.

Within the twenty-two-trench having nineteen walls

At door ninty eight there were four thousand troops.

Demon created array which could not be trespassed" *(Drona Parva-7)*

To safeguard the life of Jaydrath, Guru Drona made the cart array and in the middle of this array, he created lotus and needle array. This array had nine doors and at the axle side of the cart, the lotus array was created. Though this lotus had one hundred petals but in the filament of lotus, the needle array was made. In the words of the poet.

In English Version-

"Guru Drona made a furious promise

He created an array in shape of cart.

Within it he made lotus, filament, needle array

He hid Jayadrath in the ring of array". (*Drona parva-196)*

War weapons:

Since Sāralā Mahābhārata is a war epic, here we see different weapons were used by the soldiers in battle field. It is true that Sāralā Dāsa used his imaginary power in giving nomenclature of weapons. These are Dhanu(bow), Truna(quiver), Phāla(arrow), Khandā (Sword), Trisula(three pointed spike), Parigha(A weapon of offence of ancient India), Kunta(Spear), Asipatra(Scimitar), Jāthi(A weapon of offence of ancient India), Kamāna(Canon), Ajagaba(bow of siba), Gandiba(bow of Ajuna), Parasu(hatchet), Hābeli(Rocket squib), Hābodā(Name of the sort of blunt-edged arrow mentioned in the Odia Mithology), Gadā (Mace), Mudgara(Club), chakra(wheel), Bajra musala(A weapon of offence of ancient India), chellā(A weapon of offence of ancient India), jasti (stick), Bhāla(A crescent headedarrow), Sābeli(A kind of weapon), Lānkia(A kind of weapon), Guruja(A weapon of offence of ancient India), Kāti(chopper), Kodāl(spade) etc.

Fort:

Fort is another symbol of king's power and capability. Ancient Odisha was covered with number of forts. Even now in Odisha where Khandayat village is situated we find that certain villages are named after fort (Gada). For an example Balarampur, Chousathipadā, Madhupur, Darpani, kala kalā, Sukindā, Dhenkānal, Khordā, Tālcher, Nuāgada, Nayāgada, Baragada, Narangada, Ali, Kanikā, Bānki, Athagada, Kendujhar, Damapadā, Kalupadā, Badambā, Tigiriā, Narsinghpur, Hindol, Anugul, Sārangha Gada, Bajrakuta,

Khandapadā, Ranapur, Bānapur, Daspalā, Ghumusara, Khalikote, Seragada, Nilagiri, Kaptipadā, Pālalahadā, and Sisupālagada etc.

In Sāralā epic through the description of fort of ancient Utkal, the dynamics of heroic stories of war is blossomed. In *Swargārohan parva* the poet has described that in the bank of river Chitrotpalā a fort was there named Kalakalā Gada, where Arjuna and Sahadev had tied Death of God and kali respectively. Similarly, in Ranastamba kingdom there was a fort where Goddess Hingulā was the presiding deity of this fort. The fort was surrounded by rampart, trench, water ditch and in the entrance of fort a big door was situated. In the words of the poet: -

In English Version-

"The warrior of Narakā Demon was defeated

Hastily entered into the fort.

An undefeated fort is built by Demon

Demon has constructed an impregnable fort.

At a small distance a wall of fire is situated

Demon constructed it so carefully.

This inaccessible area is filled with water of poison

Demon mudala is there at the entrance of the fort".
(*Madhaya Parva- Part-2/1106)*

If we consider from the above analysis, the enlarged description of war incidents in different parvas of Sāralā Mahābhārata is incomparable in Indian literature. The practice

of war technique, arraying of troops in order, management of war etc have given the clear picture of heroicness of contemporary Odia *paika* and the direct experience of the poet in war. So it cannot be refused that Sāralā Dāsa is compared wih any other world poet like *Homer*, *Chaucer*, *Vergil*, *Shakespeare* and *Milton*.

List of Reference Books: -

1. Acharya Dr. Brundabana Chandra – Odia Sahitya Sankhipta parichaya, Grantha mandir, Cuttack-1979
2. Boware, C.M- Poetry and politics 1900-1960, Cambridge University Press-1966
3. Dash, Dr. Abhinna Chandra – Sarala Mahabharata ra Classic Drusti, Bijayinee Publication Cuttack-2011
4. Dash,Pandit Suryanarayan- History of Odia Literature, Part- 1 Grantha Mandira- 1978 Mahatab, Dr. Harekrushna- History of Odisha Prajatantra prasara samiti, cuttack-1978
5. Mohanty, Jatindra Mohan- History of Odia literature. Vidya, Bhubaneswar-2006.
6. Mansingh, Dr. Mayadhar- A History of Odia Literature Sahitya Akademi, New Delhi-2012

-Odia Sahityara Itihasa, Grantha mandir, Cuttack-1976

7. Mishra, Dr. J.K- History of Maithili Literature, Sahitya Academic, New Delhi-1976
8. Mishra, Dr. Soubhagya Kumar and Other-A comparion toword literature, Odisha State bureau of test book-1982

9. Mohanty, Padmashree Dr. Arta Balhabha-Edited by Sāralā Mahābhārata, Odisha Sahitya Academy Bhubaneswar-
10. Mohanty, Jatindra Mohan – History of Odia Literature, Vidya, Bhubaneswar-2006.
11. Mohanty, Dr. Bansidhar- Odia Sahityara Itihasa-Vol-2, Friends publishers-1989

 -Odia Bhasa tatwa, Friends publishers-1981

12. Mohanty, Surendra- Odia Sahityara Ādiparva, Cuttac students store-1996

 -Odia Sahityara Krama bikasa, Agradutta, Cuttack

13. Mahapatra, Dr. Gopinath- Sanskruta Sahityara Itihasa, Nalanda-1977
14. Panigrahi, Dr. KrushnaChandra-Sāralā Sahityare Aitihasika Chitra, Prajatantra Prasara samiti, Cuttack-1989
15. History of Orissa (Hindu period), Kitab Mahal, cuttack-1981
16. Sarala Dasa (Makers of Indian literature series), Sahitya Akademi, New Delhi-1975
17. P. Mukherjee- The Gajapati kings of Orissa, Calcutta-1953

Contribution of Odisha to Sanskrit Citra-Kāvya

Dr. Pratap Chandra Tripathy*

Notes: *Citra-Kāvya* features, ornate style of Poetry, an era of *Yamak-kāvya*, bandha*kāvya*, *dvisandhānakāvya*, *sloka-pratiloma*, *citrālaṁkāras*, the story of*Bhāgabata* in *Yamaka-alaṁkāra*, an era of *citra-kāvya* writing in Odisha, in manuscript form, rare published, a humble attempt to highlight.

Abstract: *Citra-kāvya* (CK) embraces all ingenious forms of poetic composition. Such types of ornate style of poetry promoted the poets of Odisha to adopt different *bandhas*and *citras*which were unnoticed. (PTO)

The tradition of *CK* writing in Odisha covers a long period beginning from the middle age to the present time of 20th century. Such type of poetry includes *dvisandhāna-kāvyas*where two meanings and *trisandhāna-kāvyas*where three meanings are displayed in one verse and it is seen throughout the poem. Further *Yamak*a*kāvyas*are deliberately written where all the verses are composed in *Yamaka-alaṁkāra. Bandha-kāvyas* are written in *Citra-bandhas* like *khadga, hāra, ṣoḍaśadala Padma bandha*etc. These was an era of *CK* writing in Odisha in the Past.

* HOD, Sanskrit, MaaTarini (Degree) Mahavidyalaya, Panikoili, Jajpur, Odisha, India, PIN-755043

Introduction:

Citrakāvya (CK) embraces all ingenious forms of poetic composition. According to Hemacandra, *svaravyñjanasthāna-gatiākāra-niyamacyutaguḍhādi citram*[1]. The ingenuity is displayed in the arrangement of letters or in the combinations of letters, making different words or different senses. The verbal figures of speech which make up a CK, are *anuprāsa, yamaka, śleṣa, vakrokti* and *citrālamkāras*.

The ornate style of poetry promoted the authors of Odisha to adopt different *citras* and *bandhas* which were unnoticed. Though they are insignificant in comparison to finer forms of poetry, yet they deserve the attention of scholars. Even this style of *citras* forms considerable portions of OdishanKāvya literature. Here is an attempt to highlight them.

Odishan Contribution:

The tradition of writing CK in Odisha covers a long period beginning from the middle age to the present time of the 20th Century.

II.1. RāghavaPāṇḍavīyaMahākāvyam :

KavirajaSuri (11th C.A.D), the author of Rāghavapāṇḍavīya was an Odishan poet under the patronage of Kamadeva II of the Kadamba royal family of Jayantapuri, presently known as old Bhubaneswar in Odisha.[2] The work is one of the important *dvisandhānakāvya* in Sanskrit Literature. It narrates the story of RāmāyaṇaMahābhārata simultaneously in 13 cantos with 664 verses.

II.2. Rāghāva-yādavīyaMahākāvyam[3] :

It is one among the dvisandhāna–kāvyas where both Sriramacandra and Srikrishnaare the heroes. It delineates the story of *Rāmāyaṇa* and *Bhāgavata*in oneand at the same time in ten cantos. VasudevaPraharaja (17th C.A.D) of Ganjam is the author of this work. [4]

There is anotherMahākāvya namely dvisadhāna- kāvya of the same poet which is not available till now. [5]

II.3. Yamaka-Rtusaṁhāra :[6]

Yamaka-Rtusaṁhāra, an unnoticed work of PuruṣottamaMiśra (PM) (17th C.A.D) is another CK of Odisha written in *bandha* style. It contains the description of six seasons and their relation with Kṛṣna in 19 poetic designs and thus called a fine specimen of *bandha-kāvya*. Here the verses are also composed in different types of chimes. *Ślokapratiloma* style is also found here.

It is an unpublished work and now preserved in the form of palm leaf manuscript in Parija Library, Utkal University. The colophon of the work runs as follows: *ṛtusaṁhāroyampuruṣottama-Miśreti vyaktamāste*[7]

II.4 NīlādrināthaŚatakam:

It is a *yamakakāvya* written by Kaviratna PM in 1664 A.D. [8] It contains 121 verses in yamaka style and illustrates prayers and praises of LordJagannāth. The ten incarnations along with *Kṛṣṇalīlā* is found here descriptively. The purpose of writing the poem was a show of mastery over the figure 'Chime' The work is published in Manoramā.[9]

II.5 Yamaka-Bhāgavatamahākāvyam:

This is an important poem of Chime*(yamaka-kāvya)* written by the same poet *Kaviratna*PM.[10] It depicts the līlā of Śrikṛṣṇa in eight cantos with 501 verses composed in Chime.The 10thSkandha of the Bhāgavata containing the story of Kṛṣnahas been presented in a novel *Kāvya* decorated with Chimes. So far Odisha's contribution to Sanskrit Literature is concerned *Yamaka-Bhāgavata* is the first of its kind.

It begins with benediction to Lord Jagannātha in alliteration as follows:

nilādri-kandarānandimandarālayavanditam /
vandevandārumandāramandiramindirāmahaḥ //[11]

The colophon of the work runs as follows:

ItiŚrīKaviratnaPuruṣottamaMiśraviracite
Yamaka-Bhāgavateprathamaḥsargaḥ //

II.6 VasantotsavaMahākāvyam :

VasantotsavaMahākāvyam, the celebrated work of HaladharaMiśra, preserved in the form of palm-leaf Ms, was composed during Mogul period[12]. It is divided into 22 cantos and contains the description of the car-festival of Jagannātha observed during spring which was newly introduced by Gajapati Narasimḥa Deva of Khurdha.

The final canto of the work is dedicated to CK where Haladhara exercises his powerful brain in composing verses in different designs *(bandhas),* viz., *PaṭṭisaCakra,liṅga* etc. The 26th verse of this canto is composed in ṣodaśa-dala-padma-bandha etc. Besides bandhas the verses are also composed in *ekākṣara* and *dvyakṣara* style along with different varieties of chimes.

II.7 Brahmaprakāśikā Commentary on Meghdutt:

MahāmahopādhyāyaNarahari Panda's commentary on Meghadūta[13] is a successful attempt towards CK. Here the poet displays his poetic talent by giving an altogether new interpretation to each stanza of this work. Narahari has tried his best to interpret each verse of Kālidāsa'sMeghadūta in the light of Car-festival of Lord Jagannāthof Puri. The Commentary is published by OSA, Bhubaneswar, in 1960.

Poet Narahari, an unchallengable scholar belonged to mideighteenth century and was born in khajuriasasana of the Cikiti estate of Ganjam district or Odisha.[14]

II.8 ŚriRāmaŚataka:

Coming to the 20th Century A.D., we find *ŚriRāmaśataka*of SudarsanaAcharya of Cuttack district of Odisha.[15] Here the poet displays his poetic skill in the composition of verses in Chime and alliteration style. The application of *ādya*, *Madhya* and *prāntda*yamaka makes the work distinguishable. Its poor publication shows the want of patronage of Sanskrit study in Odisha.

II.9 The MātṛmuktiMuktāvalī[16], a Campucomposed byJayakrusnaMiśra of Tigira of Cuttack district of Odisha. Being a very lengthy work having more than one thousand verses, the work is one among the genuine attempts of Odisha in the field of CK. The whole work is decorated with *śabdālaṁkāras, sarpa-bandha* and *Padma-bandha* etc.

II.10 The RāmacaritaKāvyam[17], of LadukesvaraSatapathy is a major contribution to Sanskrit CK of Odisha. It consists of many bandha's viz., *ardhabhramaka, muraja*and *ṣaḍāracakra*

etc. along with the benedictory verse conveying one hundred and fifty meanings. The verse is as follows:

sakalāpavibhupraharasyavālāparamamhari-gaura-vilāsakāram

janatāpaharamladukesvaradhīr-vṛṇute manasajamahoksac-aram[18]

II.11 The Hanumatsandeśa[19]of Madhusudana-TarkaVācaspatiof Puri is a work of *Samasyā-pūraṇa* type. Here, Hanuman goes to Sitā with the message of Ramachandra. Here the ingenuity is displayed in the arrangement of the metrical lines of the verse. Keeping the fourth line of the verse of Meghadūta in the proper place of his work, poet combines first three metrical lines of his own. For example,

bhītābhrāntādanuja-vanitātarjana-bhartsanābhiḥ
sādvigeyajanaka-tanayākṣīṇakāyakadācit/
aśrausitamgiramatihatamsviyahṛdyevacakre
snigdhacchāyatarusvasatiṁrāmagiryāśrameṣu //[2]

II. ***12 MeghadūtaSamasyā***[21]**,** of K.V. Vācaspati of Badakhemundi of South Odisha is an imitation of *Hanumatsandeśa* of Madhusudana. In the work, the poet narrates the car-festival of Lord Jagannatha and in composing verses he has followed completely the style of Hanumatsandesa.

III. Last Line

Thus, there was an era of CKwriting in Odisha in the past. The present paper is a humble attempt in this regard to throw a light for future evaluation of these *CK*- S. As the search of Sanskrit Manuscripts in Odisha is still going on, therefore it would be more justified to say that new works on Sanskrit *CK* are still to be discovered.

NOTES AND REFERENCES:

1. *Kāvyānusāsana:* of Hemacandra, 2nd edn. PanditSivadatta and K.P.Parab, NirnaySagar Press, Bombay, 1934, P.257.
2. Contribution of Odisha to Sanskrit Litarature (COSL), P.K. Panda, PratibhaPrakashana, Delhi, 1987, P.17.
3. Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts (DCSM), Vol. 11, ed. K.N. Mohapatra, OdishaSahityaAkademy (OSA), Bhubaneswar, 1960, P.107.
4. P.K. Panda, op.cit., P.33.
5. Ibid
6. A descriptive-alphabatical catalogue of Manuscripts (DACM), Parija Library, Utkal University, Bhubaneswar, 1988, P.136.
7. Ms No.L/660, Parija Library, Utkal University, Folio-26.

8. OdishaHistrocal Research Journal (OHRJ), Vol.X, Nos. 1 and 2, Jayadev State Museum, Odisha, Bhubaneswar, 1961, P.18.
9. *Manoramā,* 5th year, ed. AnantaTripathySarma, Siromani Press, Berhampur, 1965, P1.
10. *Koṇarka,* an Odia Magazine of OSA, Bhubaneswar, 2nd year, Nos. 3 and 4, 1961, P.30.
11. *Yamaka-Bhāgavatam,* 1/1.
12. DCSM, op.cit., P. CXXIII.
13. ibid,P.ClXXXI.
14. ibid
15. *Oḍisāresaṁskṛtacarccāraparamparā* (OSCP), OSA, Bhubaneswar, 1982, P.180
16. OSCP, op.cit., P.191.
17. Priyavāk, No. 2, 1994, P.12.
18. ibid
19. OSCP, op.cit., P.168.
20. *Manoramā,*op.cit., 6th year, 1965, P.413.
21. OSCP.op.cit., P.178.

Concept of Pharmacology in the Ṛgveda: A Comparative Study

Dr. Ashim Chakraborty*

Abstract:

The concept of pharmacology (oṣadhi-vidyā) emerges as a sacred and scientific system where plants, herbs, and natural substances are viewed as living agents of healing. The Ṛgvedic seers regarded diseases as disturbances in the balance of cosmic, physical, and spiritual forces, and accordingly prescribed remedies that combined herbal medicine, divine invocation, and ritual purification. The most comprehensive expression of pharmacological thought is found in the Oṣadhi-sūkta (Ṛgveda 10.97), where herbs are personified as divine mothers, each endowed with specific curative power.

Key-Words: Ṛgveda, pharmacology*, natural substances,* divine invocation, ritual purification

* Dr. Ashim Chakraborty, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Women's Christian College, (Under University of Calcutta), Kolkata, India, Mobile No.+91 8335971338

Introduction:

The concept of pharmacology (oṣadhi-vidyā) occupies a vital place. Pharmacology, in its modern sense, is defined as the scientific study of drugs, their sources, chemical properties, and effects on living organisms. Yet, the Ṛgveda reveals that this domain was already being contemplated in a symbolic and holistic manner in Vedic times. Vedic pharmacology was not limited to empirical plant use but encompassed a holistic system integrating ritual, psychology, and divine agency.

In comparison, modern pharmacology isolates bioactive compounds from plants and classifies them by chemical structure and mechanism of action. While this has brought remarkable advancements in medicine, the reductionist approach overlooks the integrative, psychosomatic, and ecological dimensions of health emphasized in the Ṛgveda.

Therefore, a comparative study of pharmacology in the Ṛgveda not only enriches our understanding of ancient Indian medical thought but also provides insights that can inform contemporary integrative medicine, Ayurveda, and holistic health practices. This paper seeks to explore these dimensions, analyzing key mantras of the Ṛgveda and examining their

relevance for the philosophy and practice of pharmacology across time.

Objectives of the Study

This study aims to:

- Explore the concept of pharmacology in the Ṛgveda, with focus on oṣadhis (medicinal herbs).
- Present key Vedic mantras that describe the healing properties of herbs.
- Compare Vedic pharmacology with modern scientific pharmacology.
- Highlight the relevance of Vedic thought for holistic and integrative medicine.

Methodology

The Descriptive and Analytical methods are used in this study. Both Primary and Secondary data have been used in this study. The Primary data have been collected from the Ṛgveda. The Secondary data have been collected from various books different research reports, Data, articles, journals, websites etc. and Modern pharmacological insights were drawn from WHO reports.

Discussion:

The Ṛgvedic seers perceived the universe as governed by ṛta (cosmic order), wherein every element of nature participates in maintaining harmony and balance. Diseases were regarded as disturbances of this harmony, caused by physical, environmental, or spiritual factors. In this worldview, herbs (oṣadhis) were not mere material substances but living entities imbued with divine consciousness and cosmic energy, capable of restoring order and balance. The sacred hymn known as the Oṣadhi-sūkta (Ṛgveda 10.97) testifies to this outlook. Here, plants are invoked as "divine mothers" who arise from the waters, the rays of the sun, the earth, and the mountains, each carrying its own distinct healing power:

"oṣadhīr iti mātaras tad vo devīr upa bravī।

saneyam aśvaṃ gāṃ vāsa ātmānaṃ tava puruṣa।।"[1]

The Ṛṣi addresses the oṣadhis (medicinal plants**)** as *mātaras*-mothers. This expression is not just a poetic metaphor, but a profound recognition of the nourishing, protecting, and life-sustaining role of plants. Just as a mother gives birth, nourishes, and safeguards her child, so do the herbs sustain human life by providing food, healing wounds, curing diseases, and maintaining vitality. The invocation *"devīḥ"*—goddesses—further elevates them to the status of divine

beings, carriers of sacred power that flows into the human body through their medicinal essence.

The verse then proclaims that it is by the grace of these divine herbs that living beings sustain their wealth and vitality. The imagery of *aśva* (horse) and *gau* (cow) represents strength, vigor, and prosperity—qualities that are preserved by the healing power of plants. *Vāsa* (clothing) symbolizes protection, shelter, and comfort, while *ātmānaṃ tava puruṣa* refers to the preservation of the very self, the life-breath and body of the human being. Thus, the verse presents a holistic vision of pharmacology in the Vedic age: herbs are not merely external drugs but life-giving mothers who nourish every dimension of existence. This vision integrates medicine, ecology, spirituality, and daily survival into one seamless reality

Pharmacological Thought in the Ṛgveda

The Oṣadhi-sūkta (Ṛgveda 10.97) is a foundational hymn describing herbs as living, divine mothers endowed with healing powers.

oṣadhīḥ pratimodadhvaṃ puṣpavatīḥ prasūvarīḥ।
aśva iva sajitvarīr vīrudhaḥ pārayiṣṇavaḥ ॥[2]

Here the seer calls upon the herbs to rejoice and flourish, adorned with flowers and rich in seeds, full of fertility and life. They are likened to swift horses in their vigor and energy, suggesting both speed and potency in their action. The herbs are described as *puṣpavatīḥ prasūvarīḥ*—rich in flowers and seeds. This emphasizes their fertility, freshness, and active potency. In pharmacological terms, this points to the bioactive principles of plants that are most powerful when the plant is in full bloom or reproductive state. Even modern pharmacognosy identifies flowering and fruiting stages as periods of maximum medicinal concentration. The simile *aśva iva sajitvarīḥ*—"like swift horses"—presents herbs as fast-acting remedies. Just as a horse moves swiftly, the herbs are imagined to bring quick relief, showing an early awareness that some drugs act rapidly on the body. The phrase *vīrudhaḥ pārayiṣṇavaḥ*- "the plants that carry us across"—evokes their ability to guide humans from illness to health, much like a boat ferries one across a river. In pharmacological terms, this suggests therapeutic efficacy and curative strength, where the herb sustains recovery and provides lasting protection. By asking the herbs to "rejoice" and "flourish," the Ṛṣi indicates that the vitality of the drug and the health of the patient are interconnected.

aśvāvatīṃ somāvatīm ūrjayantīm udojasam ।
āvitsi sarvā oṣadhīr asmā ariṣṭa-tātaye ॥[3]

The herbs are described as *aśvāvatīḥ*—possessing the strength of a horse. This signifies their dynamic power to act on the human body with energy, endurance, and potency. In modern pharmacological terms, this is a recognition of the efficacy and strength of the drug's active principles**.** The word *somāvatīḥ* links herbs to the mystical and medicinal plant Soma, which in the Ṛgveda is the source of immortality, vitality, and heightened consciousness. This shows an understanding that plants can carry psychoactive or life-enhancing properties**,** a direct parallel to modern pharmacology's study of alkaloids, adaptogens, and psychotropic substances. *ūrjayantīm* ("bestowing nourishment") and *udojasam* ("filled with vigor and energy") describe the herbs as not only curative but also nutritive tonics, strengthening the body and mind. This matches the pharmacological category of nutraceuticals or restorative drugs that promote health beyond merely treating disease. The final prayer—*asmā ariṣṭa-tātaye* ("for our safety and freedom from harm")—shows that herbs were seen as agents of preventive medicine, guarding life against illness before it strikes. This is a striking anticipation of the

prophylactic role of drugs and dietary regimens in modern medical science.

ati viśvāḥ pariṣṭāḥ stena iva vrajam akramuḥ।
oṣadhīḥ prācucyavur yaktiṃ ca tanvo rapaḥ॥[4]

The herbs are described as *stena iva* — "like a thief," silently entering the system. This metaphor points to how medicinal substances work subtly inside the body once ingested or applied, without external noise or violence, similar to how modern pharmacology studies absorption, distribution, and systemic action of drugs. *ati viśvāḥ pariṣṭāḥ* means herbs spread throughout all directions. This illustrates the Vedic understanding that active principles of plants diffuse throughout the whole body, akin to how modern science recognizes the systemic circulation of drugs. The line *yaktiṃ ca tanvo rapaḥ* indicates that herbs have the power to restore order, harmony, and health in the limbs and tissues. This is pharmacologically parallel to the concept of therapeutic effect—the restoration of physiological balance after disease. The herbs are said to "shake off what is harmful" (*prācucyavur*), reflecting the awareness of cleansing and detoxifying properties. In pharmacology, this corresponds to

elimination of toxins, antipyretic action, purgatives, or detoxifying agents.

> yatraoṣadhīḥ samagmata rājānaḥ samitāviva।
> vipraḥ sa ucyate bhiṣagrakṣohāmivacātanaḥ ॥[5]

The verse says *oṣadhīḥ samagmata* — the herbs gather together, like "*rājānaḥ samitāv iva*" ("kings in an assembly"). This reflects an organized system of pharmacology, where different herbs, with their distinct powers, come together for a collective healing purpose. In modern terms, this is comparable to materia medica or pharmacognosy, where medicinal plants are classified, studied, and applied systematically. The *vipra* (the wise, inspired one) who knows how to use these herbs is called *"bhiṣag"* (physician). This indicates the pharmacologist or physician's role as an interpreter of medicinal knowledge—someone who selects the right herb, the right combination, and applies it for healing. The phrase *"rakṣohām iva cātanaḥ*" describes the physician as one who "drives away demons" (metaphor for diseases, infections, or negative forces). Just as modern pharmacology sees drugs as agents that combat pathogens, toxins, or imbalances, here the physician is seen as the agent of protection through medicinal herbs. Since the herbs are said to

assemble together, the verse also hints at the idea that multiple herbs may be combined for greater therapeutic efficacy**.** This corresponds to modern polyherbal formulations, synergistic drug action, and integrated treatment approaches. This mantra establishes a direct triadic relationship:

- Herbs (Oṣadhiḥ): the natural sources of healing power, compared to kings for their authority.
- Assembly (Samiti): the organized knowledge of their uses, like a structured pharmacological system.
- Physician (Bhiṣag): the wise one who employs this knowledge to dispel disease (rakṣas).

In modern pharmacology, this verse aligns with:

- Pharmacognosy (knowledge of medicinal plants),
- Therapeutics (application by the physician),
- And pharmacodynamics (disease-combating action).

yāḥ phalinīryā aphalā apuṣpā yāśca puṣpiṇīḥ।
bṛhaspati-prasūtāstā no muñcantv aṃhasaḥ ॥[6]

The verse classifies herbs according to their morphology—

- *phalinīḥ* (fruit-bearing),

- *aphalāḥ* (fruitless),
- *apuṣpāḥ* (flowerless),
- *puṣpiṇīḥ* (flowering).

This is an early attempt at plant classification, much like the beginnings of botany and pharmacognosy, where plants are studied based on their structural features and reproductive traits.By invoking *all types of plants*, the mantra implies that every plant, regardless of its external features, holds medicinal value**.** This corresponds to the pharmacological principle that both common and rare plants can be sources of bioactive compounds (alkaloids, glycosides, flavonoids, etc.). The phrase *bṛhaspati-prasūtāḥ* ("born of Bṛhaspati, the Lord of wisdom") suggests that these herbs are not random natural entities but manifestations of cosmic intelligence**.** This reflects the ancient Indian belief that medicinal plants embody intrinsic healing intelligence, a concept that in modern pharmacology resonates with the idea of natural product drug discovery—that nature encodes therapeutic wisdom in plants. The herbs are asked to *release us from aṃhas*—a word that means both *sin, suffering, or disease*. In pharmacological terms, this highlights the curative and restorative role of plants, whether treating physical illness, mental distress, or even moral-spiritual

imbalance. By including flowering, fruiting, and non-fruiting plants, this mantra indicates a holistic pharmacological approach—acknowledging not only the *visible parts (flowers, fruits)* but also *roots, stems, leaves, and bark* as potential medicinal sources. This corresponds to how modern pharmacology and Ayurveda study the therapeutic activity of all plant parts. This mantra reveals a proto-pharmacological system where:

- Plant diversity is recognized and categorized.
- Medicinal value is attributed universally to all types of herbs.
- Cosmic origin (Bṛhaspati) affirms the sacred and wise foundation of herbal medicine.
- Therapeutic function is emphasized—plants as liberators from suffering.

yā oṣadhīḥ somarājñīr bahvīḥ śata-vicakṣaṇāḥ।
tāsāṃ tvamasyuttamāraṃ kāmāya śaṃ hṛde॥[7]

"Somarājñīḥ" Here Soma, the sacred plant and deity of healing, is called the 'king of herbs', suggesting a central regulating principle in pharmacology. This points to the idea that within the vast plant kingdom, certain substances act as

primary regulators of health, much like hormones, neurotransmitters, or adaptogens in modern pharmacology. “bahvīḥ śata-vicakṣaṇāḥ”The herbs are described as *numerous and endowed with a hundredfold wisdom/insight*. This reflects the Vedic perception that medicinal plants have complex, multifaceted therapeutic actions. In pharmacological terms, this parallels polypharmacology—the ability of plant-derived compounds to interact with multiple targets (e.g., alkaloids acting on CNS, flavonoids as antioxidants, tannins as antimicrobials). While many herbs exist, the mantra acknowledges one as *uttama* (the best or supreme) in a given situation. This corresponds to the pharmacological principle of drug specificity—from a large pharmacopeia, a single best-suited drug is selected for a patient’s particular condition.It also anticipates the individualization principle in Ayurveda (dravya-prayoga based on doṣa, deha, and disease). “kāmāya śam hṛde”The ultimate function of the herb is *śam hṛde*—to bring peace, comfort, and balance to the heart, fulfilling human desire (health, longevity, wellbeing). This is pharmacologically aligned with the idea that drugs not only cure disease but also restore homeostasis, reduce suffering, and enhance quality of life. By describing herbs as intelligent (*vicakṣaṇāḥ*), this verse implies that plants possess active

principles that act purposefully within the human system. In modern pharmacology, this directly relates to pharmacodynamics—the study of how drugs exert their effect on the body.

mā vo riṣatkhanitā yasmai cāhaṃ khanāmi vaḥ ।
dvipaccatuṣpadasmākaṃ sarvamastvanāturam ॥[8]

"mā vo riṣat khanitā" The mantra prays that the one who uproots the herb (the healer or drug-collector) should not suffer harm. In modern pharmacology, this parallels *toxicology, drug safety protocols, and safe handling of medicinal substances*. For example, alkaloid-rich plants (like aconite, belladonna) can be healing at small doses but fatal in excess. "yasmai cāhaṃ khanāmi vaḥ" The herb is being dug out *for someone's benefit*. This indicates the *purpose-driven, patient-centered use of medicines*. "dvipac catuṣpad asmākam sarvam astv anāturam" This demonstrates the Vedic idea of *One Health*, which is central today in pharmacology and medicine—acknowledging that human, animal, and environmental health are interconnected. In pharmacology, this anticipates *veterinary medicine* and *zoopharmacognosy* (the use of herbs for animals). By emphasizing *no harm to*

healer, patient, or society, the mantra foreshadows the pharmacological triad:

- Efficacy (drug must heal),
- Safety (drug must not harm the user or preparer),
- Universality (drug must serve community health).

This mantra embodies a proto-ethical code: harvesting and administering medicines must be done with reverence, responsibility, and safety, not for greed or reckless experimentation.

Comparative Analysis with Modern Pharmacology

- Classification of Drugs**:** Ṛgveda classifies herbs by cosmic origin (water, sun, earth, mountain). Modern pharmacology classifies drugs by chemical structure, mechanism, and therapeutic use.
- Holism vs. Reductionism**:** Ṛgvedic pharmacology is holistic, treating herbs as complete beings. Modern pharmacology reduces plants to active compounds.
- Psychosomatic Dimension**:** Vedic hymns emphasize mental and emotional healing; modern psychopharmacology is a recent parallel.

- Integration with Spirituality: In the Ṛgveda, drugs work in conjunction with mantras, rituals, and divine will. Modern medicine separates pharmacology from spirituality.

Comparative analysis of Ṛgvedic Pharmacology and Modern Pharmacology

Aspect	***Ṛgvedic Pharmacology***	***Modern Pharmacology***	***References***
Source of Knowledge	Rooted in the Ṛgveda, especially hymns like the *Oṣadhi Sūkta* (Ṛgveda 10.97), where herbs are praised as divine healers.	Based on scientific research, clinical trials, and molecular biology, evolving from 19th-century experimental medicine.	Ṛgveda 10.97 (Griffith, 1896); Goodman & Gilman (2018)
Concept of Disease	Disease seen as a result of imbalance in cosmic, spiritual, and bodily forces, often removed through mantras and medicinal plants.	Disease defined as pathophysiological dysfunction, involving microbes, genetics, or biochemical imbalance.	Dasgupta (1952); Rang et al. (2019)

Materia Medica	Emphasis on plants and herbs such as soma (Ephedra), haridrā (turmeric), and neem; often invoked ritually.	Use of synthetic drugs, biologics, vaccines, antibiotics, and standardized natural derivatives.	Ṛgveda 8.7.10; Patwardhan et al. (2005)
Therapeutic Approach	Holistic and spiritual: treatment combined herbs, hymns, rituals, and invocation of deities for healing.	Scientific and evidence-based: focuses on drug–receptor interaction, dosage, and measurable outcomes.	Sharma (2001); Katzung (2021)
Preparation of Medicine	Medicinal plants prepared with rituals, chants, and purification, highlighting a sacred dimension of healing.	Medicines developed using pharmaceutical chemistry, biotechnology, and nanotechnology, under GMP standards.	Suśruta Saṁhitā; WHO (2022)
View of Health	Health defined as harmony between body, mind, and cosmos, sustained by herbs and	Health defined as absence of disease, expanded by WHO to include physical, mental, and social well-being.	Charaka Saṁhitā (Sūtrasthāna 9.3); WHO (1948)

	divine blessings.		
Validation of Knowledge	Validated through oral tradition, ritual efficacy, and empirical healing experience, not standardized scientifically.	Validated through clinical trials, laboratory research, and pharmacovigilance ensuring safety and efficacy.	Wujastyk (2003); WHO (2022)

Conclusion

The Ṛgvedic concept of pharmacology offers a unique fusion of ecological, spiritual, and medical thought. Herbs are conceived as cosmic agents that restore balance to human life. While modern pharmacology has achieved great precision through chemical analysis and laboratory validation, the holistic orientation of the Ṛgveda remains relevant, especially for integrative medicine, Ayurveda, and psychosomatic therapy. The comparative study demonstrates that the Vedic pharmacological worldview—rooted in cosmic ecology and spiritual reverence—complements modern pharmacological science, enriching our understanding of healing in its fullest sense.

 ISSN: 2320-2025

Footnotes

1. *Ṛgveda 10.97.4*
2. *Ṛgveda 10.97.3*
3. *Ṛgveda 10.97.7*
4. *Ṛgveda 10.97.10*
5. *Ṛgveda 10.97.6*
6. *Ṛgveda 10.97.15*
7. *Ṛgveda 10.97.18*
8. *Ṛgveda 10.97.20*

‘श्रुतिप्रभा’ शोधपत्रिकायाः तात्त्विकी समीक्षा

आचार्यः बुद्धेश्वरषडङ्गी*

‘श्रुतिप्रभा’ इति पत्रिकायाः नाम्ना एव स्पष्टं भवति यत् इयं श्रुतीनां (वेदानां) प्रभां प्रकाशं च समाजे प्रसारयितुं बद्धादरा अस्ति। अशोकसिंहलवैदिकशोधसंस्थानम् इत्यस्य तत्त्वाधानेन प्रकाशिता इयं शोधपत्रिका न केवलं पारम्परिकं ज्ञानं रक्षति, अपितु आधुनिकविज्ञानेन सह तस्य समन्वयम् अपि साधयति।

पत्रिकायाः परिचयः रूपरेखा च

सम्पादकः - प्रो. रमेशकुमारपाण्डेय।

प्रकाशकः - अशोकसिंहलवैदिकशोधसंस्थानम्।

संरक्षकः एवं अध्यक्षः - श्रीदिनेशचन्द्रः

प्रबन्धसम्पादकः - श्रीवेङ्कटकोटेश्वररावः

प्रकृतिः - षण्मासिकी (Biannual), समविक्षित (Peer-reviewed) शोधपत्रिका।

ध्येयवाक्यम्: - “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्”।

इयं पत्रिका वैदिकवाङ्मयस्य विविधपक्षान् यथा-संहिताब्राह्मणआरण्यकउपनिषदवेदाङ्गानि, आयुर्वेदं च—परामृशति।

* अध्यक्षः, श्रीराधामाधवादर्शसंस्कृतमहाविद्यालयः, नम्बोलम्, मणिपुरम्।

विषयवस्तु-विश्लेषणम् (Content Analysis)

अस्मिन् अङ्के (अङ्कः ३, भागः १, जून २०२५) समाविष्टाः लेखाः विविधाः सन्ति। मुख्यतया निम्नलिखितबिन्दवः पर्यालोचिताः सन्ति –

(क) वैदिक-वाङ्ग्यम् एवं दर्शनम्

पत्रिकायाः बहवः शोधनिबन्धाः वेदानां दार्शनिकपक्षं प्रस्तौति। ऋग्वेदस्य सूक्तानां रहस्यं, उपनिषदां परमतत्त्वं च अत्र प्रमुखतया चर्चितम् अस्ति। शोधकर्तारः मन्त्राणां केवलं शाब्दिकम् अर्थं न समीक्ष्य, तेषाम् आध्यात्मिकं वैज्ञानिकं च रहस्यं प्रकटितवन्तः।

(ख) आधुनिकविज्ञानेन सह सम्बन्धः

अस्मिन् अङ्के 'आर्टिफिशियल इण्टेलिजेंस' (AI) अथवा 'कृत्रिम-बुद्धिमत्ता' इत्यस्य विषये विशेषः विमर्शः दृश्यते। पत्रिकाम् अवलोक्य ज्ञायते यत् आधुनिकतकनीकी-क्षेत्रे वैदिकज्ञानस्य उपयोगिता कथं भवितुं अर्हति, इति विषये चिन्तनं कृतम् अस्ति।

(ग) पर्यावरणं स्वास्थ्यं च

वेदेषु प्रतिपादिता 'यज्ञिकी' परम्परा कथं पर्यावरणशुद्धौ सहायिका भवति, तथा च आयुर्वेदे वर्णिताः जीवनपद्धतयः आधुनिकव्याधिभ्यः कथं रक्षन्ति, अस्मिन् विषये गम्भीरतया चर्चाकृता।

समीक्षायाः मुख्यबिन्दवः (Critical Review Points)

पक्षः	विवरणम्
भाषा-शैली	प्रायः लेखाः संस्कृतेन हिन्दीभाषा च सन्ति। भाषा सरला, प्रवाहात्मिका, शास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दावलीयुक्ता च अस्ति।
प्रामाणिकता	प्रत्येकस्मिन् शोधपत्रे उचितसन्दर्भाः (References) दत्ताः सन्ति, येन शोधस्य विश्वसनीयता वर्धते।

मुद्रणं सज्जा च	पत्रिकायाः मुद्रणं स्वच्छम् अस्ति। वर्णविन्यासादयः दोषाः नगण्याः सन्ति।
प्रासङ्गिकता	इयं पत्रिका केवलं पण्डितानां कृते न, अपितु संस्कृतेतरयुवगवेषकाणां कृते अपि मार्गदर्शिका अस्ति।

उपसंहारः

'श्रुतिप्रभा' पत्रिकायाः अयं अङ्कः (जून २०२५) वैदिकसाहित्यस्य भण्डारे एकः अमूल्यः निधिः अस्ति। इयं पत्रिका शोधच्छात्राणां, वैदिकानां, आधुनिकविदुषां च कृते सेतुसमाकार्यं करोति। यदि भविष्ये केचन शोधनिबन्धाः आङ्ग्लभाषायां (English) अपि स्युः, तर्हि अन्ताराष्ट्रियस्तरे अपि अस्याः ख्यातिः भविष्यतीति शिवम्।

Writer's World

1. Acharya Jagamohan, Associate Professor, Kharagpur College, Inda, Paschim Medinipur, West Bengal, Pin- 721305. Ph- 9002231586.

2. Arya Sukant, Sanskrit Lecturer, Vesaja Patel College, Duduka, Sundargarh, Odisha, Pin- 770076.

3. Barik Sukanti, Assistant Professor, Department of Sankhya Yoga, Central Sanskrit University, Sadashiv Campus, Puri, Ph- 9178767978.

4. Barman Manteswar, Assistant Professor in Sanskrit, University B.T and Evening College. Cooch Behar, West Bengal 736101.

5. Behera Bidyutprava, Research Scholar, Maharaja Sriram Chandra Bhanja deo University, Baripada, Odisha, Pin- 757003.

6. Bhakta Jhuma, Research Scholar, Department of Sanskrit, Raiganj University, Raiganj, West Bengal, PIN – 733134.

7. Chakraborty Ashim, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Women's Christian College, (Under University of Calcutta), Kolkata, India, Mobile No.+91 8335971338.

8. Dash Abhinna Chandra, Dept. Of Odia language and literature, Dharmasala Mahavidyalaya, Dharmasala. Jajpur, Odisha, India, Pin-755023.

9. Dei Suneli, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Gangadhar Meher Sanskrit University, Sambalpur, Odisha, Pin- 768004, Ph.- 9583052516. Email- drsunelidei@gmail.com

10. Gogikar Prakash, Assistant Professor, Department of Sanskrit. Nizam college (Autonomous), Osmania University, Hyderabad, Telangana, Pin- 500007.

11. Hansda Gopal, Mishra Tripti, Ph.D. Research Scholar, KISS University Bhubaneswar, Odisha, Assistant Professor, KISS University.

12. K. Rajagopalan, Professor in Sahitya, National Sanskrit University, Tirupati, Andra Pradesh, Mobile: 9963530499 Email: krajagopalan@nsktu.org/sristhuti@gmail.com.

13. Karak Sanjoy, Ph.D. Research Scholar, Raiganj University, Uttar Dinajpur, West Bengal, Ph- 7029177719.

14. Mahalik Sambhunath, Department of Vedanta, Central Sanskrit University, Shri Sadashiv Campus, Puri, Pin- 752001.

15. Mahata Biswanath, Ph.D. Research Scholar, Raiganj University, Uttar Dinajpur, West Bengal, Ph- 9679149576, Email- biswanath.mahata14@gmail.com.

16. Maish Mithu Rani, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Belda College, Belda, Paschim Medinipur, Pin- 721424.

17. Manna Pratibha, Kashafal, Balasore, Odisha, Pin- 756024.

18. Mishra Manibhusan, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Rajkiya Degree Mahavidyalaya, Sheohar, Pin- 843329.

19. Mohammed Shis, Department of Sahitya, Central Sanskrit University, Sri Sitaram Vaidic Adarsha Sanskrit Mahavidyalaya, Kolkata-700035, Mail- shis4md@gmail.com, Mob- 7001769589.

20. Molla Farida, Research Fellow, Central Sanskrit University, New Delhi, Gmail- mollafarida80@gmail.com

21. Panda Ganranjan, Assistant Professor, Department of Sahitya, National Sanskrit University, Tirupati, Andra Pradesh, Ph – 9703436596, Mail - gyanarsvp@gmail.com.

22. Patra Shasanka Shekhar, Assistant Professor in Sanskrit, Vidyasagar University, Paschim Medinipur, West Bengal, Pin- 721102

23. Rout Srotaswini, Guest Teacher, Department of Sanskrit, Central University of Odisha, Koraput, Pin- 763004.

24. Saha Priyanka, Assistant Professor, Berhampore Girls College, Pin- 742101. Mob: 8481817971, Email- work.nbmc@gmail.com.

25. Sarangi Buddheswar, Principal, Radha Madhav Adarsha Sanskrit Mahavidyalaya, Nambol, Manipur, Pin-795134, Email- sarangibuddheswar@gmail.com, Ph- 7003415810.

26. Sharma Sarita, Department of Sanskrit, Kamala Nehru, Kamala Nehru College, Ph- 9717388739.

27. Sudev, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Panchmura Mahavidyalaya, Bankura, West Bengal., Pin – 722156.

28. Tripathy Pratap Chandra, HOD, Sanskrit, Maa Tarini (Degree) Mahavidyalaya, Panikoili, Jajpur, Odisha, India, PIN-755043.